

प्राचीन
मराठी गद्य

म. ग्रं. सं. ठाणे.

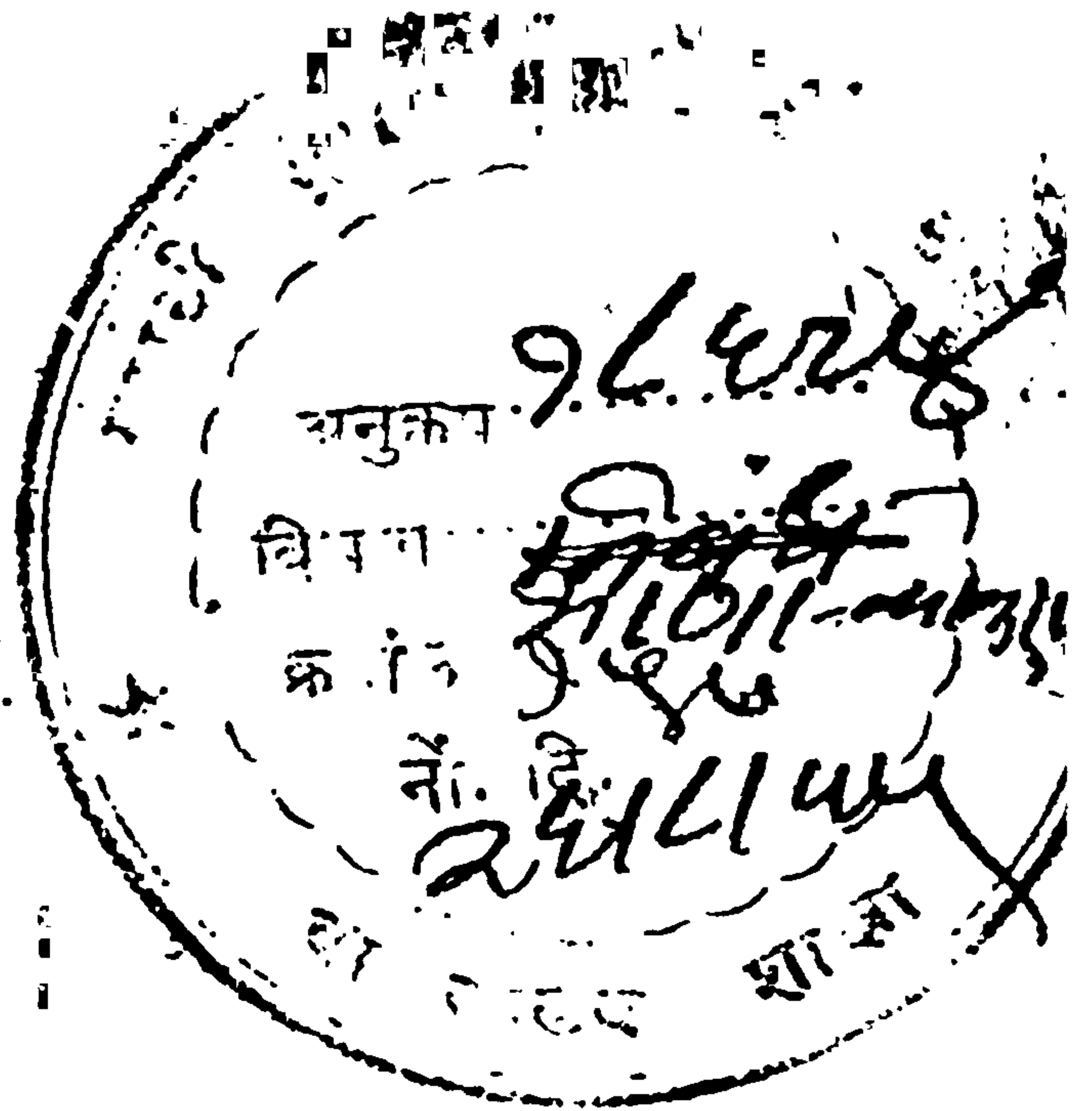
विषय ~~प्राचीन~~ व्या.

सं. क्र. १५७०

REFBK-0007268

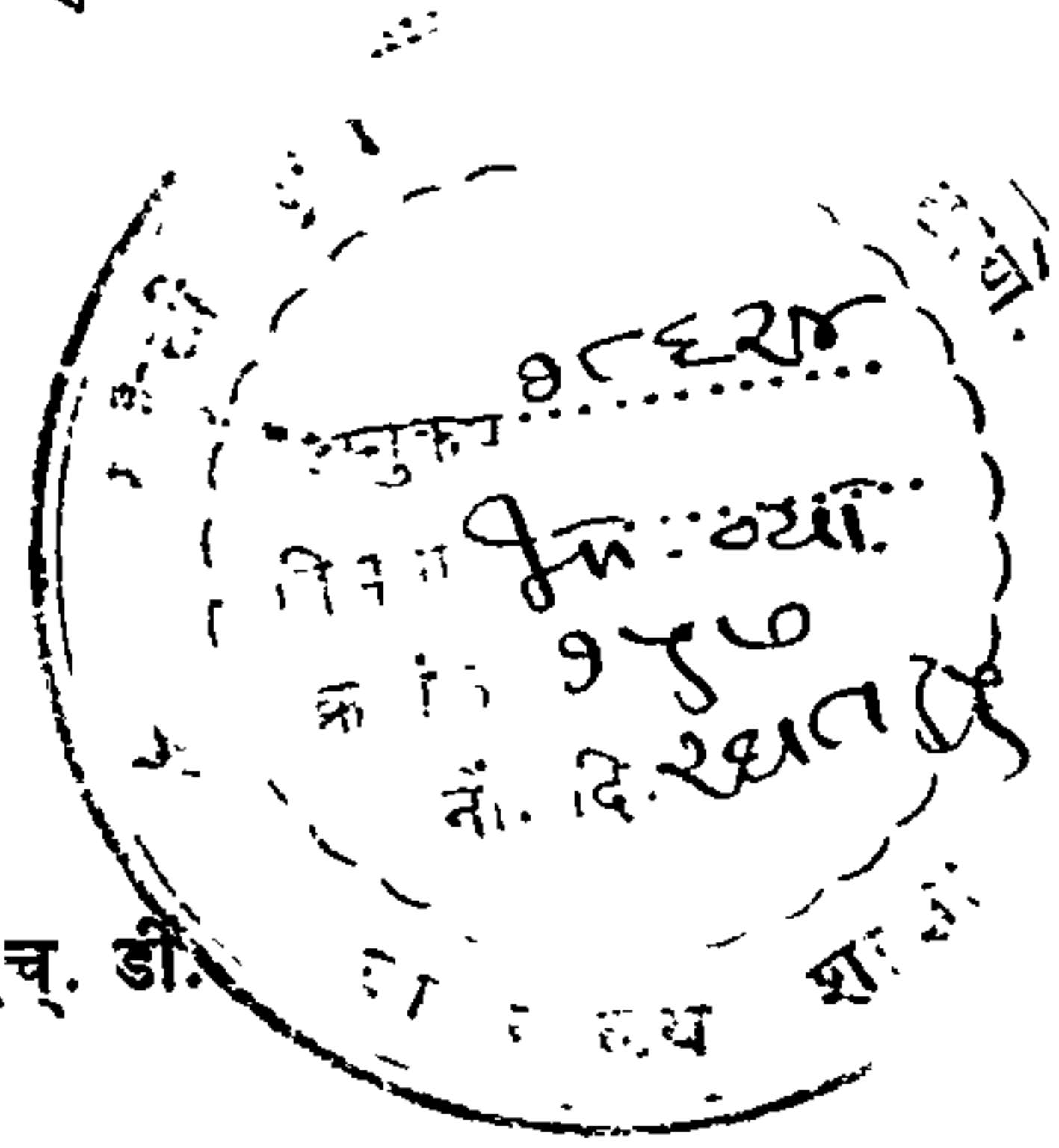
शं. गो. तुळपुळे

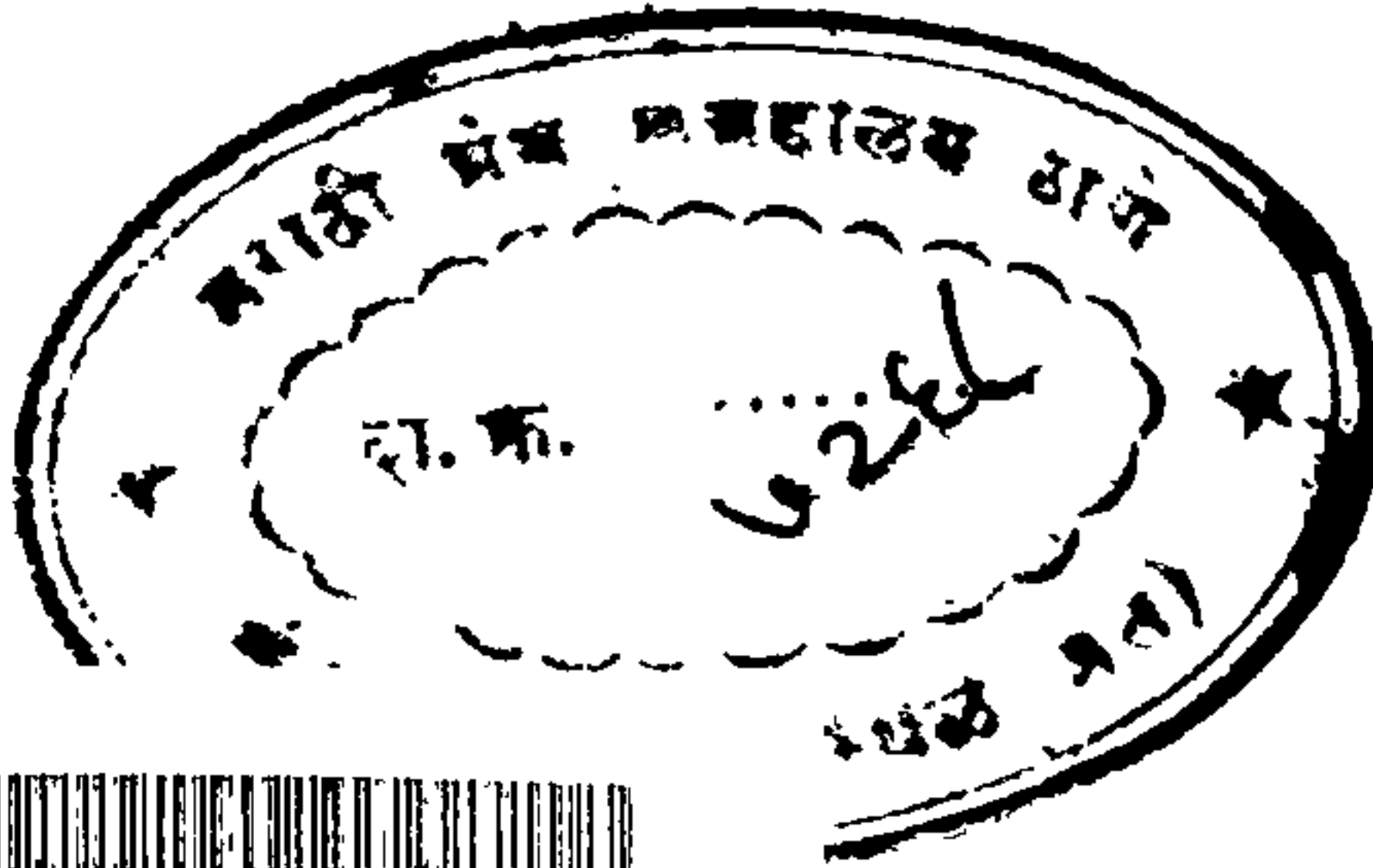
Handwritten notes in the top left corner, including the number '10' and some illegible scribbles.

प्राचीन मराठी गद्य

संपादक
डा. शं. गो. तुळपुळे, एम्. ए., पीएच्. डी.
मराठीचे अध्यापक
राणी पार्वतीदेवी कॉलेज, बेळगांव

REFBK-0007268

व्ही न स बु क स्टॉ ल : पु णे २

प्रथमावृत्ति १९४९

सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन

किंमत पांच रुपये

प्रकाशक

स. कृ. पाध्ये

व्हीनस बुक स्टॉल

अप्पा बलवंत चौक : पुणे २

मुद्रक

न. वि. सरदेशपांडे

३९५/५ आदर्श मुद्रणालय

सदाशिव पेठ : पुणे २

अनुक्रमणिका

	पृष्ठे
प्रस्तावना	१-१६
१ अक्षर गद्य :	१- ४
श्रवणबेळगोळ शिलालेख ३. पाटण शिलालेख ३. तासगांव ताम्रपट ३. पंढरपूर शिलालेख ४. वेळापूर शिलालेख ४.	
२ महानुभावीय गद्य :	५-४५
श्रीकृष्णचरित्र ७. लीळाचरित्र ८. गोविंदप्रभुचरित्र १२. स्मृति-स्थळ १७. पूजावसर २४. चक्रधरोक्त सूत्रपाठ ३०. दृष्टांतपाठ ३८.	
३ मध्ययुगीन गद्य :	४७-५६
पचतंत्र ४९. क्रिस्तपुराणाची प्रस्तावना ५३. एकनाथी भारुडे ५५.	
४ बखर-गद्य :	५७-११४
शिव-समर्थ योग ५९. येथेही शिवाजी आला काय ? ६५. काय हुन्नर जाहला न कळे ! ६६. शिवछत्रपतीस राज्याभिषेक ६९. आमचीं विरुद्धे अष्टदिशेस लागलीं आहेत ७२. शिवाजीमहाराजांची दिनचर्या ७३. शिवाजीमहाराजांचा मृत्यु ७५. संभाजी कलुषाच्या हातीं जातो ७६. मराठे हे आदमी नव्हत, भूतखाना आहे ! ७८. एक बाजी, सब पाजी ८० बचेंगे तो और बी लढेंगे ! ८१. या हट्टानें सर्व लयास गेलें ८९. चोहींकडोन आभाळ फाटलें ९१. नाना फडणविसाचें आत्मचरित्र ९६. 'ध'चा 'मा' केला १०२. दीड महिनापर्यंत लग्नाशिवाय कारभार दुसरा झाला नाही. १०६. दूत म्हणजे राजा याचे नेत्र होत १११. इंग्रज हे वरकड सावकारां-सारखे नव्हत ११३.	

५ पत्रात्मक गद्य :

११५-१४८

तुम्ही आम्ही सकळ देवाचे आहों. ११७. मराठ्याची तों इज्जत
 वांचणार नाही. ११८. असल्या चाकरासः ठीक ठीक केले
 पाहिजेत ! १२०. नाइकाल तरी तुम्हीच कष्टी व्हाल १२१.
 मनीं धरावे तें होतें १२३. वैराग्य उत्तरवयीं कराल तें थोडें ! १२४.
 श्रीच्या धर्मस्थापनेसि अंतर पडे ऐसें न करणें १२६. स्वामीचे आमचे
 शफत तुळशीबेलाचे श्रीवरील आहे. १२७. आम्ही तों कर्जदारांचे
 नरकांत बुडालों ! १२८. मीच तुमचा बाजीराव १३०. सावध
 वतविं १३०. पुण्यांतील रूक्षता दूर होय ऐसें करणें १३२. घर
 आहे तेथें बोलाचाली आहेतच १३२. देहसंमंधैक ऊर्मि आंवरत
 नाही १३४. जों जों राजकारणें करतां तों तों काम नासतें १३५.
 आम्ही एक झालों हीच गोष्ट एका करोडीची जाहली १३६. तुम्ही
 काळचक्रासहि फिरवाल ! १३७. संसारी नवनवेच गुते पडतात १३९.
 तेरा कलमी १३९. पहिली दिल्ली आतां राहिली नाही १४३
 राजकारणास शपथ कोठें धरून बसतात ? १४४. जितकें जिदीचें
 भाषण बोलाल तितकें अधिक वाढेल १४६. संशय दूर झाले, हें अति
 चांगलें ! अति चांगलें ! १४७.

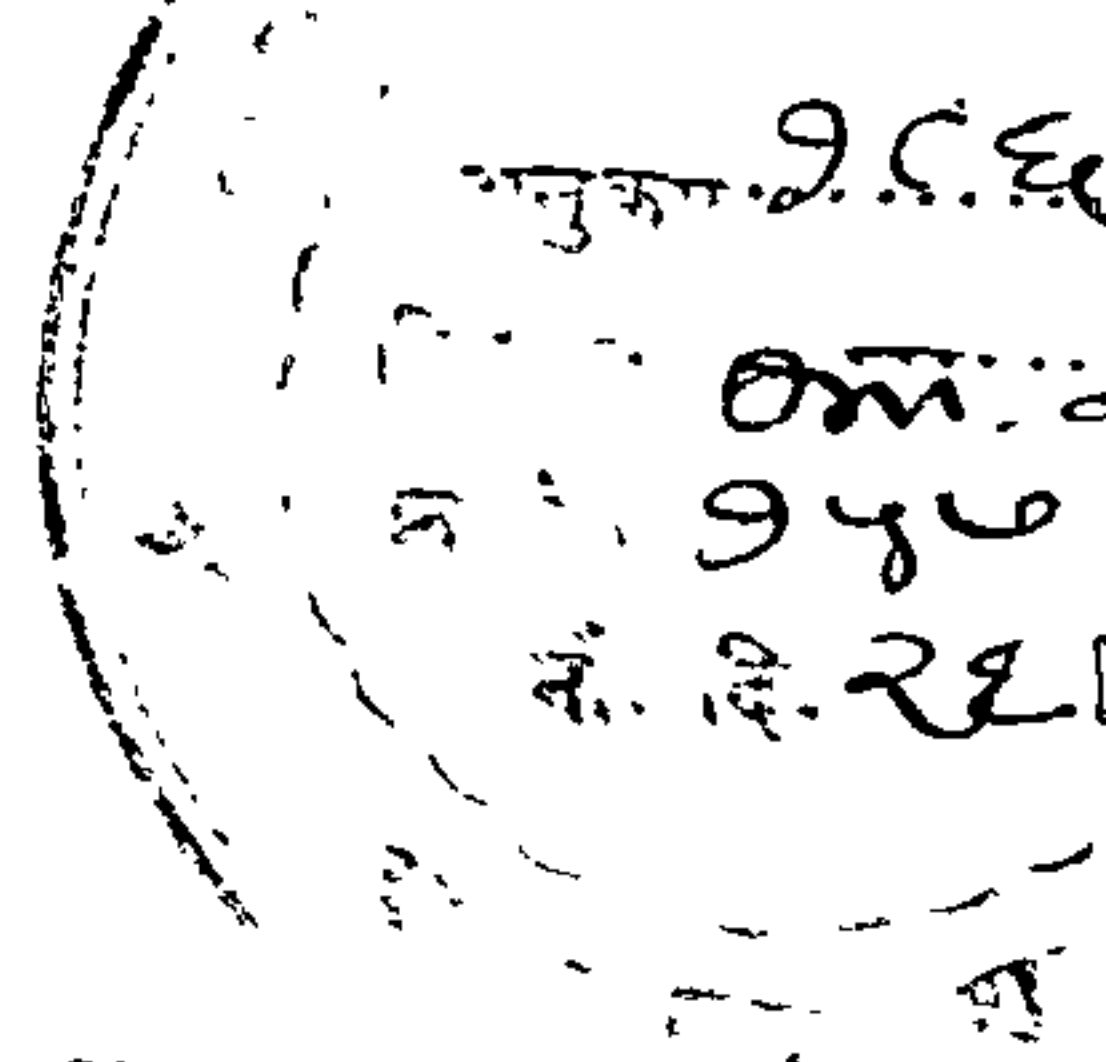
६ नाट्यात्मक गद्य :

१४९-१५७

श्रीलक्ष्मीनारायणकल्याण नाटक

७ टीपा	१६१-२०३
८ शब्दकोश	२०५-२२१
९ शुद्धिपत्र	२२३-२२४

प्रस्तावना

प्राचीन मराठी वाङ्मय प्रामुख्याने पद्यमय असले तरी त्यांतील गद्य उपेक्षणीय खचित नाही. त्याचे स्वरूप मात्र पद्याहून कांहींसे भिन्न आहे. एकंदरीतच पद्य हे कल्पनारम्य, तर गद्य हे वास्तव किंवा बहुता व्यावहारिक असते असा सर्वसाधारण नियम आहे. प्राचीन मराठी साहित्य या नियमास अपवाद नाही. त्यांतील गद्यकारांत ज्ञानेशमुक्तेशांच्या प्रतिभेची भरारी आढळत नसली तरी प्राक्कालीन महाराष्ट्राच्या सामाजिक मनाचा ठाव घेण्याच्या कामांत कोणताहि पद्यकार त्यांची बरोबरी करू शकणार नाही. हे प्राचीन गद्य म्हणजे महाराष्ट्राचा जणुं चालताबोलता इतिहासच आहे. मराठी मनाचीं सुखदुःखें, त्याचे रागलोभ, आशा-आकांक्षा हीं सर्व त्यांत जशींच्या तशीं उमटलीं आहेत. स्वकालाचें यथार्थ दर्शन घडविण्याचें जें कार्य वामन-मयूरासारख्या शब्दसृष्टीच्या ईश्वरांनाहि जमलें नाही तें एखादा रघुनाथ यादव आपल्या कलमाच्या अवघ्या दोनचार फटकांच्यांत साधूं शकतो हा त्या गद्याचा मोठाच विजय म्हटला पाहिजे. प्राचीन पद्याच्या मानानें या गद्याची उंची कदाचित् कमी भरेल, परंतु त्याचा व्याप मोठा असून त्याचें सर्वस्पर्शित्व असाधारण आहे यांत कांहींच शंका नाही.

उपर्युक्त प्राचीन मराठी गद्याचें प्रथम दर्शन आपणांस म्हैसूरप्रांतीं श्रवण-बेळगोळीसारख्या महाराष्ट्रापासून अति दूर अशा ठिकाणीं घडावें हा एक योगायोगच म्हटला पाहिजे. शके ९०५ मधील श्रवणबेळगोळीचा शिलालेख हा आद्य मराठी लेख म्हणून सर्वमान्य होण्यास हरकत नाही. ज्या भव्य अशा शिल्पाच्या पायथ्याशीं तितकीच भव्य अशी ही मराठी 'श्री' खोदली आहे तो गोमतेश्वराचा पुतळा आज हजार वर्षे सर्वांचें अहोरात्र स्वागत करीत तसाच उभा आहे (क्र १). पाटण शिलालेखाचें महत्व ऐतिहासिक व सामाजिक असें दुहेरी असून प्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य यांच्या वंशावर या लेखानें चांगलाच प्रकाश पडतो (क्र.२). तासगांव ताम्रपटांत येणारीं

५ पत्रात्मक गद्य :

११५-१४८

तुम्ही आम्ही सकळ देवाचे आहों. ११७. मराठ्याची तों इज्जत वांचणार नाही. ११८. असल्या चाकरासः ठीक ठीक केले पाहिजेत ! १२०. नाइकाल तरी तुम्हीच कष्टी व्हाल १२१. मनीं धरावें तें होतें १२३. वैराग्य उत्तरवयीं कराल तें थोडें ! १२४. श्रीच्या धर्मस्थापनेसि अंतर पडे ऐसें न करणें १२६. स्वामीचे आमचे शफत तुळशीबेलाचे श्रीवरील आहे. १२७. आम्ही तों कर्जदारांचे नरकांत बुडालों ! १२८. मीच तुमचा बाजीराव १३०. सावध वतविं १३०. पुण्यांतील रूक्षता दूर होय ऐसें करणें १३२. घर आहे तेथें बोलाचाली आहेतच १३२. देहसंमंधैक ऊर्मि आंवरत नाही १३४. जों जों राजकारणें करतां तों तों काम नासतें १३५. आम्ही एक झालों हीच गोष्ट एका करोडीची जाहली १३६. तुम्ही काळचक्रासहि फिरवाल ! १३७. संसारी नवनवेच गुंते पडतात १३९. तेरा कलमी १३९. पहिली दिल्ली आतां राहिली नाही १४३. राजकारणास शपथ कोठें धरून बसतात ? १४४. जितकें जिदीचें भाषण बोलाल तितकें अधिक वाढेल १४६. संशय दूर झाले, हें अति चांगलें ! अति चांगलें ! १४७.

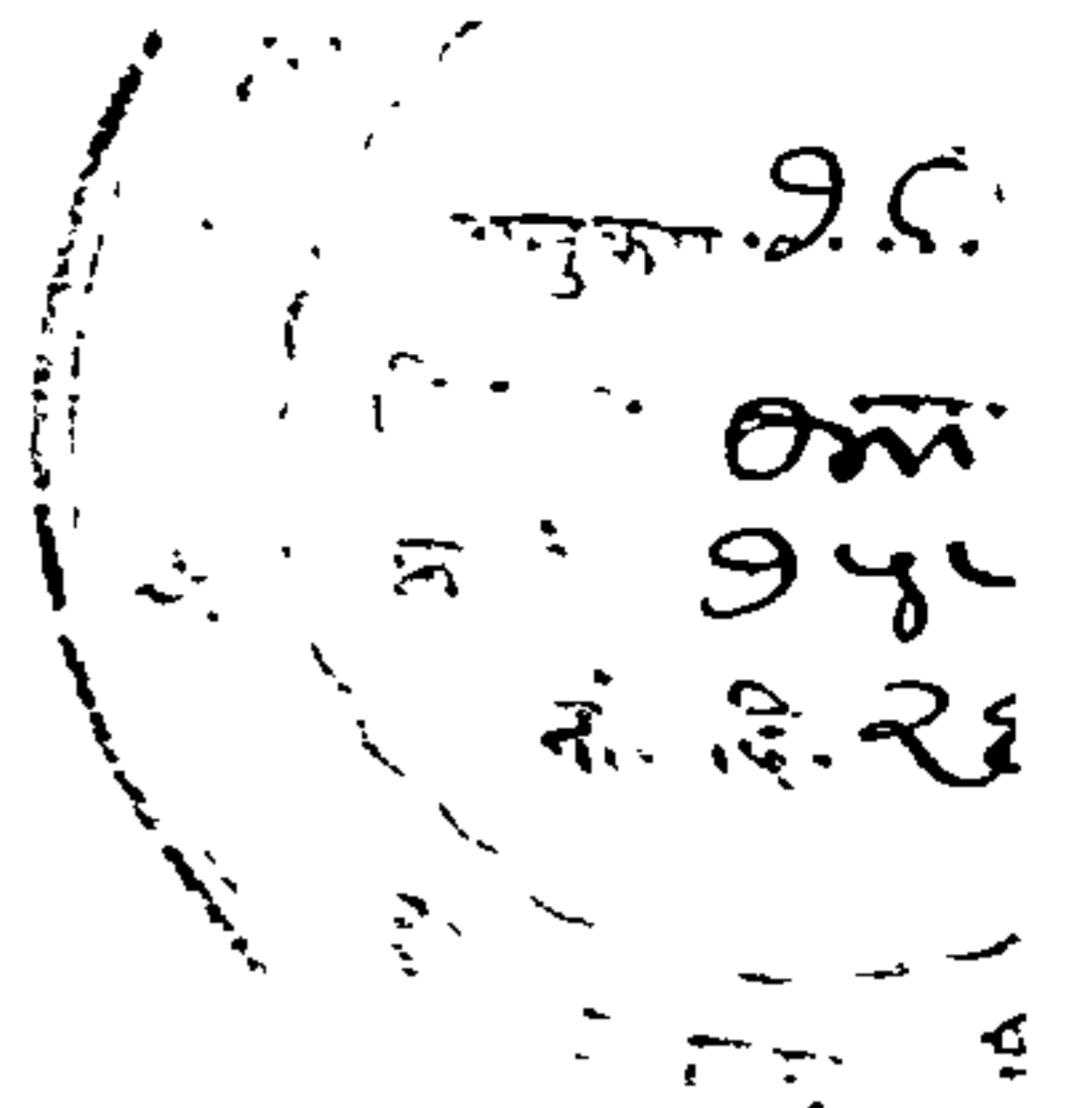
६ नाट्यात्मक गद्य :

१४९-१५७

श्रीलक्ष्मीनारायणकल्याण नाटक

७ टीपा	१६१-२०३
८ शब्दकोश	२०५-२२१
९ शुद्धिपत्र	२२३-२२४

प्रस्तावना

प्राचीन मराठी वाङ्मय प्रामुख्याने पद्यमय असले तरी त्यांतील गद्य उपेक्षणीय खचित नाही. त्याचे स्वरूप मात्र पद्याहून कांहींसे भिन्न आहे. एकंदरीतच पद्य हे कल्पनारम्य, तर गद्य हे वास्तव किंबहुना व्यावहारिक असते असा सर्वसाधारण नियम आहे. प्राचीन मराठी साहित्य या नियमास अपवाद नाही. त्यांतील गद्यकारांत ज्ञानेशमुक्तेशांच्या प्रतिभेची भरारी आढळत नसली तरी प्राक्कालीन महाराष्ट्राच्या सामाजिक मनाचा ठाव घेण्याच्या कामांत कोणताहि पद्यकार त्यांची बरोबरी करू शकणार नाही. हे प्राचीन गद्य म्हणजे महाराष्ट्राचा जणुं चालताबोलता इतिहासच आहे. मराठी मनाचीं सुखदुःखें, त्याचे रागलोभ, आशा-आकांक्षा हीं सर्व त्यांत जशींच्या तशीं उमटलीं आहेत. स्वकालाचे यथार्थ दर्शन घडविण्याचें जें कार्य वामन-मयूरासारख्या शब्दसृष्टीच्या ईश्वरांनाहि जमलें नाही तें एखादा रघुनाथ यादव आपल्या कलमाच्या अवघ्या दोनचार फटकांच्यांत साधूं शकतो हा त्या गद्याचा मोठाच विजय म्हटला पाहिजे. प्राचीन पद्याच्या मानानें या गद्याची उंची कदाचित् कमी भरेल, परंतु त्याचा व्याप मोठा असून त्याचें सर्वस्पर्शित्व असाधारण आहे यांत कांहींच शंका नाही.

उपर्युक्त प्राचीन मराठी गद्याचें प्रथम दर्शन आपणांस म्हैसूरप्रांतीं श्रवण-बेळगोळिसारख्या महाराष्ट्रापासून अति दूर अशा ठिकाणीं घडावें हा एक योगायोगच म्हटला पाहिजे. शके ९०५ मधील श्रवणबेळगोळचा शिलालेख हा आद्य मराठी लेख म्हणून सर्वमान्य होण्यास हरकत नाही. ज्या भव्य अशा शिल्पाच्या पायथ्याशीं तितकीच भव्य अशी ही मराठी 'श्री' खोदली आहे तो गोमतेश्वराचा पुतळा आज हजार वर्षे सर्वांचें अहोरात्र स्वागत करित तसाच उभा आहे (क्र १). पाटण शिलालेखाचें महत्त्व ऐतिहासिक व सामाजिक असें दुहेरी असून प्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य यांच्या वंशावर या लेखानें चांगलाच प्रकाश पडतो (क्र.२). तासगांव ताम्रपटांत येणारीं

‘वालगवाड’ आणि ‘हृधिनौर’ हीं दोन ग्रामनामें उघड कन्नड वळणाचीं असून १३ व्या शतकांत साताऱ्याच्या दक्षिण सीमाप्रांतांत कानडी भाषा अवशेषरूपानें वावरत असल्याची ही एक साक्षच होय (क्र. ३). पंढरपूर येथील विठ्ठल-मंदिराच्या जीर्णोद्धारप्रसंगानें निर्माण झालेल्या व पांढरीफडमुख्य प्रौढप्रतापचक्रवर्ती श्रीरामदेवराव यादव आणि त्याचा विद्वान् करणाधिप हेमाद्रि यांच्या भागवतनिष्ठेचें सूचक अशा ‘चौऱ्यांयशी’ च्या शिलालेखाचें मोल इतिहासास केवढें आहे हें निराळें सांगणें न लगे (क्र. ४). यादवांच्या धर्मनिष्ठ राजकीय परंपरेची ओळख करून देणारें म्हणून वेळापूरचें शिलालिखितहि महत्वाचें आहे (क्र. ५). वरील सर्व लेख शके ९०५ ते शके १२२२ मधील म्हणजे स्थूलमानानें यादवांच्या काळांतील आहेत. त्यांतील भाषा संस्कृतमिश्रित मराठी व लिपी देवनागरी आहे; मोडी नाही. चौदाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत मोडी लेख उपलब्ध होत नाही हें कै. राजवाड्यांचें म्हणणें या दृष्टीनें चिंतनीय आहे. राजवाडे^१ म्हणतात त्याप्रमाणें मोडी लिपीचा फारसीतील ‘शिकस्ता’ पद्धतीशीं व हेमाडपंताच्या नांवाशीं संबंध असो वा नसो, मोडी लिपी कांहींशी उत्तरकालीन आहे हें निश्चित. असो. वरील शिलालेखांशिवाय याच काळांतील आणखी पांचपंचवीस लेख उपलब्ध असून ते पळसदेव, सावरगांव, तेर, परळ, देऊळगांव, खोलेस्वर, नेवासें, उनकेश्वर, नागांव इत्यादि गांवीं म्हणजे साऱ्या महाराष्ट्रभर विखुरलेले आहेत. एक बाब विचारणीय वाटते. तेर, गोमंतक, मंडळ, चिक्कवागेवाडी व मंगळवेढें या पांच ठिकाणच्या कांहीं लेखांतून भाषा मराठी तर लिपी कानडी, व भाषा कानडी तर लिपी देवनागरी असा प्रकार दिसून येतो. याचा अर्थ एक तर यादवकालीन महाराष्ट्राच्या सीमा आजच्याहून भिन्न तरी असाव्या, किंवा पंढरीच्या वाळवंटांत एका भागवतधर्माच्या छत्राखालीं मराठी आणि कानडी या दोन संस्कृति एकवटून तरी गेल्या असाव्या. तें कसेंहि असो, वरील सर्व लेख मिळून यादवकालीन् राष्ट्राचें विविध दर्शन घडवितात यांत कांहीं संशय नाही. त्यांत देशाचा इतिहास, भूगोल, दान, धर्म, शासनरीति, उद्योग, व्यापार सर्वकांहीं प्रतिबिंबित आहे. हे लेख जीर्ण, तुटकेफुटके,

व भाषादृष्ट्या अशुद्ध वा अपभ्रष्टहि असतील; पण संशोधकाच्या दृष्टीने त्यांचे हे दोषच गुणवत् ठरून तें इतिहासाचें अक्षर असें साहित्य होऊन बसतें.

पण संशोधकांस अमोल वाटणारा शिलाताम्रलेखांचा हा ठेवा रसिकांचें समाधान करूं शकणार नाही. त्यांच्यासाठीं कांहीं रसात्मकच हवें व तें पुरविण्यास महानुभाव गद्यकार सिद्ध आहेत. चरित्र, आठवणी, दिनचर्या, तत्त्वचर्चा, दृष्टांतपाठ इत्यादि साहित्याच्या नानाविध प्रकारांनीं संपन्न असें हें यादवकालीन गद्य क्वचित् प्रसंगीं रसाळपणांत पद्यासहि मागें टाकतें. जें कांहीं लिहावयाचें तें स्त्रीशूद्रादि सर्वांना सुलभ व्हावें म्हणून मराठींतच लिहावें असा या पंथाचा संकेत होता व त्यानुसार ही अमोल अशी गद्यनिर्मिति त्यानें केली. केसोबासांनीं उद्धरण-प्रकरण संस्कृतमध्ये रचण्याची इच्छा व्यक्त केल्यावरून “ नको गा केशवदेया, येणें माझिया म्हातारिया नागवतील ” असें म्हणून नागदेवाचार्यांनीं त्यांस संस्कृत रचनेकडून परावृत्त केल्याचें प्रसिद्धच आहे (स्मृतिस्थळ, १५). अन्य प्रसंगीं केसोबासांनीं संस्कृतमध्ये प्रश्न केल्यावरून नागदेवाचार्य त्यांना स्पष्टपणें म्हणाले, “ पंडिता केशवदेया, तुमचा अस्मात् कस्मात् मी नेणें गा । मज श्रीचक्रधरें निरूपिली मन्हाटी तियांचि पुसा ” (स्मृ. ६६). महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधर यांनीं स्वतः एक ओळहि लिहिलेली नाही. त्यांच्या अनुयायांनीं मात्र ‘ सर्वज्ञां ’ ची भावना ध्यानांत घेऊन ‘ मार्गासि उपयोगा जाईल ’ या बुद्धीनें त्यांचें बोलणें ‘ काळाक्षरीं प्रतिपन्न ’ करून ठेवलें. “ शास्त्र घेइजे, घोकिजे, मग काळेंकरुनि उपयोगा जाए ” असा खुद्द चक्रधरांचा सिद्धांत होता, व त्यास अनुसरून प्रथम म्हाइंभटांनीं इ. स. १२७६ च्या सुमारास सर्वज्ञांच्या ‘ लीळाचरित्रा ’ ची रचना केली. या कामीं या आद्य मराठी चरित्रकारानें अति श्रम घेतलेले दिसतात. ‘ स्मृतिस्थळ ’ कार लिहितात, “ खेइभट कृषी करावेया जाति, त्यांसरिसे म्हाइंभटहि जाति । खेइभट कृषीकर्म करिती, आणि म्हाइंभट त्या मागां मागां गोसावियांचिया लीळा पुसति । खेइभट सांघति, म्हाइंभट नमस्करुनि घेति ” (स्मृ. १४०). याप्रमाणें एकेक आठवणीची अक्षरशः भीक मागून म्हाइंभटांनीं प्रथम श्रीचक्रधरांचें ‘ लीळाचरित्र ’ व पुढें श्रीगोविंद-प्रभूचें ‘ ऋद्धिपूरचरित्र ’ सिद्ध केलें. नरेंद्र आणि परशराम या दोघांनीं

मिळून इ. स. १३०८ च्या सुमारास रचिलेला 'स्मृतिस्थळ' हा ग्रंथहि याच धर्तीचा असून त्यांत पंथाचे आद्याचार्य नागदेव किंवा भटोबास यांचे चरित्र आठवणींच्या रूपाने आले आहे. 'स्मृतिस्थळा'चा आणखी एक विशेष हा, कीं त्यांत आघाडीच्या महानुभाव ग्रंथकारांची माहिती मिळते व त्यामुळे हा ग्रंथ वाङ्मयेतिहासदृष्ट्याहि बहुमोल ठरतो 'लीळाचरित्र' 'गोविंदप्रभुचरित्र' व 'स्मृतिस्थळ' हे तीनहि ग्रंथ स्थूलमानाने समस्वरूप असून त्यांत अनुक्रमे चक्रधर, गोविंदप्रभु व नागदेवाचार्य यांचा जीवनचित्रपट स्मृतिरूपाने रंगविलेला आहे. त्या त्या चरित्रनायकाच्या आवडीनिवडी, आचारविचार, बोलणींबसणी हीं सर्व आठवणींच्या रूपाने सांगणारे हे चरित्र-ग्रंथ म्हणजे यादवकालीन गद्याचा आदर्शच होय. गद्यरूप असले तरी त्यांत काव्य विपुल आहे. त्यांतील भाषा साधीसुधी व 'मऱ्हाठी' वळणाची असून त्यांत पांडित्याचे प्रदर्शन अगदीं नाही. मराठी वाक्प्रचारांच्या दृष्टीनेहि हे प्राचीन गद्य संपन्न आहे. 'बीजे करणे, पड्ड स्वीकारणे, वास पाणे, पाणिपात्र करणे, आंगणीं वेढे करणे, न्याय सांगणे, भिक्षा करणे, हाकारा येणे, वेकास जाणे, जाणीव सांगणे, साउमे येणे, बाहे आफळणे, देह तुटणे, बैसकार देणे' इ. अनेक वाक्प्रचार या चरित्रग्रंथांतून भेटतात. त्यांत आढळणारे 'मासापाखा, मासादीसां, बाहिरवाहिरीं, घे-दे, वेचवेचूं, उलथउलथूं, मर्दनामादणे, चीरचोळीं' यांसारखे जोडशब्दहि मोठे वेधक वाटतात. मधूनच 'अहो दुष्टें गांजिलें तें रायापुढें सांधिजे, आणि रोगें अडिलें तरि वैद्यापुढें सांधिजे' यासारखी सुंदर म्हण डोळ्यांपुढून चमकून जाते. या गद्यांतील प्राचीन शब्दभांडारास तर मोलच नाही इतके तें विपुल आणि समृद्ध आहे. तसेंच तें सरसहि आहे. गोविंदप्रभूच्या निधन-समयीं 'माझे माहेर गेलें' असें म्हणून शोक करणारी त्यांची लेक पाहून म्हाइंभटा प्रमाणें आपलेंहि 'हृदयस्फुट' होतें व त्यांतील मूर्तिभंत कारुण्यानें आपणहि क्षणभर कासावीस होतो (क्र.८-५). 'गोसावियांचा व्यापार चालवितां कोणा माझे वेकास गेलें असेल, तरि तुम्हीं समस्तीं क्षेमा करावी' असें म्हणून देह ठेवणाऱ्या भटोबासांचे शब्दचित्र आपणांस व्याकुळ करतें (क्र.९-१). 'तुम्हां जरि देवो नव्हे, तरि कोणाहि देव नव्हे' हें नागदेवचार्यांचे आश्वासन ऐकून म्हाइंभटाविषयींचा आपल्या मनांतील आदर शतपट होतो

(क्र. ९७). विरक्त चक्रधरांचें चित्रहि असेंच ह्दय आहे (क्र. ७-३). तात्पर्य, भाषा आणि भावना अशा दोहीं दृष्टींनीं हे चरित्रग्रंथ अति थोर आहेत. लीळा किंवा आठवणी सांगतां सांगतां त्या त्या महात्म्याचें चारित्र्य सहज वठविण्याची यां ग्रंथकारांची हातवटी कांहीं विलक्षण आहे. असो. भावेदेव व्यासकृत 'पूजावसर' हा महानुभावांचा दुसरा एक गोड गद्य ग्रंथ थोडा निराळ्या स्वरूपाचा आहे. त्यांत चक्रधरांची दिनचर्चा सूक्ष्मपणें दिलेली असून यादवकालीन मराठी समाजाच्या चालीरीतींचें सम्यग्दर्शन घडविण्यास ती समर्थ आहे. 'पस्यात-पाहारीं' म्हणजे झुंजुंजुं होतांच उठणें, कवाडाची खिळी फेडणें, चरणीं 'उपानौ' म्ह. वहाणा घालून परिश्रयास जाणें, 'ऊष्णोदकाच्या तांबतौली' नें हातपाय धुणें, मुखमार्जनाच्या वेळीं आंब्याच्या, जांभळीच्या किंवा कधीं बोरीच्या दोन सीलिका म्ह. काड्या घेऊन त्यांतील एकीनें 'दंतधावन' करणें व दुसरी धनुष्याकार वळून तिनें 'जिव्हामळ आकर्षणें', स्नानोत्तर 'आंगी-टोपरें' चढविणें, कणीक तिंबून, तांदुळे भिजत घालून तूपभात, निंबलोण, साकवतिया म्ह. भाज्या, कानवडा, मांडा इ. सिद्ध करून 'आरोगणा' करणें, भोजनोत्तर 'गुळळा' करून 'सकपूरा फोडीं' नीं मुखशुद्धि करीत 'आरोग्य-वाउली' म्ह. शतपावली घालणें, नंतर घटकाभर पडून झाल्यावर कांहीं 'धर्मवार्ता' करणें, याप्रमाणें भावेदेव व्यासांनीं सूक्ष्मपणें टिपलेली चक्रधरांची दिनचर्चा पाहिली म्हणजे यादवकाल आणि वर्तमानकाल यांतील उण्यापुऱ्या सहाशें वर्षांचें अंतर नाहीसें होऊन सामाजिक चालीरीतींचें सातत्य ध्यानांत येतें (क्र. १०). चक्रधरोक्त 'सूत्रपाठा' सारख्या तात्त्विक ग्रंथाचें स्वरूप याहून निराळें आहे. हा 'सूत्रपाठ' म्हाइंभटकृत 'लीळाचरित्रां'तून प्रथम केसोबायासांनीं इ. स. १२८० च्या सुमारास संकलित केला. त्यांतील उक्त मूळच्या चक्रधरांच्या असल्या तरी त्या लेखनिविष्ट करण्याचें श्रेय म्हाइंभट व केसोबास या दोघांकडे जातें. सूत्रांतील अल्पाक्षररमणीयत्व पाहण्यासारखें आहे. प्रस्तुत आचारविषयक सूत्रांवरून चक्रधरोक्त नीति-शास्त्राची व संन्यासमार्गाची कल्पना चांगली येते. स्वदेश-स्वग्राम हीं त्याज्य मानून, महाराष्ट्रीं भिक्षावृत्तीनें राहून, एषणात्रय त्यजून, आवडीनिवडी बाजूस सारून, पोटाची खळगी घृणात्यागपूर्वक रेंद्याचेंद्यानें भरून, साधी कोपरदुटी पांघरून, हातीं काडीहिन धरितां किंवा चित्रींचीहि स्त्री न पाहतां, 'अनु-

सरलेयाचा देवो' हें ओळखून शयनासनीं वा भोजनीं एका परमेश्वराचें चिंतन करीत 'झाडातळीं जन्म क्षेपावें,' हा चक्रधरांचा उपदेश थोडा एकांतिक तर खराच ; पण त्यांतहि एक प्रकारची पारमार्थिक निष्ठा आहे, व ही निष्ठा 'सूत्रपाठां'तून बरोबर व्यक्त होते. पाठाची भाषासरणीहि तात्त्विक विवेचनास साजेल अशीच आहे (क्र. ११). 'दृष्टांतपाठां' तील मूळ सूत्रें व त्यांवरील दृष्टांत हीं चक्रधरोक्त असून त्यांतील दाष्टांतिक तेवढें केसोबासांचें आहे. हा फरक भाषासरणींतहि जाणवतो. सूत्रांची व त्यांवरील दृष्टांतांची भाषा चक्रधरी वळणाची म्हणजे साधी, सोपी व सुटसुटीत असून दाष्टांतिकाची भाषा पंडिती थाटाची आहे. मराठी भाषेस हें पंडिती वळण प्रथम केसोबासांनीं लाविलें, हा त्यांचा एक प्रकारें गौरवच होय. त्यांच्या भाषेंत चक्रधरांच्या वाणींतील जिवंतपणा जरी नसला तरी अंगच्या पांडित्यानें व गांभीर्यानें तीहि उठून दिसते. चक्रधरोक्त तत्त्वज्ञान विद्वानांना रुचेल अशा रीतीनें मराठींत मांडणें व अध्यात्मासारखें शास्त्र पेलण्यास समर्थ अशी शब्द-संपत्ति मराठींत रूढ करणें हें केसोबासांचें महत्कार्य होय. या दृष्टीनें ते प्राचीन मराठी गद्याचे आद्याचार्य ठरतात. शास्त्रीय परिभाषा मराठींत रूढ करून तिचें वाग्बल वाढविण्याचें सर्व श्रेय केसोबासांकडे जातें किंवा जावें. त्यांनीं घालून दिलेल्या पद्धतीवर पुढें महानुभाव पंडितांनीं अनेक स्थळे म्ह. भाष्यें, बंध म्ह. महाभाष्यें, विधायकें, लापिका, व्याख्या, परीक्षा, इत्यादि विविध गद्य ग्रंथ निर्माण केले असून ते सर्व तार्किक स्वरूपाचे आहेत. महानुभावीय वाङ्मय अशा टीपग्रंथांनीं अत्यंत समृद्ध आहे. एक 'दृष्टांतपाठ' घेतला तर त्यावर पांचपन्नास विवरणात्मक ग्रंथ आढळतात. पंडिती वळणाचें हें मराठी साहित्य खंडनमंडनकौशल्यांत किंवा केशविच्छेदनांत तत्सम अशा संस्कृत साहित्यास कदापि हार जाणार नाही. 'संस्कृताचा रंग देशी भाषेच्या पिचकारींत भरून' हे मानभाव पंडित जो तर्काचा खेळ खेळले आहेत तो एकवार पाहण्यासारखा आहे. नमुना म्हणून आचारसूत्रावरील 'स्थळ'-कारांचें भाष्य पुढें टीपांत दिलें आहे, तें पहावें. असो. केसोबासविरचित 'दृष्टांतपाठ' भाषादृष्ट्या सरस तर सामाजिक दृष्ट्या सूचक आहे. त्यांतील सर्वच दृष्टांत मोठे मार्मिक व समर्पक असून तत्कालीन समाजातील चालीरीतींवर त्यांच्या योगें चांगला प्रकाश पडतो. उत्तर यादवांच्या राज-

वटींतील महाराष्ट्राचें हें एक समाजचित्रच आहे म्हटल्यास चालेल. 'गोरा-गोमटा-धारेधाकुटा, आलेपाले, सेजिया-साइलिया, मरकाढी, तीटततीटत, आंबटवोलें' इत्यादि शब्दप्रयोग अभ्यसनीय आहेत. वारंवार डुळकणाऱ्या लेंकरास 'आंतु तऱ्ही लीतैल' असें म्हणून पुनः पुनः पाजगाऱ्या आईचा दृष्टांत किती हृद्य आहे ! दृष्टांत आणि सिद्धांत यांची इतकी जोड फार क्वचित् आढळते (क्र. १२).

महानुभावीय गद्याचें स्वरूप हें असें आहे. त्यास भाषिक आणि सामाजिक असें दुहेरी महत्त्व आहे. यादवकालीन समाजाची स्थितिगति, त्याच्या चालीरीती, व्रतेंवैकल्यें, सणवार, खाणींपिणीं, वस्त्रेंपात्रें, नाणींगाणीं, शिक्षा-दीक्षा अशा विविध अंगांचें दर्शन हें गद्य घडवितें. 'लीळाचरित्रा' सारखे ग्रंथ म्हणजे केवळ चक्रवरांची वाङ्मयी मूर्ति नसून तत्कालीन समाजाचेंहि तें चरित्रचित्र आहे. त्यांतील शब्दभांडार समाजाच्या विविध थरांतून सिद्ध झालेले असून त्यास कृत्रिमतेचा स्पर्शहि नाही. महानुभावीय गद्यकारांच्या मराठी भाषेचें मऱ्हाटपणच कांहीं वेगळें आहे. खरी लोकभाषा ते जाणत. त्यांची परंपरा अशीच पुढें चालती तर यापुढील इतिहास निराळा झाला असता. परंतु दुर्दैवानें यादवांची राजवट लौकरच संपुष्टांत आली आणि इस्लामचें आक्रमण साऱ्या महाराष्ट्रभर अविच्छिन्नपणें सुरू झालें. याचे अनिष्ट परिणाम मराठी भाषेसहि भोगावे लागले व तिची गति जणुं वज्र-घात व्हावा त्याप्रमाणें एकदम कुंठित होऊन ती केवळ अगतिक झाली.

येथून जो मराठी भाषेच्या अज्ञातवासास आरंभ होतो तो थेट शिवकालापर्यन्त. या तीनशें वर्षांच्या मध्ययुगीन काळांत आधीं वाङ्मयच फारसें नाही; तेथें गद्य तें किती असणार! तरीपण या काळांत 'पंचतंत्रा' सारख्या बोधपर कथा, फादर स्टीफन्सची चार ओळींची प्रस्तावना आणि एकनाथी भारुडें इतकें गद्य उपलब्ध होतें. पैकीं 'पंचतंत्रा' च्या प्रती अनेक असून भावे-प्रत, पोतदार-प्रत व नेने-प्रत या त्यांपैकीं प्रमुख होत. त्यांतील शेवटली महानुभाव संप्रदायांतील असून याशिवाय पंचतंत्राची आणखी एक संपूर्ण व स्वतंत्र प्रत मला तंजावरीं मिळाली. याचा अर्थ, मूळ मराठी भाषांतराच्या अनेक प्रती झाल्या असा नव्हे, तर प्रो. पोतदार म्हणतात त्याप्रमाणें पंचतंत्राची मूळ भाषांतरेंच अनेक झालीं. असो. आपल्या भाषांतरकानें मूळांतील

गोडी कायम ठेविली आहे इतकेंच नव्हे, तर आपल्या प्रसादपूर्ण वाणीनें त्यानें ती वाढविली आहे १५ व्या शतकांतील प्रस्तुत मराठी पंचतंत्राची भाषा १३ व्या शतकांतील म्हाइंभटाच्या भाषेशीं जुळती आहे याचें थोडें नवल वाटतें (क्र. १५). 'क्रिस्तपुराणां' च्या प्रस्तावनेंतील भाषा अशुद्ध, अपभ्रष्ट व कांहींशी गांढळ वाटली तरी तिचें ऐतिहासिक मोल कांहीं निराळें आहे. इंग्लंडमधील विल्टशायर परगण्यांत ज्याचा जन्म असा थॉमस् स्टीफन्स एक मिशनरी म्हणून १६ व्या शतकांत हिंदुस्थानांत यावा आणि स्वधर्म-प्रसारार्थ का होईना पण मराठी भाषेवर प्रभुत्व मिळवून 'क्रिस्तपुराणा' सारखें ओवीबद्ध महाकाव्य त्यानें निर्माण करावें हा सर्वच नवलाव नाही काय? काव्यदृष्टीनें 'क्रिस्तपुराण' कसेंहि असो, त्याची थोरवी केव्हांहि स्वयंसिद्धच आहे. स्टीफन्सनें या पुराणास लिहिलेली आटोपशीर अशी गद्य प्रस्तावना वक्तृत्वपूर्ण असून तींत लेखकाची स्वधर्मनिष्ठा व तळमळ हीं स्पष्ट दिसतात (क्र. १४). एकनाथांनीं गद्यरचना केल्याचें कोठें ऐकिवांत नाही. तरीपण 'अर्जदस्त' किंवा 'कौलपत्र' यांसारखीं त्यांचीं प्रकरणें वस्तुतः गद्यच होत (क्र. १५). नाथांचें रूपककौशल्य आणि व्यवहारचातुर्य असाधारण असून प्रपंच व परमार्थ यांचा समन्वय करून दाखविण्याची त्यांची शैलीहि केवळ अनुपम आहे. या सर्व गुणांचा प्रत्यय प्रस्तुत भारुडांतहि येत असून त्यांतील सांग रूपक खास एकनाथी वळणाचें आहे. रचना कांहींशी मुक्तछंद पद्यासारखी वाटते. मधूनच यमकाचाहि भास होतो. म्हणून या प्रकारास सयमक गद्य म्हणणें अधिक बरें. नाथांचा 'हिंदुतुर्क संवाद' कांहींसा याच पद्धतीवर आहे. १६ व्या शतकाच्या अखेरीस रचिल्या गेलेल्या या गद्यांतील फारसी शब्दांचें प्रमाण ध्यानांत घेण्यासारखें आहे. मराठी भाषेचा अज्ञातवास संपून तिच्या इतिहासांतील नवयुगास नाथकालापासून प्रारंभ होतो, त्याचें हें द्योतक आहे. पद्याचें कसेंहि असो, मराठी गद्यानें निदान परभाषेतील शब्दांचें लोण पचवून स्वतःच्या सामर्थ्यांत भर घालण्याचें ठरविलेलें या काळापासून स्पष्ट दिसतें. प्राचीन मराठी गद्याचा पूर्वार्ध संपून त्याचा उत्तरार्ध सुरू झाल्याचें हें गमक आहे (क्र. १५).

येथें पारतंत्र्याचें मध्ययुग संपतें व स्वातंत्र्याच्या नवयुगास प्रारंभ होतो. येथून पुढील गद्यग्रंथ मुख्यतः बखरवजा असून त्यांवरें स्वराज्याचें तेज

फांकलेलें स्पष्ट दिसतें. या बखर-गद्याचें महत्त्व वाङ्मयीन व ऐतिहासिक असें द्विविध आहे. बखरींत दिसून येणारा भाषेचा थाट, त्यांतील वर्णनांचा डौल, संभाषणांतील ऐट, व्यक्तिदर्शनांतील जिवंतपणा, निरूपणाची बहार, शब्दाशब्दांतून व्यक्त होणारा स्वाभिमान, आणि बखरींच्या एकंदर उठावां-तील जोम याविषयीं निराळें विवेचन करण्याचें कारण नाहीं. बखर म्हटली कीं वरील सर्व गुण बहुशः तींत असतातच. हनुमंतस्वामींच्या बखरींतील शिव-समर्थ-प्रसंगाचें गांभीर्य (क्र. १६), तंजावरी बखरींतील वर्णनाची अतिशयोक्ति (क्र. १७), सभासदकृत शिवचरित्रांतील स्वाभिमानी शिवाजी राजाचें सतेज शब्दचित्र (क्र. १८, २०), चिटणिशी बखरींतील वर्णनाचा बारकावा (क्र. १९, २१, २२, २३), सोहनीकृत पेशव्यांच्या बखरींतील वर्णनाचा साधेपणा व घरगुतीपणा (क्र. ३१५), पानिपतच्या व भाऊ-साहेबांच्या बखरींतील अपूर्व असें ओज, संभाषणांची बहार व करुणरम्यता (क्र. २६, २७, २८), नामा फडणिसाच्या आत्मचरित्रांतील सहजता व स्पष्टता (क्र. २९), हरिवंशाच्या बखरींतील निरूपणाचा थाट व एकंदर उठाव (क्र. ३०), आणि आज्ञापत्रांतील सावधगिरीच्या राज-नीतीचा उपदेश (क्र. ३३) हीं सर्व त्या त्या ठिकाणीं अपेक्षितच आहेत. मधूनच येणारीं सुभाषितवजा वाक्यें, म्हणीवजा वाक्प्रचार, आणि पौराणिक दाखले यांच्या योगानें बखरींच्या भाषासौंदर्यांत भर पडली आहे. या बखर-कारांचा विशेष हा, कीं ऐतिहासिक वातावरणाची निर्मिति करून ते गत-काळ जिवंत करूं शकतात, वर्तमान कालांतील वाचकांस भूत काळांतील अनुभवांचा पुनः प्रत्यय आणून देऊं शकतात. बखरींतील सुटसुटीत, आटोपशीर वाक्यें श्रोत्यास एक प्रकारचा मोह घालतात व त्यांत रंगविलेलीं गतकालीन वैभवाचीं चित्रें पाहून आपल्या तोंडून " कालाय तस्मै नमः " असे उद्गार आपोआप बाहेर पडतात. या उद्गारांत एक प्रकारचा उदास आनंद भरलेला आहे व त्यासाठींच आपण बखरी वाचतो.

बखरींचें हें वाङ्मयीन मोल झालें. ऐतिहासिक दृष्ट्याहि त्या तितक्याच मोलाच्या आहेत असें मात्र नाहीं. मराठेशाहीतील सुमारे पन्नास एक लहानमोठ्या बखरी आजवर छापून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. महाराष्ट्रांत स्वदेशाच्या इतिहासाची आस्था १८ व्या शतकांत बरीच होती व

तत्समाधानार्थं या सर्व बखरी निर्माण झाल्या. हिंदुस्थानांत इतिहास असा दोनच भाषांत लिहिलेला आढळतो; एक फारसींत व दुसरा मराठींत. कारण संगतवार इतिहास ज्यांच्या अभिमानानें सांगतां येईल अशीं दोनच प्रौढ राज्यें या देशांत झालीं; एक मुसलमानांचें व दुसरें मराठ्यांचें. पैकीं मुसलमानांना इतिहासाची गोडी पूर्वीपासूनच आहे. त्यांच्या सहवासानें, त्यांच्या 'तवारिखा' पाहून मराठ्यांनींहि बखरींचा उपक्रम सुरू केला. खुद्द पेशव्यांच्या पदरीं बखरनवीस असत व जुनें कागदपत्र पाहून बखरी सजविणें हें त्यांचें कामच असे. कांहीं बखरी प्रांतोप्रांतींच्या माहितगारांनीं कर्णोपकर्णीं ऐकून लिहिलेल्या आहेत. त्यांत सत्यापलाप साहजिकच अधिक प्रमाणांत असे. खुद्द पेशव्यांच्या येथील खास लिहवून घेतलेल्या बखरींतून यद्यपि कालानुक्रम सांभाळला आहे, तथापि त्यांतहि कालविपर्यासाचा दोष हा आहेच. कै. राजवाड्यांच्या मताप्रमाणें हा दोष पुराणांच्या संसर्गानें व ऐतिहासिक सत्यासत्यतेसंबंधीं लोकांत असलेल्या औदासीन्यामुळे बखरींतून शिरला आहे. पौराणिक कथांच्या श्रवणानें विचारांत अतिशयोक्तीचें प्रबल्य फार झालें व कालाच्या पौर्वापयर्चा महत्त्व बखरनविसांच्या लक्ष्यांतून सुटलें. 'भाऊसाहेबांच्या बखरीं' त हा कालविपर्यासाचा दोष अत्यल्प असून सोहनीकृत 'पेशव्यांच्या बखरीं'त तो अमूप आहे. ऐतिहासिक बखरींचा दुसरा दोष हा, कीं त्यांत निरनिराळ्या प्रसंगांचें अन्योन्य महत्त्व दर्शविलेलें नसून क्षुल्लक गोष्टींचा निरर्थक पाल्हाळ मात्र केला आहे. तसेंच कोणत्याहि मोहिमेची वा राजकारणाची संगतवार हकीगत या बखरींतून मिळूं शकत नाहीं. जी कांहीं थोडीबहुत मिळते ती 'असंबद्ध, परस्परविरोधी, संदिग्ध आणि प्रायः अविश्वसनीय' अशी आहे. शिवाय या बखरींतून जो मजकूर खरा असतो तो त्यांतील खोट्या मजकुरापासून अलग काढतां येत नाहीं. सर्व बखरी मिळून ऐतिहासिक सत्य गवसेल म्हणावें तर तेंहि शक्य नाहीं. अनेक असत्यें मिळून एक सत्य कसें सिद्ध होणार? उदाहरणार्थ, एक पानिपतचा प्रसंग घेतला तर त्यावर भाऊसाहेबांची बखर, कैफियत, रघुनाथ यादवकृत पानपतची बखर, काशीराजकृत बखर याप्रमाणें चारपांच बखरी उपलब्ध आहेत. परंतु त्यांपैकीं प्रत्येकींत तपशीलाचा थोडाफार फरक पडतो, व त्या सर्व बखरी मिळून सत्यदर्शन

घडतेच असें नाही. म्हणून कै. राजवाडे^१ बखरींचे तीन वर्ग करतात. पहिला^१ वर्ग समकालीन बखरनविसांचा असून त्यांत सभासदकृत शिवचरित्र किंवा^२ भाऊसाहेबांची बखर व कैफियत यांसारख्या बखरी येतात. समकालीनांनीं रचिलेल्या या बखरी पुष्कळच विश्वसनीय खऱ्या, पण त्यांसहि कांहीं मर्यादा आहेत. पैकीं सभासदी बखर केवळ स्मृतीवर हवाला ठेऊन चंदी-सारख्या दूर प्रांतीं लिहिली गेल्यामुळे तींत कालानुक्रम सांभाळलेला नाही. या बखरींतील शके १५८१ पर्यंतची हकीगत धरसोडीची, त्रोटक, तुटक व कालविपर्यस्त अशी आहे. दुसऱ्या वर्गातील बखरी म्हणजे कर्णोपकर्णी ऐकलेल्या हकीकतींचीं बाडे होत. या सदरांत सोहनीकृत पेशव्यांची बखर येते. ती रचणारास सत्यासत्यनिर्णयाचें ज्ञान नसल्यामुळे 'मिळेल ती माहिती व सुचेल ती कल्पित' असा येथील प्रकार होतो. तिसऱ्या वर्गातील बखरींत जुन्या बखरकारांनीं दिलेली माहिती जशीच्या तशी किंवा कांहीं फेरफार करून इष्ट तेवढी दिलेली असते. उदा. मल्हार रामराव चिटणीस-कृत शिवछत्रपतीचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र. या चरित्राचा रचनाकाल देतांना प्रारंभीच चिटणीसांनीं कांहीं विसंगत विधानें केलीं असल्यानें त्याच्या ऐतिहासिक प्रामाण्याविषयीं मन साशंक होते. चिटणीसांनीं विष्णुपुराण, दंड-नीति, राजधर्म, राजमयूख, रमलशास्त्र, वडिलार्जित कारकिर्दी, दिनचर्या वगैरे पाहून आपली बखर सजविली आहे. ग्रांट डफ या चरित्रास 'व्हॉल्युमिनस' म्हणतो, तर कै. राजवाड्यांच्या मते तें बरेंच त्रोटक आहे. मल्हार रामरावानें आपल्या बखरींत जुन्या टिपणांचा उपयोग करून कोठें कोठें मित्याही दिल्या आहेत, हें खरें. पण 'शिवदिग्विजय' काराप्रमाणें यालाहि अप्रस्तुत अशी मागली पुढली माहिती वावदूकपणें सांगण्याची थोडी खोड आहेच. तात्पर्य, ऐतिहासिक सत्यदर्शनाच्या दृष्टीनें बखरीचें महत्त्व फार थोडें आहे. स्थल, काल आणि प्रसंग यांचा विपर्यास, संगतवार व तपशीलवार माहितीचा अभाव, असंबद्ध, संदिग्ध व परस्परविरुद्ध विधानें, इत्यादि दोष कमीजास्त प्रमाणांत सर्वच बखरींतून आढळतात. बखरकारांचें लिहिणें अपुरें व संशयात्मक असल्यानें त्यांचा मेळ घालण्याचा खटाटोप करणें व्यर्थ आहे. चिटणीसांसारख्या

प्रभुजातीयांनी शिवछत्रपतींची व इतर वीरपुरुषांचीं चरित्रें लिहून आपला कायस्थ धर्म कायम ठेवला व आपण लेखणी आणि तलवार हीं दोहीं सारख्या सामर्थ्यांनीं वागवूं शकतो हें सिद्ध केलें, यासाठीं या राजकार्यकुशल ज्ञातीचें आपण सवंच ऋणी आहों हें खरें. पण येथें प्रश्न आहे तो ऐतिहासिक सत्याचा. त्या दृष्टीनें पाहिल्यास केवळ बखरींचा आधार अपुरा व पोकळ ठरतो. ग्रॉट डफला हें उमगलें नाहीं व त्यानें बखरींतील मजकूर परामार्थानें घेतला. यामुळे त्याची स्वतःची बखर अत्यंत विकृत होऊन बसली. वरील सर्व अभिप्राय ध्यानांत आणून कै. राजवाडे^१ म्हणतात, कीं एक अस्सल चिटोरे सर्व बखरींच्या बहुमताला हाणून पाडण्यास बस्स आहे.

याच ठिकाणीं आपण बखरींकडून इतिहासाच्या अस्सल साधनांकडे म्हणजे ऐतिहासिक पत्रव्यवहाराकडे वळावे हें बरें. हा पत्रव्यवहार अति प्रचंड असून तो उपलब्ध करून देण्याचें कामीं कै. राजवाडे, कै. खरे, कै. पारसनीस, श्री. सरदेसाई, यांसारख्या संशोधकांचे जीवितश्रम खर्ची पडलेले आहेत. अक्षरशः अगणित अशीं हीं अस्सल पत्रें बखरींतील सत्यासत्य पारखण्याच्या कामीं महत्त्वाचीं आहेतच. पण त्यांतील गद्याचें वैभव तर असें आहे कीं त्यांतून निवड करण्यास सवडच उरूं नये बहुतेक सर्व पत्रकारांनीं आपापलें मनोगत अशा रीतीनें प्रकट केलेले आहे, कीं त्यांतून त्या त्या लेखकांचें अंतश्चरित्र स्पष्टपणें उमटावे. हीं पत्रें म्हणजे महाराष्ट्राच्या इतिहासांतील थोरांचीं छोटीं छोटीं आत्मचरित्रेंच होत. त्यांत सर्वांना आत्मैक्यभावानें पाहणारे रामदास आहेत (क्र. ३४), आपल्या चुकार चाकरांस 'ठीक ठीक' करून 'मनीं धरावे तें होतें' हें समर्थवचन सार्थ करणारे शिवराय आहेत (क्र. ३६, ३८), श्रीच्या धर्मस्थापनेस अंतर पडूं न देणारे समर्थशिष्य कल्याण आहेत (क्र. ४०), तुळशीवेलाचे श्रीवरील शफत घेऊन स्वामीचे मांडीवर उसें ठेवून निजणारे संताजी घोरपडे आहेत (क्र. ४१), इकडे स्वतः कर्जदारांच्या नरकांत बुडून तिकडे अल्पवयी रघुनाथरावास 'सावध वतविं' असा उपदेश करणारा बाळाजी बाजीराव आहे (क्र. ४२, ४३, ४४), आत्म्याचें अमरत्व कळूनहि वियोगसमयीं ज्यांना 'देहसंमंधैक ऊर्मि आवरत नाहीं' असे मठपति आहेत (क्र. ४७), एकीकडे 'तुम्ही कालचक्रासहि फिरवाल' असें म्हणून

सखारामबापूस गौरविणारी व दुसरीकडे त्यानें वृद्धपणीं केलेल्या लग्नावद्दल त्याची नाजूक निंदा करणारी आनंदीबाई आहे (क्र. ५०), वर्षाकाळीं ज्यांच्या वुद्धीस मांघ येई असे कविवर्य मोरोपंत आहेत (क्र. ५१), अलि-बहादरास राजकारणांत शपथ वगैरे गुंडाळून ठेवण्याचा सल्ला देणारी त्याची आई आहे (क्र. ५४), आणि फर्मानबाडीच्या दरबाराचें वृत्त ऐकून मराठेशाहीच्या त्रिखंडकीर्तीनें स्वतःस धन्य मानणारा गोविंदराव काळेहि आहे (क्र. ५६). हीं पत्रें म्हणजे ऐतिहासिक गद्याचा आदर्शच होय असें म्हटल्यास चालेल

परंतु प्राचीन मराठी गद्य केवळ तात्विक किंवा ऐतिहासिक स्वरूपाचें नाही. त्यांत नाट्यासारख्या ललित वाङ्मयाचाहि थोडाफार वांटा आहे. लळितांसारखे नाट्यप्रकार महाराष्ट्रांत अति पुरातन काळापासून चालत आले असले तरी ते लेखननिविष्ट नसल्यानें त्यांचा उपयोग एतत्प्रकरणीं करून घेतां येत नाहीं याचें वाईट वाटतें. त्याबरोबरच समाधानाची गोष्ट अशी, कीं ही उणीव तंजावरी नाटकांनीं दूर केल्याचें दिसून येतें. दक्षिणेकडील विद्या-कलांचें माहेरघर म्हणून तंजावराची ख्याति फार जुनी असून तीत व्यंकोजीनंतरच्या मराठी राजांनीं चांगलीच भर घातली. शिवाजीचा सावत्र भाऊ व्यंकोजी किंवा एकोजी हा इ. स. १६८५ मध्ये मरण पावल्यानंतर तंजावरचें राज्य त्याचा वडील पुत्र शहाजी किंवा शाहराज याजकडे आलें. हा शाहराज व तत्पश्चात् गादीवर येणारें अनुक्रमें सरफोजी, तुकोजी, प्रतापसिंह, तुळोजी, अमरसिंह इत्यादि, राजे विद्या-कलांचे भोक्ते व पोशिंदे होते. त्यांच्या सुसंस्कृतत्वाचीं 'सरस्वति-महाला' सारखीं चिन्हे अद्यापिहि त्या प्रांतीं आढळतात. तंजावर येथील मासभराच्या मुक्कामांत मला तेथें उपरिनिर्दिष्ट राजांच्या नांवांवर चांगलीं पांचपंचवीस नाटके आढळून आलीं. हीं सर्व नाटके तेथील 'सरस्वति-महालां'त सुरक्षित असून कोणी जाणता येईल आणि आपल्या भांडारांतील हें वाग्धन सर्वांकरवी यथेच्छ लुटवील अशा आशेनें तो महाल आज अनेक वर्षे जणुं तपश्चर्या करीत उभा आहे. हीं नाटके पौराणिक असून ज्या राजांच्या नांवांवर तीं मोडतात त्यांनींच तीं रचिलीं असतील असें निश्चयपूर्वक म्हणतां येत नाहीं. कोणा आश्रित कवीनें काव्य रचावें व तें यजमानाच्या नांवें घालून आपण स्वतः 'नाम' शेषहि

उरुं नये हा प्रकार सनातन आहे, व तसें येथें झालें असणें असंभवनीय नाहीं. उलटपक्षीं त्या त्या नृपवरांनीं ही नाट्यरचना केलीच नसेल असेंहि म्हणवत नाहीं. कारण श्री व सरस्वति एका ठायीं नांदल्याचीं उदाहरणें तंजावर प्रांतीं अनेक आहेत. हीं नाटके शरफेंद्र म्ह. सरफोजी, शाहराज व प्रतापसिंह या तिघांच्या नांवांवर मुख्यत्वेकरून आढळतात. पैकीं 'गणेशलीलार्णव' नाटकाच्या शेवटीं कविनाममुद्रिका आहे ती अशी:—

“इति श्रीभोंसलकुलदुग्धसागरसुधाकरश्रीचंद्रमौलीश्वरप्रसादलब्धचौलसिंहासन संप्रसंतति राजाधिराज छत्रपति भूलोकदेवेन्द्र श्रीशरभेंद्र भूपाल-विरचित गणेशलीलार्णव नाटके पंचमोंकः।” सर्व मुद्रिका स्थूल-मानानें याच धर्तीवर आहेत. एका नाटकावर मात्र मला खऱ्या लेखकाच्या नांवाचा कांहींसा पुस्तक असा उल्लेख आढळला. शरभेंद्रकृत 'गणेशविजय' नाटकाच्या एका प्रतीतील दुसऱ्या अंकाच्या मागील पानावर 'गणेशनाटक प्राकृत रंगनाथकवि दुपट्टी द्रुपाचारे कृत' असा तो उल्लेख आहे. याच नाटकाच्या दुसऱ्या प्रतीतहि^१ असाच उल्लेख आढळतो. अर्थात् रंगनाथ कवि दुपट्टी हाच खरा नाटककर्ता असावा. तसेंच शाहराजकृत 'गंगाकावेरी' नाटकाच्या प्रारंभीं कोणा 'पूर्णनिंदशिष्या' चा उल्लेख आहे. 'राजकन्या परिणय' हें नाटक तर उघडच 'शाहराजमहाराजाश्रित त्रियंबक ज्योतिर्विदे' यानें रचिलेले दिसते.^२ तात्पर्य, या तंजावरी नाटकांचें कर्तृत्व संशयित आहे. तीं रचणारे लेखक भिन्नभिन्न असावे यात मात्र शंका नाहीं. कारण तुलनात्मक दृष्टीनें पाहिल्यास शाहराजाच्या नांवावरील नाटके इतरांच्या मानानें थोडीं ग्राम्य किंबहुना अश्लील वाटतात. उलट प्रतापसिंहाच्या नांवावरील नाटकांचा दर्जा निःसंशय उच्च असून त्यांची रचनाहि प्रौढ आहे. १८ व्या शतकाचा पूर्वार्ध हा या नाटकांचा रचनाकाळ होय तीं कांहीं प्रसंगानें रचिलीं जात असें दिसते. सरफोजी राजे वार्षिक गणेशोत्सव व प्रतापसिंह शारदोत्सव करीत आणि त्या प्रसंगीं हीं नाटके होत. 'सरस्वति-महालां' त 'नाटक-प्रस्तावना' या नांवाचें एक प्रकरण आहे.^३ त्यांत महाराज एकदां तंजावर-

1 Marathi MSS. in Saraswati Mahal, No 1710-11.

2 Catalogue of M. MSS. (Tanjore) No. 1733.

3 " " " No 1953.

जवळील मध्यार्जुनास गेल्या वेळीं कमलापुराहून रत्नांगद या नांवाचा एक नट तेथें येतो व 'सुभद्रापरिणय' नाटक करून दाखवितो अशी नाट्यकथा आहे. तिचा प्रारंभ असा:— 'महाराज पुष्यस्नानास मध्यार्जुनास गेले असतां तेथें पौर्णिमेचें स्नान करून सायंकाळीं बुधजनसहवर्तमान माडीवरी विटनटगायक-वेश्यापरिहासकभाटवरकडाशीं सहवर्तमान बसले असतां इतक्यांत पूर्ण चंद्रोदय झाला असतां, मलयानिल वहात असतां,....कमलापुरवासीं रत्नांगद नामक नट आला आहे ... इ.' हीं नाटके गद्यपद्यात्मक आहेत. त्यांत 'दरुवु' म्ह. पदे खूप असून हा तामीळ नाट्याचा परिणाम होय. तंजावरी नाटकांत डौर व कोर्वजी हे दोन मौजेचे प्रकार मला आढळले. पैकीं केशवनाथ डौरे यांचे डौर समाजांतील विविध थरांतील सोगांनीं युक्त असून तमाशा आणि नाटक यांमधील हा दुवा महाराष्ट्रांतहि रूढ होता असें एकनाथी भाड्यांवरून वाटते. 'कोर्वजी' हा नाट्यप्रकार खास तामिळी आहे. तामिळी 'कुरवंची' त कुरव जातीची शकुन सांगणारी वाई नायिके-समोर येऊन नायकाचें स्तुतिस्तोत्र गाते असा प्रसंग असतो. तामीळमध्ये सरफोजीराज कोरवंची' अत्यंत प्रसिद्ध असून तिचे प्रयोग तंजावर येथें प्रतिवर्षीं होतात. तामीळच्या साहचर्याने रचिलेलीं मराठी भाषेंतील दोन कोर्वजी नाट्ये मला तंजावरीं मिळालीं.^१ पैकीं एकांत महामाया ही बुरडिणीच्या वेषानें येऊन इंद्राणीस शकुन सांगते व भूगोलवर्णन करते असा प्रसंग आहे. तात्पर्य, तंजावरी मराठी नाटकांवर तामिळी नाट्याचा बराच परिणाम दिसत असून हीं नाटके काव्यदृष्ट्या सामान्य असलीं तरी त्यांचें ऐतिहासिक महत्त्व हें मान्य केलेच पाहिजे. कै. राजवाडे म्हणतात त्याप्रमाणें 'लक्ष्मी-नारायणकल्याणा' सारखें नाटक हें दृश्य असून श्राव्य नाटक नव्हे, हें तर खरेच. पण त्यांतहि नांदीपासून प्रारंभ करून अवघ्या एका अंकांत लक्ष्मी-नारायणांचें मंगलाष्टकपूर्वक 'शुभमंगल' करून देण्यांतील नाटककाराचें कौशल्य कांहीं थोडें नाही (क्र ५७). असो. मराठी नाट्यसृष्टीची परंपरा शोधणाऱ्यांनीं तंजावरी नाटकांसंबंधीं आपलें अज्ञानच आजवर प्रकट केल्यामुळे वरील विवेचन येथें करावें लागलें.

प्राचीन मराठी गद्याची ही उज्ज्वल परंपरा अशीच पुढे चालती तर पुढे १९ व्या शतकांत मराठी भाषेस आपला नवीन संसार थाटण्यासाठीं एका परकीय भाषेकडे पहाण्याचें कारण पडलें नसतें. परंतु दुर्दैवानें तसें घडूं शकलें नाहीं व मराठेशाहीबरोबर मराठी गद्याचेंहि वैभव मावळलें. असो. जें झालें नाहीं त्याबद्दल खेद करून उपयोग काय ? प्राचीन गद्याची परंपरा चामुंडरायाच्या 'श्री' कारापासून प्रारंभ करून ती तंजावरी नाटकाच्या 'शुभमंगलम्' पर्यंत नेऊन भिडविणें हें प्रस्तुत प्रस्तावनेचें काम येथें संपलें. पुढील पुराण पुढें !

याकामीं मुख्य ऋण देशभर पायपिटी करून प्राचीन गद्याचा हा अमोल ठेवा उपलब्ध करून देणाऱ्या संशोधकांचें. दप्तरांतून दडून वसलेलें त्यांचें संशोधन भर चवाठचावर आणून तें थोडें नीटनेटकेंपणानें मांडून दाखविणें हा त्यांच्या ऋणांतून उतरायी होण्याचा एक मार्ग ! या कामीं माझे सोलापूर येथील तरुण मित्र श्री. सदाशिव मंगरूळकर, बी. ए. यांनीं जी आस्था दाखविली व हातभार लावला त्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत कृतज्ञ आहे.

बेळगांव.
ता. २५ जानेवारी १९४९ }

शं. गो. तुळपुळे.

अक्षर गद्य

(शिलालेख व ताम्रपट)

★ क्र. १

श्रवणबेळगोळ शिलालेख (शके ११२८)

श्री चावुण्डरायें करवियले
गंगराजे सुत्ताले करवियले

★ क्र. २

पाटण शिलालेख (शके ११२८)

स्वस्ति श्री शके ११२८ प्रभव संवत्सरे श्रावण मासि पौर्णमास्या चंद्र-
ग्रहणसमये श्री सोइदेवेन सर्वजनसंसिद्धौ हस्तोदकपूर्वकं निजगुरुरचित
मठायायस्थानं दत्तं ॥ तद्यथा ॥ इयां पाटणीं जें केणें उघटे तेहाचा असि
आउं जो राउला होता ग्राहकापासी तो मठा दिन्हला ॥ ब्राह्मणा जें विकतेयापासी
ब्रह्मोत्तर तें ब्राह्मणीं दिन्हले ॥ ग्राहकापासी दामाचा वीसोवा आसूपाठी नग
दिन्हला ॥ ...पहिलेआ घाणेआ दाणाची लोटि मठा दिन्हली ॥ जेती घाणे
चाहती तेतीयांप्रति पली पली तेला ॥ येथ मविजे तें मठीचेन मापें मवावें ॥...

★ क्र. ३

तासगांव-ताम्रपट (शके ११७० सुमारें)

मंजरवाडे गावु अर्धु कलिदेवा अष्टांगभोगा अर्धु पंचवीसा ब्राह्मणभोजना ।
ग्रामासि पूर्वादिसे गोवरु मर्याद सीमा । दक्षिण दिसे वालगवाड सीमा । पश्चिमे
हधिनीर मर्याद सीमा । उत्तर पेठ मर्याद सीमा । एया धर्मकार्या चिंता करिते
वेदांगराशि गुरोस्छानावती कांतब्राहू नरसिंघभट्ट अण्णंभट्ट गंगाघरभट्ट महादेव-
भट्ट गोहूंदभट्ट विष्णुभट्ट चांचरसु लाखणभट्ट हे आठ मुख्य करुनु चौदाही
वृत्तिमंत सत्रपालक देवस्छलासि गुरवि ओडेरि सत्रस्छलासि ब्राह्मण ओडेर
सत्रभोगु प (पा) लावा गुरवी देवभोगु प (पा) लावा ब्राह्मणी देवासि
नित्य पंचामृत त्रिकाळ धूपारति नैवेद्यु दीपवर्त्ति पुष्पे ॥...

(ओळी ८२ तें ९७)

(दक्षिणच्या मध्ययुगीन इति. स. घने, खं. ३)

★ क्र. १

श्रवणबेळगोळ शिलालेख (शके १०५५)

श्री चात्रुण्डरायें करवियले
गंगराजे सुत्ताले करवियले

★ क्र. २

पाटण शिलालेख (शके ११२८)

स्वस्ति श्री शके ११२८ प्रभव संवत्सरे श्रावण मास-पौर्णमास्या चंद्र-
ग्रहणसमये श्री सोइदेवेन सर्वजनसंसिद्धौ हस्तोदकपूर्वकं निजगुरुरचित
मठायायस्थानं दत्तं ॥ तद्यथा ॥ इयां पाटणीं जें केणें उघटे तेहाचा असि
आउं जो राउला होता ग्राहकापासी तो मठा दिन्हला ॥ ब्राह्मणा जें विकतेयापासी
ब्रह्मोत्तर तें ब्राह्मणीं दिन्हले ॥ ग्राहकापासी दामाचा वीसोवा आसूपाठी नग
दिन्हला ॥ ...पहिलेआ घाणेआ दाणाची लोटि मठा दिन्हली ॥ जेती घाणे
वाहती तेतीयांप्रति पली पली तेला ॥ येथ मत्रिजे तें मठीचेन मापें मवावें ॥...

★ क्र. ३

तासगांव-ताम्रपट (शके ११७० सुमारें)

मंजरवाडे गावु अर्धु कलिदेवा अष्टांगभोगा अर्धु पंचवीसा ब्राह्मणभोजना ।
ग्रामासि पूर्वादिसे गोवरु मर्याद सीमा । दक्षिण दिसे वालगवाड सीमा । पस्चिमे
हधिनीर मर्याद सीमा । उत्तर पेठ मर्याद सीमा । एया धर्मकार्या चिंता करिते
वेदांगराशि गुरोस्छानापती कांतबाहू नरसिंघभट्ट अण्णंभट्ट गंगाधरभट्ट महादेव-
भट्ट गोहूंदभट्ट विष्णुभट्ट चांचरसु लाखणभट्ट हे आठ मुख्य करुनु चौदाही
वृत्तिमंत सत्रपालक देवस्छलासि गुरवि ओडेरि सत्रस्छलासि ब्राह्मण ओडेर
सत्रभोगु प (पा) लावा गुरवी देवभोगु प (पा) लावा ब्राह्मणी देवासि
नित्य पंचामृत त्रिकाळ धूपारति नैवेद्यु दीपवर्ति पुष्पे ॥...

(ओळी ८२ तें ९७)

(दक्षिणच्या मध्ययुगीन इति. स.घनें, खं. ३)

★ क्र. ४

पंढरपूर शिलालेख (शके ११९५ ते ९९)

स्वास्ति श्री सकु ११९५ श्रीमुख संवत्सरे फागनिपुर श्रीविठलदेवरायासि तिसासिती फुलें दांडे आचंद्रार्क चालावेआ नाना भक्तिमालिआं दत्त पैकाचा विवर ।...

सकु ११९८ घाता संवत्सरे मांग वदि ३ वृषे सोडवीकार हेमाडी पंडिती वामना दत्त ग १ देय दांडा १

स्वास्ति श्री सकु ११९९ ईस्वर संवत्सरे मार्गसिर सुदि १५ सुक्रे । श्री विठलदेवरायासि पांडरी-फड-मुख्य समंतात्भाग आचंद्रार्क श्री जादव नारायण प्रौढ-प्रताप-चक्रवर्ति श्रीरामचंद्रदेवराएं द ।

—('ग्रंथमाला'-वि. का. राजवाडे)

★ क्र. ५

वेळापूर शिलालेख (शके १२२२)

स्वास्ति श्री शकु १२२२ सर्वरी संसरे ज्येष्ठादी श्रीमत्प्रौढप्रतापचक्रवर्ति श्रीरामचंद्रदेव विजयराज्योदधि तदुपादपदुमोपजीवी सर्वाधिकारी श्रीजोइदेव तंनिरोपित ब्रह्मदे३० राणे तद्भ्रातर बाइदे३० राणे माणदेशासंबंध वेलापुर तेथल घ (र्म) स्थल वटेस्वरार्चें गुण मठअ केले...वोवर बाइदेवें दत्त । पाली तो स्वर्गा जाए न पली तो नरका जाए । लेषक दामोदरपंडितसुत माइदेव । मंगलं महश्री

(दक्षिणव्या मध्ययुगीन इतिहासाचीं साधनें, खं. २)

महानुभावीय गद्य

★ क्र. ६

श्रीकृष्णचरित्र (म्हाइंभटकृत ?)

युधिष्ठिरें रायें राजसूययज्ञ आरंभिला : दुर्योधनासि मूळ पाठविलें : दुर्योधनु परिवारेंसा आला : मग युधिष्ठिरें दुर्योधनासि जळस्थळें दाखैत्रीलीं : तेथ राजपुत्रु जळकेली खेळतु असेति : असें देखौनि दुर्योधनें जळ भणौनि उडी घातुनैली : तेणें तयाचें गुढगें कोपरूं फुटीन्निलें : तें देखौनि भीतरीं रायें मुखा मुख करौनि समस्त सैन्यें हासीन्नलीं : मग कव्हणी एकी ठाईं स्थळ म्हणौनि रिगौ बैसान्निला तंव उदकांतु उडी पडिली : वस्त्रें वोळीं जालीं : तंव द्रौपदी हांसीन्नली : ऐसा दुर्योधनाचेया चातुर्याचा उपहासु जाला : थोरु लाजीन्निला :

मग युधिष्ठिरें अग्रपूजा मांडिन्निलि : तेथ अठयांसी सहस्रऋषी : आन समस्त कुळियांचे राये : राथारायांचें कुमरु बैसलें होति : युधिष्ठिरुयें येवौनि हात जोडीनि पुढें उभा टाकिन्नला : समस्तांतें भणितिलें : माझा यज्ञ सिद्धी पावला : आतां अग्रपूजा कवणासि करावी तें आज्ञा दीजो : तेव्हळिं तेंहीं अवघां ऋषीं विचारिलें : शुकदेवो ज्ञानिया होए आन तपोवृद्ध होए : तो पूजें योग्य होए तेयासि अग्रपूजा करावी : तेव्हळिं शुकदेवु लेकुरुवांतु उभा टाकौनि श्रीचक्रवर्तीची लीळाचरित्रें पांतुचि होता : अवघां तेआतें बोलावों पाठविले तैसाचि शुकदेवो आला : बैसकारु दीन्हला : अवघां शुकदेवातें भणितिलें : तुम्हीं अग्रपूजा अंगीकरावी : तेव्हळिं शुकें भणितिलें : हें काइं : आमासीं अग्रपूजा काइंसी : तेव्हळिं तेंहीं अवघां विवक्षा केली : जो बाळब्रह्मचारी आन ज्ञानी असैल तेयाची अग्रपूजा : आमांमाजीं कव्हनो नाहीं : शुकदेवें भणितलें : अवघां तुम्हीं मज प्रमाणु मानिलें तर मी निर्द्वारैनु तें तुम्हीं अवघें मानालु : समस्तां भणितिलें अवश्यु : शुकदेवें भणितिलें : सकळ ज्ञानियां शिरोमणी सकळ ज्ञानियांचा बापु श्रीकृष्ण असेचि : तरी यासी अग्रपूजा कराना कां पां : हें आईकौनि दुर्योधनादिकु क्षोमैले : तेव्हळीं श्रीकृष्ण चक्रवर्ती श्रीकरीं कनकाचें भाजनु घेवौनि ब्राह्मणां ऋषीसि क्षीरु वाढीत होते : इतुका श्रीकरु अन्नं माखिन्निले होते : श्रीकरींचा अनुकारु : आंगीचिया बाहिंया वरौतिया खोवीनिलिया होतियां : मोकळे केंस कळापु : कटिप्रदेसीं फूटा : युधिष्ठिरें

चक्रवर्तीसी वोलावों पाठविलें : तैसेचि श्रीकृष्णचक्रवर्ती बीजे केलें...समस्तां ऋषीं प्रार्थौनि माणितलें : आगा ए श्रीकृष्णा अवतारु : परमेश्वर पूर्ण ब्रह्म : आमुतें काइसेया झकवितासी :....

मग यज्ञमंडपीं आसनु रचिलें : श्रीचरण प्रक्षाळनु करौनि आसनीं उपविष्ट होआवेयां प्रार्थिले : आसनीं उपविष्ट जाले : मग युधिष्ठिरें मंगल महाछाअेंनसीं श्रीचक्रवर्तीची अथोचितु अग्रपूजा केली : विसोनि अग्रपूजा स्वीकारीन्निली : मग युधिष्ठिरें येथानुक्रमें ऋषी : मुनी : देव : दानव : राये पूजिले : अैसां समइं तेथ शिशुपालु आला : श्रीकृष्णचक्रवर्तीसि सवियां देओं लागैला : तंअे वेळीं श्रीकृष्णचक्रवर्ती तेयांचियां शतभरीं सवियां साहीनिलियां : एकी आगळी आली आन सुदर्शनचक्रां प्रेसैनि शिशुपाळाचें शिर छेदिलें : मां तें सिरकमळु यागीं पडिले : आन तेयाचें देहो वाणवेन्ही पीटौनि यागीं घातळें : आन हाःहाःकारु प्रवतैला :

★ क्र. ७

लीळाचरित्र (म्हाइंभटकृत)

(१) चक्रधराचें पूर्वचरित्र

गोसावीं केतुले एक दीस राज्य केलें : पूत जाला : गोसावी सारीचें जुं प्रत्येहीं खेळति : जिंकति : म्हणौनि हारि स्वीकरिली : बहुत द्रव्य हारविलें : जुआरीं म्हणीतलें : जि जि हारविलें असे तें वेचिजो : दीजो : मग खेळिजो : मग गोसावीं तेथौनि बीजे केलें : दारवठां जुआरीं म्हणीतलें : जि जि गोसावीं आमुचें आधीं देयावें : मग बीजे करावें : सर्वज्ञें म्हणीतलें : तुमचें दीधलेयावीण हे आरोगण करी : तरी गोपाळण्ही आण गोसावीं भीतीं बीजे केलें : कमळाइसातें म्हणीतलें : आपुला अळंकारु आणा : तेहीं म्हणीतलें : कां : एथौनि जुं हारविलें तयातें म्हणीतलें : तुमचें दीधलेयावीण हें आरोगण करी : तरी गोपाळण्ही आण : कमळाइसीं म्हणीतलें : आम्ही देओं तरि आम्हां हि तोचि आण : मग : गोसावीं उपरीयेवरि पडुडु स्वीकरीला : माता मर्दनीया पाठविला :

सर्वज्ञे म्हणीतले क्षुधा नाही : माता उठवावेया आली : गोसावी नुठति : मग माता कमळाइसाते पुसो लागली : तेही मागील वृत्तांतु सांघीतले : प्रधान राउळीनि आला : आणि पुसीले : गोसावीया आरोगणा : राणियां म्हणीतले : आजि नाही : आझुइं कां नाही : मग : तेही मागील वृत्तांतु सांघीतले : मग प्रधान गोसावीयापासि आला : गोसावी पहुडले असति : उपंगळिए घेउनि उठविले : मग पुसीले : आजि आझुइं आरोगण कां नाही : सर्वज्ञे म्हणीतले एथौनि जुं हारविले तयाते म्हणीतले : तुमचें दीधलेयावीण हें आरोगण करीं तरि गोपाळण्ही आण : प्रधानें म्हणीतले : जोडिले असे तें तुझे नव्हे : प्रधानें चाखारी आणविली : जुआरीयांचें द्रव्य पाठवीले : मग : गोसावीया आरोगणा जाली । ६ ॥

(२) चक्रधर : दीक्षाग्रहण

एक वेळु सर्वज्ञे म्हणीतले : रामयात्रे जावे : प्रधानें म्हणीतले : तो देसु पारका : तेथ जाओं नै ए : ऐसें मोडिले : गोसावीं व्रत घेतले : रामु देखिजेल तें मर्दना : मादनै : व्याळी : गोसावी ताकभातु आरोगण करीति : मूर्ति कृश जाली : गोसावीयांचीया माता म्हणीतले : प्रधानातें , सौंदर मूर्ति कृश जाली : दुवार्ही राउत पाइक जाति तैसा पाठवावा : केतुलनि एके परिवारेसी द्वांडिए वरि आरूहण करुनि बीजे केलें : सरिसा उगाणा : कोठी : चाटे : बडुवू : तैसे निगाले : पेणें प्रति एकुएकें नीरोपेसी एकुएकातें पाठविती : मग : दोघेजण सरीसे होते : तयातें चुकौनि गोसावीं परमेश्वरपुरा बीजे केलें : श्रीप्रभु : राधवणहाटीं क्रिडा करीत असति : स्याम मूर्ति : नाभिचुंबित खाड : उतरिए वस्त्र : गगनाचो वास पाति : आपणेया आपण बोलत राधवणांचां घरीं तिहीं पदार्थांसी खेळ करीत असति : ते क्रीडा आमचें गोसावी पांत असति : श्रीप्रभु राधवणीं सेंगुळें बुडडें वोळगविले : तें श्रीप्रभु प्रसाद करुनि : आरे : घे घे : घेना म्हणे : ऐसें भणौनि : गोसावियाकडे टाकिले : गोसावी वरिचेयावरि झेलिले असतां वरि धरिले : मग आरोगिले : तेथ गोसावीं ज्ञानशक्ति स्वीकारिली ॥ ७ ॥

(३) चक्रधराचें वैराग्य

गोसावीं अवस्था स्वीकरिली : मार्गीं चालावेयाची प्रवृत्ति नाहीं : कांटेयां
केसकळाप गुंपति : ते वारोनि उगवति : कां : कव्हणि मनुष्य उगवी तेव्हळिं :
मूर्ति वोरखडे : कांटे रूपति : असुधाचे बिंदु नीगति : तें साहाजें पन्हरेयावरि
मानकुलीं तैसो मिरवति ॥ ८ ॥

(४) स्थितप्रज्ञ चक्रधर

वोरंगळ प्रदेसीं गांवीं एकी पाणिपात्रासि बीजें केलें : सेवटिली एकी घरीं
ब्राह्मणें एकें म्हणीतलें : जी जी : गोसावी ए नगरीं जवं असति : तवं माझीए
घरीं उपरी असे : तेथ बिठार करावें : माझी बहिणी सेवादास्य करील :
गोसावीं विनती स्वीकरिली : तेथ बीजें केलें : उपरिएवरि बाज सुपवती
घातली : केतुले एक दीस तेथ होते : ऐसां लोकु भकों लागला : कोण्हीं कांहीं
बोले : कोण्हीं कांहीं बोले : तेहीं म्हणितलें मी आपुलां डोळां देखिन : मग :
जें करावें तें करीन : मग : ते प हों ठाकले : तवं : गोसावी पहुडले असति :
तें बाइ : चरणसंवाहन करीति होती : तैसीचि निद्रा आली : ऐसें देखोनि तिहीं
म्हणितलें : हें नव्हें : हें प्रवर्तवीति असे : मग : क्षोभले : खांडें काडुनि : खर्ग
घेउनि : ओखटिया बुधी आले : तव गोसावी श्रीमुख उघडुनि : कृपादृष्टि
अवलोकुनि प्रेम : उत्तमसाधन संचरिलें : तैसंचि बीजें केलें : ते भक्तही सरिसें
नीगाले : मास दोनी संनिधानीं : ऐसा वेतुलेयां एका काळां : सर्वजें म्हणितलें :
भटो तुम्ही ए गावीं असा : हें पैली गांवीं असैल : मासा पाखा : मग :
ते भक्त गावींचीं सोंववेन्ही एति : तवं : गोसावीचिए गांवीहुनि ब्राह्मणु
एकु कनवृत्तिसि ए : त्यातें ते नीच पुसति : हां भटो : तुमचां गांवीं : पुरुष
एक असति कीं : गौर श्रीमुर्ति : लां व कान : विसाळ नेत्र : ऐसिया खुणा सांगति :
ते नीकेनि असति : तो म्हणे : नीकेनि असति : सोंवेसि एउनि ऐसें प्रत्येहीं
पुसति : एकु दिनीं तेणें ब्राह्मणें म्हणितलें : स्त्रिया पुरुषाचा ऐसा वेधु नाहीं :
पुरुषा पुरुषाचा काइसा वेधु : पां : ऐसें म्हणौनि म्हणीतलें : आन
सांधीतलें : तें तुम्हीं नेणां : ते तैसेनि तैसें वर्तले : सर्प निमित्त्ये :
हां भटो सत्य : ना : सत्य : ऐसें त्रिसुधि पुसीलें : तिहीं सत्यचि

म्हणीतलें : तैसेचि ते भक्त उभोचि पडले : देहत्यागु केला : देह विसर्जिलें :
मग : तो ब्राह्मणु भियाला : गोसावीयांगसि आला : अवघें वृत्तांत सांघीतलें :
सर्वज्ञ म्हणीतलें : हां भटो ऐसा सत्यही अर्थु न संगिजे : न बोलिजे : मा
एसणें असत्य कैसेनि तुम्हां बोलावलें : मग : कुदळी प्राची घेवर्वाली : त्यासि
नीक्षेपु करविला : बाई : यासि तेथ मग राहावेचि ना : हें तेथोनि
निगालें ॥ १४ ॥

(५) चक्रधर गुरें राखतात

गांवीं एकी पाणिपात्रासि बीजें केलें : ब्राह्मणा एकाचेया घरासि : तेणें
म्हणितलें : कोण्हाचीं गोरुवें राखा कां : सर्वज्ञ म्हणितलें : यासि कव्हणी
राखों नेदी : तेणें म्हणितलें : आम्ही देऊनि : आमचीं राखा : सर्वज्ञ म्हणितलें
हें राखील : परि दोहे ना : सोडील परि बांधे ना : तेणें म्हणितलें : आम्ही
बांधौनि : आम्ही दोहौनि : मग गोसावी मानीले : उदीयांचि तिथे गोसावी-
यासि मोट घालीति : गोसावी गाइ सोडीति : राना चारावेया नेति : गोसावी
मोटेचें अन्न आरोगण करीति : सुडा धुति : श्रीमुकुटावरि घालीति : सीळा-
तळावरि बैसति : गाई श्रीमूर्ति अवलोकीत वैसलिया असति : आनंदु रोवतीति :
वीळीचां गोसावी गाई घेउनि बीजें करीति : तिथा गाईसि बहुत दुध होए : मग :
तेणें ब्राह्मणें म्हणितलें : आपुलियें ब्राह्मणीतें : पै : आजि दूध बहुत जालें : गाई
निकेया चारीलिया : यासि न्हावेया लोणी घालावें : याचीयें मोटे दही घालावें :
यापरि निचाचेयापासि निच अधिक गाईसि दुध होए : मग तो ब्राह्मणु राखों
गेला : गाई कव्हणा राना नेतु असे पा : तव गोसावीयांसि एका सीळातळासि
आसन : गाई श्रीमूर्ति आनंदु रोवतीति देखिलिया : वीळवेन्हीं चारु नाहीं :
पाणी नाहीं : ऐसें देखोनि थोर विस्मयो जाला : मग : घरीं ब्राह्मणीपुढां सांघों
लागला : पै : आमचेया गाई राखते तो साक्षात् श्रीकृष्णु : मग : तेथोचे
वृतांतु सांघितलें : तिथे दीसीं गाई गावामध्यें घातलिया : मग : बीजें
केलें ॥ ४० ॥

★ क्र. ८

गोविंदप्रभुचरित्र (म्हाइंभटकृत)

(१) मृत्यु बाळक जीववर्णन : ॥

एकाचें लेंकरु गोसावी खेळवीति : तें सरलें : तें नेउनि वाजेस्वरा इसान्य कोणी पांनदी पुगीलें : तव गोसावी तथाचेया घरासि बीजे केलें : तव गोसावी-यातें देखिलें : आणि रडों लागली : मग तिहीं म्हणीतले : “ राउळो ! जीया लेंकरुवातें तुम्हीं खेळवा : तें आजि सरलें : ” म्हणौनि अवधी रडों लागली : आणि राउळांसि अनुकंपा उपनली : मग गोसावी म्हणीतलें : “ आवो मेला जाये : आंणि आंणी नां म्हणे : ” तेहीं म्हणीतलें : “ आतां काइ आणीन राउळो ? ” “ आवो मेली जाये : आंणि आंणी आंणी नां म्हणे : ” तिही म्हणीतलें : “ आतां काइ आणीन राउळो ? ” “ आवो मेली जाये : आंणावें म्हणे आवो आंणावेंचि म्हणे : ” म्हणौनि दुडुदुडु-करि धांव घेतली : तेथ बीजे केलें : दगड फेडीले : उकरीलें : मग काढिलें : झाडीलें : पुसीलें : आनंदभरीत वास पाहों लागलें : मग उपंगळीए घेउनि आले : तेहीं देखीलें : आंणि कवाड घातलें : “ नेया नेया राउळो ! सव परते नेया : ” तव तथांचा सेजारीं म्हांतारी एकि होती : तीचीए उपंगळीए नेउनि घातलें : तीया म्हणीतलें : “ राउळो ! मी काइ करीन : मी सतानीक बाइल : ” मग गोसावी तीची चुची तथांचां तोंडीं घातली : आणि ऋहाटीत पान्हावो आला : तें चुटचुटां पेवों लागले : तव तीहीं कवाड उघडीलें : पाहाति तव तैसें देखीलें : तव गोसावी बीजे केलें : तीये मागों लागली : म्हांतारीया म्हणीतलें : “ तुम्हासि देत हेते तेहवाळिं कां नेघाचि ? मां आतां मीं कां देईन ? ” तैसींचि महाजनां-पासि न्यावो सांघावेया नीगाली : महाजनीं म्हणीतलें : “ राउळीं इसि दीधलें तें लेंकरु इचेंची : तुम्हां लोभ करूं लाभे परि लेंकरु न लभे : आतां तुं ऐसें करि : याचां सेजारीं अस : ” मग तथांचां सेजारीं असों लागली : मग तेहीं बाज सुपवती दीधली . एकि गाए दीधली : मग तो सतानीकू जाला : गोपी प्रवीणू जाला : तथा नांव दामोधरु : जव जियाला : तव तथासि जरु तावो नाही : आपुलीए अनुभवीचीया केलि लीळा : भक्तिजनापुढें साधे :

(२) म्हाइंभटाचा गूळ गोविंदप्रभु आवडीने खातात

म्हाइंभट सरळाहुनि भावैचां चतुर्दसीं आले : पाटाऊ दुटी पांगुरले होते : ते एकां ब्राह्मणासि दीधली : त्याची घोंगडी आपण घेतली : ते सतरा दिसां रीधपुरासी आले : ते वाटे सीराळां पासवडीची पाटी आठे दामी वीकीली : तेथ एका दामीयाची पाटी घेतली : साता दामांचा गुळु घेतला : मग रीधपुरासि आले : तवं श्रीप्रभु गोसावीयासी तीकोपाध्याचीए आवारीं अवस्थान असे : आंगणीं वेढे करीत असति : तेवीची म्हणेति : “आवो मेला जाए म्हाइंया येइल म्हणे : गुळु आंणील म्हणे : गुळु खावा म्हणे : ना खावा म्हणे : आवो खावाचि म्हणे : तैमेचि पटीसोळवरी गोसांवीं बीजे केलें : वोटेयावरि आसन जालें : आणि श्रीदोंदाकडे अवलोकुं लागले : श्रीकरीचीया आंगुळीया करुनि रेघा काढीति : ऐसे अनुकार करुं लागले : तवं म्हाइंभट दक्षीणिलेनि दारवठेनि आले : दारवठेया आंतु रीगतां मांगु भेटला : त्यांतें म्हाइंभटो पुसिलें : “ श्रीप्रभु कवणीं ठाईं राज्य करीत असेति : ? ” मातंगें म्हणीतलें : “हें नव्हे : आतांचि एथ खेळत होते : ” ऐसेचि तीकोपाध्यांचेया आवारासि बीजे केलें : तो गावांवाहीरि नगाला : म्हाइंभट गावांतु गेले . तो पाठिमोरा जाला : आणि म्हाइंभटो साष्टांग दंडवत घातलें . मग तीकोपाध्यांचेया आवारासि आले : श्रीप्रभु गोसावियांसि दर्सन जालें : गुळाची पाटी दरिसना केली : सोनेसळा फुटा ओळगवीला : मग दंडवत घातलें . श्रीचरणा लागले : मग गोसांवीं म्हणीतलें “ मेला जाए : आतां होथे म्हणे : ” म्हणौनि श्रीकरीं गुळु घेतला : श्रीमुखीं घातला : खावो लागले : “ आवो मेला जाए : गोड आहे म्हणे : म्हणौनि दुसरेनि श्रीकरें भेली श्रीमुखीं घातली : आणि आंरोगुं लागले : ते श्रीमुखुनि ओघळु निगेति : तें खाड माखे : दोंदावरी गळे : ऐसा गुळु आरोगीला : म्हाइंभटासी प्रसादु दीधना : तव आवाइसें जेवीतें होतो : तीए लवकरि आंचवली : वाहीरि आली : “ जी जी : पुरे कीजो : पोडु दुखैल : म्हणौनि आवाइसीं दुरडी भीतरि नेली : मग उदक आणिलें : गोसावियांसी गुळुळा करुं घातला : श्रीदोंदे प्रमार्जांति : मग आवाइसीं पुसिलें : “ भटो कवणीं ठांऊनि एत असा ? : ” म्हाइंभटो म्हणीतलें : “ मी सराला होऊनि आला : ” मग आवाइसीं म्हणीतलें “ आमचे गोसावी कवणीं ठाईं राज्य करीत असेति ? ” : मग

अत्रिसीं पाये धुतले : भीतरीं ठाओ केला : “ भटो वा : भीतरीं ठाओ केला असे : ” मग म्हाइंभट जेविले : आंचवले : मग म्हाइंभटीं आवाइसासि दंडवत घातलें : “ मज चुलीची राख-पुंजा सांडुं देयात्रा : ” मग म्हाइंभट गोसावियांचें सेवा-दास्य करुं लागले : ॥ ९७ ॥

(३) दामुर्ताच्या कपाळीं नारळाचा प्रसाद

मग गोसावीं दामुर्तासि पाठवणी दीधली : परि तो उगाचि बैसला होता : मग गोसावीं म्हणितलें : “ आवो मेला जाए : जाए नां म्हणे : ” एकु वेळ पाठवणीं दीधली : दोनि वेळ दीधली : तिसरेनी दीधली : परि तो न वचेचि : तवं भेटीसि नारीएळें आलीं होतीं : तें गोसाविया पुढें असेति : गोसावीं एकु नारीएळ श्रीकरीं घेतलें : मग गोसावीं म्हणितलें : “ मेला जाए उठि उठि ना म्हणे : ” म्हणौनि कोपु नटले : आणि नारीएळें दामुर्तातें हाणितलें : तो उठीला : घरासी गेला : भक्तिजनीं म्हणितलें : “ तेथ तरि तें केलें : आणि एथहि ऐसे गोसावीं काइ करुं लागले ! ” म्हणौनि भेवों लागले : मग गोसावियासी मर्दना मादणें जालें : पुजा आरोगणा जाली : मग पहुडु जाला : मग भट म्हाइंभट पडीताळावया गेले : भट म्हाइंभट आले म्हणौनि दामुर्त उठीला : बैसावया घातलें : मग बैसले : मग भटीं म्हणितलें : “ दामुर्ता ! तुमचें कपाळ कैसें असें ? ” तीहीं म्हणितलें “ बरवें असें : हें नव्हे : राउळ आतांचि पडीताळावया आले होते : श्रीकरें कपाळ स्पर्शलें : मग म्हणितलें : “ आवो मेला जाए : दुखावला म्हणे : ” तें माझें दुख नीरपौनी गोसावीं फेडिलें : “ आवो दुखवलासि म्हणे ’ म्हणौनि श्रीकरें माथा स्पर्शाला ” : मग भटां म्हाइंभटां थोर सुख जालें : मग भटो म्हणितलें “गोसावियांसि मर्दना मादणें जालें : पुजा आरोगणा पहुडु जाला : संदी पडिली मग आम्ही आलों : ” मग दामुर्तें म्हणितलें : “ हा भटो ! आंणीकी आर्वाचीका घुरांचां ठांइं पाठवणीं दीधलेया अवसि बैसों न ये : ऐसे जरि तथाचां ठांइं तरि गोसावीं पाठवणीं देतां मीं न वचें : एकु वेळु पाठवणीं दीधली : दोनि वेळ दीधली : तीसरेहीं दीधली : परि मीं न वचेंचि : मग गोसावीं शिक लाविली : माझी खोडी सांडविली : ” ॥ १०९ ॥

(४) गोविंदप्रभूचा विव्हावो स्वीकार ॥

एकु दी भक्तिजनें भीक्षेसि गेलीं होती : तत्रं तेलीण वोहरासि बासींगें नेत होती : तीतें माहादाइसी म्हणीतलें : “ आवो तेलीणीं मेहरी : एक बासींग आंमचेयां गोसांवियांसि दे . ” मग तीया आंगीक बरवें केलें : आणु नि गोसांवियांचीये श्रीमुगुटीं बांधलें : मग गोसांवीं श्रीमुगुट हालवीति : आंणि दोन्हीं तोंगलें हालवीति : “ आवो मेली जाथे . काकण बांध म्हणे : डाउ बांधात्रा म्हणे : हळदी उटांवे म्हणे : तुरें वाजत्रावें म्हणे : तुपें पन्हीवे वाहावावे म्हणे : बौलें करावें म्हणे : मांडौ घालावा म्हणे : ” तुरें वाजों लागली : वडे मांडे केले . भातु वेळीला : वळिवट वेळिलें : तुपाचे सांगड आंणीले : मग इस्वरनायकें म्हणीतलें : “ गोसांवियांसि वीव्हायांची प्रवृत्ति जरि होइल तरि मीं आपुली कन्या देइन . ” मग भगतजनीं गोसांवियांतें वीनवीलें : “ जी जी : इस्वरनायक आपुली कन्या देत असेति : तरि गोसांवीं स्वीकरावी जी ” आंणि गोसांवी कोपु नटले : मग म्हणीतलें : “ आवो मेला जाए : ना म्हणे ” मग उगेचि राहीले : मग तुपाचे सांगड उलवीले : आवघेशं लोका जेवणां वळि केची : मग माहादाइसीं धवळे गाइले : गोसांवीं म्हणीतलें : “ आवो मेली जाथे : गाए गाए म्हणे : ” माहादाइसीं म्हणीतलें : “ काइ गांओ जी ? ” गोसांवीं म्हणीतलें : “ आवो कृष्ण रुक्मीणि गाय म्हणे : तुरया थाट गाय म्हणे : ” आंणि माहादाइसासि स्फुर्ति जाली : इतुकेन रुक्मीणि—स्वयंवर गाओंचि लागली : “ नीरुता लागला जीवी . ” हें कडीवें गाइलें : आंणि गोसांवीं म्हणीतलें : “ आवो होवो होवो : नीरुता लागला जीवी : ” मग आवैसीं म्हणीतलें : “ जी जी उठीजो जी : व्याळी कीजो : ” गोसांवीं म्हणीतलें : “ आवो हें जेवीलें म्हणे : ” आवैसीं म्हणीतलें : “ कवणी ठाई जेवीलें जी ” गोसांवीं म्हणीतलें : “ आवो हें जेवीलें म्हणे : आवो हें रुक्मीणीचां राज्जळीं : ” “ जी : तें द्वापर : आंणि हें कळियुग कीं : ” आंणि गोसांवीं हास्य केलें : मग आवैसी ताट केलें . गोसांवीं आसनीं उपविष्ट जाले मग मांडे पुरीया : धारीया : वडे : उंबरें : ऐसे आवघें उलथ उलथुं अवलोकिलें . मग गोसांवीं म्हणीतलें : “ आवो मेली जाय : भाकरि नांही म्हणे ” आवोइसीं म्हणीतलें “ जी जी : वन्हाडीं भाकरि कैसी जी ? ” मग च्यान्ही दीस गोसांवीं रुक्मीणि

सैवर आइकीलें : चौथां दीसो साडे जाले : मग प्रवृत्ति भंगली : ऐसा वन्हाडीकेसि आवंधा गांऊं जेवळी : बैलैरें जेवळीलें : साचोकारे तुपे पन्हीवे वाद्दावीले : मग वन्हाडीचें अण भक्तिजने जेवळी होती : तें नासावयाकारणें अवचीती कटकै केली : ॥ २२४ ॥

(५) माहेरास मुकलेली चक्रधराची लेक

सावळापुरी गोसांवीयाची लेकि होती : तिया घरीं आइकीले : जें गोसांवी नीजधामां बीजें केलें : एकी वासना : तें पाणिया गेली होती : तेथ पाणिवठां आइकीलें : आणि पाणिवठां घागरि ठेविली : तें रीधीरेयासि आली : तें दुखें करुनि डोळां काइ देखे नां : आवघी वाट बापाकारणें रडीजे : तैसी रडत आली : तवें श्रीमूर्तिसि सर्वांगी चंदन वोळगवीलें : फुलें वोळगवीली : तांबोळ ठेंचौनि श्रीमुखी घातलें : नवा वोळि साउला श्रीमूर्तिवरि वोळगवीला पांगुरवीला : मग कीडडीएवरि सयन केलें : मग भट म्हाइंभट लक्ष्मोद्रभट चौथा कोणुं तें नेणिजें : ऐसी कीडडी घेउनि गेलें : चीचेतळीं पूर्वींलीं पालवी उतरीली : नीक्षेपु खाणत होते : तवें पैलाकडौनि गोसांविषांची लेकि आली : कीडडी देखीली : आणि घडकरि आंग टाकिलें : तें मुछेंना आली : तवें भट म्हाइंभट घावत आले : तेंही साउधी केली : मग हालळ विल्हळी रडों लागली : श्रीमूर्तिवरि पडे : “ माझे माहेर गेलें : ” म्हणौनि आळाप आळारीं रडो लागली : ऐसें तिचें दुख देखीनि भट म्हाइंभट हृदयस्फुट जाले : आवघेया भक्तां थोर दूख जालें : भटीं म्हाइंभटी म्हणीतलें : “ हें साचोकारी गोसांविषांची लेकी होए : ” मग भटीं म्हणीतलें : “ आंमतें लाळिलें : ताळिलें : इस्वरु ऐसा प्रतीति : आम्हांसि एवढें दुख नाहीं : ” मग नीक्षेपु खाणीतला : भटीं हातुभरि सुपवती कापिली : ते खालि घातली : वरि श्रीमूर्ति पडुडवीली : मग वोळि साउला पांगुरवीला . एकी वासना : उघडी श्रीमूर्ति : ऐसा नीक्षेप केला : मग भट म्हाइंभट मुक्षकरुनि आवघे भक्त मढासि निगाले : भट म्हाइंभट गोसाविषाचे लेकीतें नेत होते : परि तें नवचेचि : चीर चोळी देत होते : परि ते नेघेची : “ आतां कांइ घेईन ? काइ माझे माहेर आहे ? : ” मग ते गेली . मग भटीं म्हाइंभटीं विचारुनि म्हणितलें “ माहाजन पाहाति : म्हणौनि : तेथीनि काडुनि तेया निक्षेपा दक्षीणे पौळीसी निक्षेप केला : काइ

इस्वरीचें पुर तें कर्पूरवत की : तरि राहिलें तें काइ ? नां तें कव्हणी एकीं हेतु
म्हणौनि : मग माहाजनी वरि देउळी केली

—(गोविंदप्रभुचरित्र ८, ९७, १०९, २२४, ३२५.)

★ क्र. ९

स्मृतिस्थळ.

(१) भटोबासांचा अंतकाळ

एकु दिसु पंडितबासी स्वप्न देखीलें . मढाबाहीर कोणि लळीत्र साउल्या :
मोकळे केश वैसी स्त्री एकि मढाबाहीरि : पौळीचां कोणि : आतां काइ
करीन वो : जैसे पुनः पुन शर्ही रडों लागली : ते शब्द पंडितबासांचा कानि
पडति . कैसे काइ पां देखीलें : म्हणौनि गजबजोनि उठीले : बैसले : तवं ते
शब्द कानि पडतचि होते : मग तेथ जाउनि पाहीलें : तवं प्रकासु देखीला :
थेर कोण्ही नाहीं : मग येउनि बैसले : उदयांसीचि भटोबासांपुढें सांघीतलें :
तरि भटो म्यां कैसे काइ देखीलें : यावरि भटोबासी म्हणितलें : आतां मज
गोसावियांचा हाकारा येइल : ते ये स्थळींची देवता तुम्हां सुचीक दाखविलें :
तवं अवघेयासि दूख वाटलें ॥ २५८ ॥

एकु दिसु भटोबासी म्हणितलें : आजि मज गोसावियांचा हाकारा येइल गा :
तवं पंडितमुख्य : अवघे गजबजोले : कोण्ही कांहीं निरुवणुकेचें पुसे .
भटोबासी म्हणितलें . हें जैसे मज पुसों नको : कांहीं मज 'निर्वचन'—
'महावाक्य' —'उधरणी' चें पुसा : मग पंडित पुसति भटोबास निरूपिति
मग केतुलेनि काळें म्हणितलें : पंडिता : आतां पुसों नको आतां अति सम्येक
वर्तत असे . आतां तुम्हां पांचांस्या गुरुकुळार्ते हात जोड्डीनि म्हणत असें .
गोसावियांचा व्यापारु चालवितां कोण्हा माझें वेकास गेलें असेल : तरि तुम्हीं
समस्तीं क्षेमा करावी : जैसे म्हणौनि जये केलें : ॥ २५९ ॥

भटोबासां ईश्वरदर्शन : ॥ मग भटोबासी म्हणितलें आतां कोण्ही बोळों नको
रडों नको : अवसान जालेयां पाहार दी हात लावूं नको . आतां मी श्रीचक्रधरा

सैवर आइकीलें : चौथां दीसो साडे जाले : मग प्रवृत्ति भंगली : ऐसा वन्हाडीकेसि आवघा गांऊं जेवलीला : बैलैरें जेवर्वालें : साचोकारे तुपें पन्हीवे वाहावीले : मग वन्हाडीचें अण भक्तिजनें जेवलीं होतीं : तें नासावयाकारणें अवर्चती कटकै केली : ॥ २२४ ॥

(५) माहेरास मुकलेली चक्रधराची लेक

सावळापुरी गोसांवीयाची लेकि होती : तिचा घरीं आइकीले : जें गोसांवी नीजधामां बीजें केलें : एकी वासना : तें पाणिया गेली होती : तेथ पाणिवठां आइकीलें : आणि पाणिवठां घागरि ठेविली : तें रीधैरेयासि आली : तें दुखें करुनि डोळां काडू देखे नां . आवघी वाट बापाकारणें रडीजे : तैसी रडत आली : तवें श्रीमूर्तिसि सर्वांगी चंदन वोळगवीलें : फुलें वोळगवीली : तांबोळ ठेंचौनि श्रीमुखी घातलें : नवा वोलि साउला श्रीमूर्तिवरि वोळगवीला पांगुरवीला : मग कीडडीएवरि सयन केलें : मग भट म्हाइंभट लक्ष्मोद्रभट चौथा कोणुं तें नेणजें : ऐसी कीडडी घेउनि गेलें : चींचेतळीं पूर्वींलीं पालवी उतरली : नीक्षेपु खाणत होते : तवें पैलाकडौनि गोसांवीयांची लेकि आली : कीडडी देखिली : आणि धडकरि आंग टाकिलें : तें मुळना आली : तवें भट म्हाइंभट घावत आले : तेंही साउधी केली : मग हालळ विल्हळी रडों लागली : श्रीमूर्तिवरि पडे : “ माझें माहेर गेलें : ” म्हणौनि आळाप आळापीं रडो लागली : ऐसें तिचें दुख देखौनि भट म्हाइंभट हृदयस्फुट जाले : आवघेया भक्तां थोर दूख जालें : भटीं म्हाइंभटी म्हणीतलें : “ हें साचोकारी गोसांवीयांची लेकी होए . ” मग भटीं म्हणीतलें : “ आंमते लालिलें : तालिलें : इस्वरु ऐसा प्रतीति : आम्हांसि एवढें दुख नाहीं : ” मग नीक्षेपु खाणीतला : भटीं हातुभरि सुपवती कापिली : ते खालि घातली : वरि श्रीमूर्ति पडुडवीली : मग वोलि साउला पांगुरवीला : एकी वासना : उघडी श्रीमूर्ति : ऐसा नीक्षेप केला . मग भट म्हाइंभट मुक्षकरुनि आवघे भक्त मढासि निगाले : भट म्हाइंभट गोसांवीयाचे लेकीतें नेत होते : परि तें नवचेचि : चीर चोळी देत होते : परि ते नेघेची : “ आतां कांइ घेईन ? काइ माझें माहेर आहे ? : ” मग ते गेली : मग भटीं म्हाइंभटीं विचारुनि म्हणितलें “ माहाजन पाहाति : म्हणौनि : तेथौनि काडुनि तेया निक्षेपा दक्षीणे पौळीसी निक्षेप केला : काइ

इस्वरीचें पुर तें कर्पूरवत की . तरि राहिलें तें काइ ? नां तें कव्हणी एकीं हेतु म्हणानि : मग माहाजनीं वरि देउळी केली .

—(गोविंदप्रभुचरित्र ८, ९७, १०९, २२४, ३२५.)

★ क्र. ९

स्मृतिस्थळ.

(१) भटोवासांचा अंतकाळ

एकु दिसु पंडितवासीं स्वप्न देखीलें . मढावाहीर कोणिं खळीव साउला : मोकळे केश : यैसी स्त्री एकि मढावाहीरि . पौळीचां कोणिं : आतां काइ करीन वो : यैसैं पुनः पुन शद्धीं रडों लागली : ते शद्ध पंडितवासांचा कानि पडति : कैसैं काइ पां देखीलें : म्हणौनि गजबजोनि उठीले : विसले : तव ते शब्द कानिं पडतचि होते : मग तेथ जाउनि पाहीलें : तव प्रकासु देखीला : थेर कोण्हीं नाहीं : मग थेउनि विसले : उदयांसीचि भटोवासांपुढें सांगीतलें : तरि भटो म्यां कैसैं काइं देखीलें : यावरि भटोवासीं म्हणितलें : आतां मज गोसावियांचा हाकारा येइल : ते ये स्थळींची देवता . तुम्हां सुचीक दाखविलें : तव अवघेयासि दूख वाटलें ॥ २५८ ॥

एकु दिसु भटोवासीं म्हणितलें : आजि मज गोसावियांचा हाकारा येइल गा : तव पंडितमुख्य : अवघे गजबजोले : कोण्ही कांहीं निरुवणुकेचें पुसे . भटोवासीं म्हणितलें . हें यैसैं मज पुसों नको : कांहीं मज 'निर्वचन' — 'महावाक्य' — 'उधरणी' चें पुसा : मग पंडित पुसति भटोवास निरूपिति . मग केतुलेनि काळें म्हणितलें : पंडिता : आतां पुसों नको . आतां अति सम्येक वर्तत असे . आतां तुम्हां पांचांस्या गुरुकुळार्ते हात जोडूनि म्हणत असें . गोसावियांचा व्यापारु चालवितां कोण्हा माझें वेकास गेलें असेल : तरि तुम्हीं समस्तीं क्षेमा करावी . यैसैं म्हणौनि जये केलें : ॥ २५९ ॥

भटोवासां ईश्वरदर्शन : ॥ मग भटोवासीं म्हणितलें आतां कोण्ही बोलों नको रडों नको . अवसान जालेयां पाहार दी हात लावूं नको : आतां मी श्रीचक्रधरा

बाइसांचेया देवातें आठवीतों : ऐसें म्हणौनि निजैले : आणि निगाले . ॥ मग वासनिकीं धीमान केलें . विमानिं ताट-तांबीये लाविले . वोवाळनियां घातलीया : वाघें लावीलीं . थैसे गंगेचिये थडिये आनिले : योगु-संस्कारु केला : ॥ शके ॥ १२२४ ॥ सुभकृत नाम संवत्सरे : ॥ . भाद्रपद वधि द्वादसि . भटोवासांसि ईश्वरदर्शन जालें . बतीसां वर्षी अनुसरण . च्यारि वर्षे गोसावियांचें सन्निधान : त्यांतु सा मास श्रीप्रभूचां सन्निधानिं । मग गोसावियांमागां श्रीप्रभूचां सन्निधानिं वर्षे १४ : मागां वर्षे १६ : येसैं सा [स] टि वर्षे राज्य केलें : लीळादानिंचें आयुष्य ३४ वर्षे . ॥ २६० ॥

(३) म्हाइंभटाचे अमृते मायांबा होतात.

भटोवासांचा विभाग आइकौनि भटोवासांचे वडिल पुत्र महेस्वरपंडित आले : तेही पंडितवासां-केशोवासांतें म्हणितलें : भटांचें धन असे तें द्यावें : तव पंडितवासां केशोवासां म्हणितलें : ते महात्मे निवृत : त्यांतें कैचें धन : तव महेस्वर पंडितीं म्हणितलें : नाहीं कैसें : अहे तें मी जाणतु असें . मग केशोवासां पंडितवासां म्हणितलें : अशीलें तरि निवृत्ताचेया धना तुम्ही प्रवृत्त न पवा : तव महेस्वरपंडितीं म्हणितलें : न पवे कैसा : न्याया चला . मां न्यार्ये होइ (ल) तरि द्या : तव तेही म्हणितलें : न्याया तरि रायेरा-नांदेडा चला : ना येसैं तरि नासिका-व्यंबका चाला . मग केशोवासां म्हणितलें : माइभटो तुम्ही यांसि न्यावो सांघों जा . महाजन देतील तें पत्र घेउनि या . हो कां . मग माइभट महेस्वरपंडित न्याव सांघावेया निगाले : मग वाटे जातां जेथ राहाति तेथ माइभट महेस्वरपंडिताची श्रमनिवृत्ति करीति : पाये धूति : भिक्षा करुनि बरवें जेऊं घालिती : महेस्वरपंडित म्हणति : तुम्ही ऐसैं काइं करितां : मज बळवंडें पाप घडवीतां . तव माइदेवभट म्हणति . तुम्ही गोसावियांचेया संवंधाचे : आम्ही आपुली प्रसादसेवा करीतो : तुम्हां पाप काइसैं : थैसीयापरी पेणिं दोनि च्यारि गेले : मग महस्वरपंडितीं म्हणितलें : मी पापीया . तुम्हां वीष होउनि प्रवर्तला . आणि तुम्ही अमृत होउनि प्रवर्तलेति आतां म्यां हारवीलें : तुम्ही जीतीलें : आतां तुम्ही गावां जा . तव माइभटीं म्हणितलें . मज पत्रेंवणि जावों नए : मग एकी गावीं संन्यासी महाजन विसौनि महेस्वरपंडितीं जैतपत्र दीधलें : मग महेस्वरपंडित माइदेवभट उभेवर्ग पंडितवासां-केशोवासांपासि आले : मग

महेस्वरपंडिती म्हणितलें : मी चुकलां . तरि तुम्हीं माझेया अपराधां क्षेमा करावी . म्हणौनि समस्तांसि साष्टांग दंडवत घातलें . आणि माइदेवभट मज अमृत होउनि प्रवर्तले : तरि तुम्हीं समस्ती आजिलागौनि यातें 'अमृते माइभट' येंसैं म्हणावें : तैलागौनि 'अमृते मायांवा' येंसैं म्हणति : ॥ १ ॥

(३) कवीश्वरवासांची वृद्धावस्था

एक वेळ कवीश्वरवास आणि दंतिगोपाळवास अटणा गेले : कवीश्वरवासांचें देह थोर तुटलें : मग गोपाळवातें म्हणितलें : गोपाळा आतां फांकणि करूं गा : तीं मानिलें . मग फांकले : तवें केतुलेनि काळें कवीश्वरवासांची गति कुंठली : एकी कांटीतळीं राहिले . तवें हींढत हींढत गोपाळवास तथा गांवासि आले : भिक्षा करुनि विजना तेचि कांटीयेपासि गेले . तवें तेथ कवीश्वरवासांतें देखीलें : चिन्ह पालटीलें होतें : जवाळि जाउनि पाहीलें . तवें वीस्मृति प्रवर्तली देखिली : ऐसा उदकाचा बोळा मुखीं पीळिला : तो स्वीकरीला : आणि नावेक सावध जाले : पुडती सावध केले : मग येसी वास पाहीली . तवें गोपाळवासांतें वोळखिले : डोळे आस्त्रपतीं भरीले : आहा गोपाळा : ऐसे कां केलें : तिहीं म्हणितलें . गोसावीयां प्रवृत्ति नाहीं ऐसैं तुम्ही जाणा . ऐसांचि काळीं मजसी भेटि केली : तुम्ही बहुतांसि धर्मरक्षेण : म्हणौनि उपंगळीये धरुनि उठवीलें : मग गावांत घेउनि गेले . एकी ठाईं ठावो पाहोनि आंथरुण घालौनि निजवीलें : एकातें पुसीलें : येथ कोण्ही वैद्य असे : एकीं म्हणितलें : पैल घोडेया विसोनि जातु असे : तैसेचि गोपाळवास लाहें तथापासि आले : पुढां उभेया ठाकौनि म्हणितलें : आहो दुष्टें गाजीलें ते रायापुढें सांघीजे : आणि रोगें अडी (लें) : तरि वैद्यांपुढें सांघीजे : म्हणौनि मागील सांगितलें : तेणें म्हणितलें : ते कोणे ठाई असति : मग तो आला . कवीश्वरवासांचा हातु पाहीला : आणि म्हणितलें : यांसि रोग नाहीं . धातुसाम्य असे : येहीं सोखन केलें असे : कवणा कारणें तें हेचि जाणति : आतां यांसि अन्न द्या . म्हणौनि तांदुळाचा भातु दूध पथ्य साधितलें गोपाळवासीं म्हणितलें . तेंही तुम्हीचि जाणा : मग वैद्यें दूध भात . साकर ऐसैं तिन दी पथ्य सूदलें : कवीश्वरवास सावध जाले : मग गोपाळवासीं म्हणितलें : म्यां तुमची जाणिव यांपुढें सांघितली असे : तरि याहांसीं कांहीं बोलावें . मग

कवीस्वरवासीं कांहीं गीतावाक्य वाखाणीलें : येतुलेनि तेणें आपुलीयें मार्गींचा उपदेशु द्यावा . म्हणौनि सष्टांग दंडवतें घातलें : तव कवीस्वरवासीं म्हणितलें : उठा : आम्हीं आतांचि काइ जात असों : म्हणौनि उठवीलें . मण येरी दीं सकाळिं न पुसतचि निगालें . ॥ ९ ॥

(४) विरक्त लुखाइसा

लुखाइसैं तिथें बाबुळगांवकरें : भटोवासांपासौनि श्रवण जालें होतें : तिथें सकळ भोगापासौनि विरमली . उदासीनता असति . ताक भात जेवीति . संग्रहें तोडगळसुरीवांचौनि अवघेचि तेजिलें . मातारु वर्जिला . गंगे जाति . स्नान करीति . नावेक बैसति . अनुष्ठान करीति . यापरी असेति आपणचि जाउनि मातारासि बरवी उपवर नोवरी पाहीली . माताराचा वीवाहो केला : मग एकु दीसु गंगे आंघोळिसि म्हणौनि आली . तैसीचि बाहीर-वाहीरी भटोवासापासि निवेयासि आली . भटोवासांति भेली . भीक्षा केली : भीक्षा देतां भटोवासीं शोधनी करवीली . तेईं मागील व्रत-नेसु सांधितला : मग बाइसांचेनि सांगातें परमेश्वरपुरा पाठवीलीं . सर्वेचि मागीलाकडौनि घावणें आलें : भटोवासासि म्हणितलें . भटो येथ लुखाइ आली : ते आम्हासि भेटवा . भटोवासीं म्हणितलें . येथ नाहीं : पाहा पा . म्हणौनि परीहार दीघला : आणि ते निगाले . आपुळेया गावां गेले लुखाइसैं ऋद्धिपुरासि गेलीं : ऋद्धिपुर नमस्करीलें वरिष-दीस उत्कर्षें वैराग्य केलें . देह थोर तुटलें : मग बरीखा एका भटोवासाचिथे भेटीसि आलीं . भेटि जालीं . मग एकु दीसु तयांचें अती दृढत्व जाणौनि भटोवासीं म्हणितलें . लुखाइसैं आता येसींचि तुम्ही बाबुळगांवा जा : तेथ भीक्षा करा आणि या मग लुखाइसैं बाबुळगांवा गेलीं . भीक्षाअवसरीं तयाचि घरा गेलीं : तव तो दारी बैसला होता . तेणें नोळखोनि म्हणितलें . आइ दंडवत लुखाइसीं म्हणितलें . आमतें बोळखतां : आणि तेणें ऐसें बोळखोनि म्हणितलें . होय बोळखतो आता दुसरें दंडवत : म्हणौनि साउमा आला माथाची पाग फेडीली : आणि लुखाइसांचीया पायांवरि भावपूर्वक डोइ ठेवीली बैसों घातलें . तार्टी पाये धुतले : पायेवणि भीतरि घेतलें . कपाळीं लाविलें मग लुखाइसीं माघीतें येउनि भटोवासांपुढां सांधितलें . भटोवासां थोर सुख जालें : ॥ ९७ ॥

(५) केशोवास पंथ राखतात.

अनिष्ट्यागीं केशवुमार्गरक्षणानुवादु . ॥ एकवेळ केशोवास अटना एकलेचि गेले होते : तवं अत्रकाळ पाणि लागलें एका गावां भीक्षे गेले : तवं एकी घरीं वेव्हारेयाची कन्या तिया देखीलें . केशोवास रूपें सुंदर होतें : देहयुक्त होते . तिया मनिं अभिळासिलें आपणाचि भीक्षा घातली आणि पुसिलें कोठें असणें तिहीं त्रैसा माथेयाचा अनुकारु केला आणि उदासीनताचि चालिले : तिया वीळवे-हीं दृष्टीचें राखण घातलें . तवं वीळचां प्रजन्य आलाः गावांतु वैसेसिं लिंगाचें देउळ होतें तेथ वीळचां निद्रास्थाना आले . सरीसां इउला यैसा फुटा होता तो पुढां ठेउनी एकी कोणीं बैसले गुरुवु रात्रीं घरा गेला तेणें देखीलें होतें परी उगाचि नीगाला तवं केतुकेशा एका काळां ते बाइ कांयळ्याची बुंथि घालूनि देवळांतु आली यैसें पाहीलें . तवं केशोवासांतें देखीलें आणि जानुवरि बैसली केशोवासीं म्हणितलें उठा . तुम्ही म्हणाल तें आइकों म्हणौनि खालि बैसवीलि आणि तिये बाइयेतें म्हणितलें : मी उवायां जातों तुम्ही येथ यैसीं बैसा म्हणौनि फुटा कांहीं परीग्रहो होता तो तैसाचि ठेवीला तियेसि विस्वासु वाटला . ऐसे देउळाबाहीरी निगाले आणि तैसेचि ' श्रीचक्रधर ' म्हणौनि चालीले : तिया बाइया यैसी नावेक वाट पाहीली नैयेती यैसें मान जालें . आणि भीयाली . ते आपुलेया घरा गेली : तिये दीसीं केशोवासीं राणी पाठीं घातची आणि येरी दीसेंचि भटोवासांचीये भेटि निगाले तत्र सकाळि भटोवास तथा समस्त मार्गु आस्थानि जाली असे धर्मवार्ता होति असे येतुलां काळीं भटोवासीं म्हणितलें . केशवद्या येतु असे : फुटा देउळीं सांडिला असे तत्र समस्तीं म्हणितलें : भटो केवि जाणितलें : भटोवासीं म्हणितलें . मी श्रीचक्रधराचेनि प्रसार्दे जाणे गा तवं केशोवास आले भेटि जालीया : पुढां त्रैसों घातलें : मग भटोवासीं म्हणितलें : केशवहो . तुम्ही कैसीयापरी आलेति तें आम्हा सांघा मग केशोवासीं अवघें वृत्तांत सांगितलें येतुलेनि भटोवासीं म्हणितलें एकें अनिष्ट आलेयां आपणयांतें राखीलें एकें एकांतें राखीलें . केशवदेनि मार्गांतें राखीले गा : यैसें भटोवासीं प्रसंसालें

मग भटोवासीं केशोवासांतें म्हणितलें : आतां तूं माघौता तेथ जाये : केशोवासिं मानिलें : केशोवासिं आपुला मनिं म्हणितलें . हें देह येतुल्लेयासि कारण . मग माघौतें गेले : अटनाचेनि क्रमें . देह तुटलें . अत्यंत अप्रास्थ केले : मग त्याचि गावां तिथे वाइचेया घरा भीक्षे गेले : तंव समैचि ते उभी असे . केशोवासांतें देखीलें : आणि थैसी पचकरुनि थुंकली . मनंग म्हणौनि स्वभावीकचि : आणि घरांतु गेली : येतुलेनि केशोवासीं वाहे आफळीली : हा नव्हे मी श्रीचक्रघराचा केशवद्या ? . म्हणौनि नावं सारीलें . ॥ शोधु ॥ तैसेचि त्या गुरवाचेया ठाया गेले . तेथ फुटमुख्य अवघेचि दीधलें : गुरवें ठेविलें होतें . ॥ मग केतुलेनि काळें भटोवासांचीये भेटी आले : तंव आधींचि भटोवासीं म्हणितलें . केशोद्या येतु असे गा : काळांतें पाठीमोरे करुनि : मग येउनि माघौतें सांघितले भटोवासां थोर सुख जालें : यावरि भटोवासीं म्हणितलें : एकलेया अटन न करावें गां . एकवेळ मी अटनिं वीळीचां निद्रास्थाना एका देउळा गेलां . तव तेथ जोगिणि एक आली . तिथा म्हणितलें : या : पिंडें पिंड खेळों : तवं मीयां म्हणितलें : जाये परतें . आणि तेथीनि निगालां त्या म्हणितलें पळतां काइ तुमचें पोतें जाइल मीयां म्हणितलें : पोतें जाइल तें माझेचि किं : तुज असावें : मां जावें थैसं म्हणौनि आणिका निद्रास्थाना गेलां म्हणौनि अनुभवीचि गोष्टि सांगीतली . म्हणौनि एकलेया अटन न करावें गा मग दोषदोषीं दादा : आणि चौघचौघी वाइ : थैसी व्यवस्था केली .

(६) म्हाइंभटकृत ' लीळाचरित्रा ' ची रचना

म्हाइंभट अटनवीशेपें खेइभटांचेया गावां गेले . तेथ त्यांसि भेटि जाली : म्हाइंभटां हेतु जें गोसावियांचीया लीळा शोधावीया . तवं खेइभट कृषी करावेया जाति त्यांसरीसे म्हाइंभटही जाति . खेइभट कृषीकर्म करीति : आणि म्हाइंभट त्यां मागां मागां गोसावियांचीया लीळा पुसति : खेइभट सांगति त्या म्हाइंभट नमस्करुनि घेति मग भिक्षा करुनि जेवीति : त्यांचें कांहीं नेघेति एकु दीसि म्हाइंभटां म्हणितलें खेइभटो तुम्हापासि प्रसादाचि रोटी असे ते धूनि पाणि पाजा . तवं तेहीं म्हणितलें आमचें कांहीं घेयाल तरि पाजूनि मग (म्हाइंभटां) म्हणितलें घेइन मग तीं प्रसादाचि रोटी

धूनि म्हाइंभटा उदक पाजालें : मग म्हाइंभटीं तयांचें कांहीं अंगीकरीलें : मग निगाले . भटोबासांपासि आले ॥ १४० ॥

मग म्हाइंभटीं भटोबासांपुढां अवघें सांगीलें : गोसावीयांचीया लीळा शोधूनि आणिलीया : तिया संवादिलीया होये तें भटोबास मानिति : नव्हे तेथ म्हणति . हे श्रीमुखीचे शब्द नव्हेति : हे होति मग म्हाइंभटांतें म्हणितलें : उपाध्याचिये अनुभवीचिया त्या उपाध्यांतें पुसावीया . नाथोचिये अनुभवीचीया तिया नाथोतें पुसावीया : साधांचीये अनुभवीचीया तिया साधातें पुसावीया : यैसीयाचिपरी ज्याचीये अनुभवीचीया त्या त्यातेंचि पुसावीया : यैसें भटोबासीं म्हाइंभटातें विहीलें : मग म्हाइंभटबासीं तैसेंचि करुनि मागीलाचिपरी भटोबासीं संवादिलीया : मग उत्तरार्ध-पूर्वार्ध दोनि विभाग केले . ॥ १४१ ॥

एक वेळ म्हाइंभट लीळा शोधीत प्रतिष्ठानासि गेले . सारंगपंडीतासि भेटले : तेहीं अभ्यागता प्रार्थू आदरीलें : तत्रं म्हाइंभटीं म्हणितलें : आधीं मज गोसावियांची लीळा सांग्रा : मग घेइन तिं आधीं गोसावियांचि लीळा सांगितलीया : तत्रं उमाइसीं क्षीरप्राधान्य अवघें निफजवीलें . म्हाइंभटासि ताट केलें : अनुज्ञासभै म्हाइंभटीं म्हणितलें : गोसावियांचेया प्रसादाचा लाडु घालाल तरि जेवीन . मग उमाइसीं प्रसादाचा लाडु चूर करुनि क्षीरीवरि घातला . मग म्हाइंभटीं लाडुवाचिया सेवा वेचूं वेचूं खादलीया : वरील क्षीर घांस दोनि जेवीले : आणि वमनाचेनी मीसें उठीले : भिक्षा करुनि गंगेसि जेवीले मग भटोबासांसि भेटावेयासि आले . अवघे सांगितलें . मग भटोबासीं म्हणितलें : आहा म्हाइंभटो अनुचीत केलें . ॥ १४२ ॥

(७) म्हाइंभटाचें देहावसान

एक वेळ म्हाइंभट अटना गेले होते तव अटनिं तयांसि असक्ति उरनली ॥ : शोधु तेणेंचि प्रांतें उमाइसें आलीं होति तत्रं म्हाइंभटांसि भेटि जाली : तयांतें म्हाइंभटीं म्हणितलें उमाइ तुम्हीं मज ऋद्धिपुरासि नेयावें तिहीं म्हणितलें हो कां म्हाइंभटो . नेइन मग उमाइसांपासि वांकि सांखळेयाची मुदी होति ते तिहीं गाहाण घातली मग मोलें दांडि करुनि रुधिपुरासि आणिलें . महाद्वारीं दांडी उतरली . म्हाइंभट आले आइकीनि भटोबास साडुमे

आले : माहाद्वारापासि भेटि जाली : भटोवासांतें म्हाइंभट्टीं म्हाणेतलें . भटो निडळावरि पावो ठेवा . म्हणोनि भटोवासांचा पावो हातीं धरिला . भटोवासीं म्हणितलें निडळावरी श्रीचरणु तो गोसावियांचा किं मिथां निडळावरि हातु ठेवावा कीं म्हणोनि हातु ठेविला : ॥ शोधु ॥ : मग जगतीआंतु आणिले : वरविये ठाईं ठावो केला : ॥ मग एकु दीसु म्हाइंभट्टीं भटोवासांतें म्हणितलें : भटो मज देवो होइल ? : तव यैसं येहीं कां म्हणितलें म्हणोनि भटोवास नावेक उगेचि राहीले तवं तेणें तयां अधिकचि दुःख वाटलें : म्हाइंभट्टीं म्हणितलें : मीं पापीया मज देवो काइ होइल ! म्हणोनि दुःख केलें मग भटोवासीं म्हणितलें म्हाइंभट्टीं तुम्हासि दोहिं देवांचें सन्निधानदास्य आणि तुम्ही ऐसें कां बोलीलेति म्हाइंभट्टीं म्हणितलें . भटो तुमचेनि मुखें अन्यथा न निगे कीं : भटोवासीं म्हणितलें जै गोसावी निवासां राज्य करित होते तै तेथ तुम्ही महाजनांभरिसें आले होतेति आणि गोसावियांचे दर्शन नेवत गेलेति . तेव्हेळीं मीथां कटाक्षूनि गोसावियांतें म्हणितलें जी जी गोसावियांचा म्हांथा आला होता परि दर्शना न येचि . यावरि गोसावीं म्हणितलें : न यो कां गा येइल तै तोचि येउं जाणैल किं यैसा गोसावीं तुमचा निर्वचु केला तुम्हां जरि देवो नव्हे तरि कोण्हाहीं देव नव्हे म्हणोनि तुम्हां देवो होइल यैसं भटोवासीं निर्वचीलें मग म्हाइंभट्टीं म्हणितलें मासैं काहीं वोखटें नेघावें . म्हणोनि हात जोडूनि निडळावरि ठेविले आणि माझा निक्षेपु चणाख्यपासि करावा . येतुलेनि म्हाइंभट्टींचें देहावसान जालें . मग भटोवासीं तेथ निक्षेपु केला : ॥ शोधु : ॥ भटोवास—मुख्य अवघेया थोर दुख जालें मग तैसोचि भटोवास गंगातीरा निगाले . ॥१९८॥

★ क्र. १०

पूजावसर—चक्रधरांची दिनचर्या

(भावे देव व्यासकृत)

॥ श्रीपरेशाय नमः ॥ नीत्यदीनी लीला डोंवेग्रामीं तीनि मठ एकू पूर्वाभिमुखः
एकू उत्तराभिमुख एकू दक्षीणाभिमुख तीये दक्षीणाभिमुखे राजमठी : सर्वज्ञास

अवस्थान रीगतां डावेया हाता : पसीमीली भीतीसीं : उतरदखणि ओटा :
 तथा ओटेया वरि : सर्वज्ञास : पहुडु होए : नागाम्बा : उपाणहौ पालवें
 गुंडौनि . आपूले उसीसां . कां आडवांगीं ठेविति . पाइतेया कडे खालि
 नीजेति पस्यातपाहारों : सर्वज्ञा . उरहुड होए : इखीति खांकरिति . नागाम्बे :
 सूजगरें होति साउमीं एति श्रीचरणा लागति . श्रीचरणीं उपानौ ओळगवीति :
 दुसरेया श्रीचरणा लागति . श्रीचरणीं उरानौ ओळगवीति : नागाम्बा :
 पूढें जाति कवाडाचिया खीळी फेडीति कवाड उघडीति : चक्रधर : बीजें
 करीति तवं भटोवास उंबरा उसीसैं करुनि : वीसंबले असति : स्यालेया चे
 चान्ही मास भीतरिं नीजति . उंबरा उसीसैं करीति . उन्हाळे पाउसाळे
 बाहीरि नीजति . उंबरा उसीसैं करीति : सर्वज्ञ दोन्हीं दारसंका दोहीं श्रीकिरीं
 धरुनि एकू श्रीचरणु (भट्टाचेया) वक्षेस्थलावरि ठेवीति : एकू उंबरवंटा वरि
 ठेवीति . भटोवासां जाड्य आलें असे : चक्रधर श्रीचरणी चेनि आंगुठेनि
 वक्षेस्थळ दाटीति . भट जागे होति . श्रीचरण हृदइं सीं धरीति . आळंगीति :
 लल्लाटा वरि ठेवीति : नमस्करीति . मोमे देति : दुसरा श्रीचरणु मागथि :
 हृदइं सीं धरीति . आळंगीति : लल्लाटा वरि ठेवीति : नमस्करीति : मोमे
 देति : ऐसे वीळास करीति भटोवासां सिं सूख थोर होए तथा सूखा
 परिमाण कव्हणी चि नेणति तेया सूखा परिमाण भटोवास चि जाणति .
 श्रीचरणु कांहीं केलेयां सोडुं न सकति : चक्रधर : वाड वेळु एकें श्रीचरणें .
 उभे असति . आणि परिश्रथा ची प्रवृति म्हणौनि सोडीति : कदाचीति
 नागम्बा म्हणति . सोडि सोडि नागदेया : बाबा सि उधीरू होतु असे : मग
 सोडीति : एरीकडे नागंबे दीपू उजळेति महु झाडीति : ओटेया वरि
 सयनासन असे . तें पद्मासन रचीति उस्णोदका ची तांबतौली . बहीरवासा
 ची घडी . घेउनि दारवंठां उभीं असति चक्रधर . परीश्रयो सारुनि उभे
 होति . भटोवास साउमे एति नागंबा : भटोवासां चा हातीं उस्णोदका ची
 तांबतौली बहीरवासाची घडी देति भटोवास चक्रधरा : ओळगवीति :
 कदाचीत भटोवासां जाड्य आलें असे तरि नागंबे चि ओळगवीति :
 चक्रधरा . उस्णोदका विनियोगु होए चोखटु बहीरवासू वेढीत भीतरि बीजें
 करीति . आसनीं उपवीष्ट होति . बाइसैं पालवें श्रीचरण परिमार्जीति आसना
 वरि . ठेवीति दुसरा श्रीचरणु पालवें परिमार्जीति . आसना वरि ठेवीति :

आले . माहाद्वारापासि भेटि जाली : भटोबासांतें म्हाइंभट्टीं म्हाणेतलें भटो निडळावरि पावो ठेवा . म्हणोनि भटोबासांचा पावो हातीं धरीला . भटोबासीं म्हणितलें निडळावरी श्रीचरणु तो गोसावियांचा किं मियां निडळावरि हातु ठेवावा कीं म्हणोनि हातु ठेविला : ॥ शोधु ॥ . मग जगतीआंतु आणिले : वरविथे ठाईं ठावो केला ॥ मग एकु दीसु म्हाइंभट्टीं भटोबासांतें म्हणितलें : भटो मज देवो होइल ? : तव यैसं येहीं कां म्हणितलें म्हणोनि भटोबास नावेक उगेचि राहीले तवं तेणें तथां अधिकचि दुःख वाटलें : म्हाइंभट्टीं म्हणितलें : मीं पापीया मज देवो काइ होइल ! म्हणोनि दुःख केलें मग भटोबासीं म्हणितलें म्हाइंभट्टीं तुम्हासि दोहिं देवांचें सन्निधानदास्य आणि तुम्ही ऐसें कां बोलीलेति म्हाइंभट्टीं म्हणितलें भटो तुमचेनि मुखें अन्यथा न निगे कीं . भटोबासीं म्हणितलें जें गोसावी निवामां राज्य करित होते . तें तेथ तुम्ही महाजनांसारिसें आले होतेति . आणि गोसावियांचे दर्शन नेघत गेलेति . तेव्हेळी मीयां कटाक्षूनि गोसावियांतें म्हणितलें जी जी गोसावियांचा म्हांथा आला होता : परि दर्शना न येचि . यावरि गोसावीं म्हणितलें . न यो कां गा : येइल तें तोचि येउं जाणैल किं यैसा गोसावीं तुमचा निर्वचु केला . तुम्हां जरि देवो नव्हे तरि कोण्हाहीं देव नव्हे म्हणोनि तुम्हां देवो होइल यैसें भटोबासीं निर्वचिलें मग म्हाइंभट्टीं म्हणितलें मासें काहीं वोखटें नेघावें : म्हणोनि हात जोडूनि निडळावरि ठेविले . आणि माझा निक्षेपु चणाख्यपासि करावा : येतुलेने म्हाइंभट्टींचें देहावसान जालें मग भटोबासीं तेथ निक्षेपु केला : ॥ शोधु : ॥ भटोबास—मुख्य अवघेया थोर दुख जालें . मग तैसोचि भटोबास गंगातीरा निगाले ॥१९८॥

★ क्र. १०

पूजावसर—चक्रधरांची दिनचर्या

(भावे देव व्यासकृत)

॥ श्रीपरेशाय नमः ॥ नीत्यदीनी लीला डोंबेग्रामीं तीनि मठ : एकू पूर्वाभिमुखः एकू उत्तराभिमुख एकू दक्षीणाभिमुख : तीये दक्षीणाभिमुखे राजमठी : सर्वज्ञास

अवस्थान : रीगतां डावेया हाता : पसीमीली भीतीसी : उतरदखीण ओटा :
तथा ओटेया वरि : सर्वज्ञास : पहुडु होए : नागाम्बा : उपाणहौ पालवें
गुंडौनि . आपूले उसीसां . कां आडवांगीं ठेविति . पाइतेया कडे खालि
नीजेति पस्यातपाहारों : सर्वज्ञा : उरहुड होए : इखीति खांकरिति : नागाम्बे :
सूजगरें होति साउमीं एति . श्रीचरणा लागति : श्रीचरणीं उपानौ ओळगवीति :
दुसरेया श्रीचरणा लागति . श्रीचरणीं उगानौ ओळगवीति . नागाम्बा :
पूढें जाति : कवाडाचिया खीळी फेडीति : कवाड उघडीति . चक्रधर : बीजें
करीति . तवं भटोवास उंबरा उसीसैं करुनि : वीसंबले असति : स्यालेया चे
चाऱ्ही मास भीतरिं नीजति उंबरा उसीसैं करीति . उन्हाळे पाउसाळे
बाहीरि नीजति उंबरा उसीसैं करीति : सर्वज्ञ दोन्हीं दारसंका दोहीं श्रीकरीं
धरुनि एकू श्रीचरणु (भट्टाचेया) वक्षेस्थलावरि ठेवीति . एकू उंबरवंटा वरि
ठेवीति भटोवासां जाड्य आलें असे : चक्रधर श्रीचरणी चेनि आंगुठेनि
वक्षेस्थळ दाटीति : भट्ट जागे होति . श्रीचरण हृदइं सीं धरीति : आळंगीति :
लल्लाटा वरि ठेवीति . नमस्करीति . मोमे देति . दुसरा श्रीचरणु मागथि :
हृदइं सीं धरीति . आळंगीति लल्लाटा वरि ठेवीति . नमस्करीति . मोमे
देति . ऐसे वीळास करीति . भटोवासां सिं सूख थोर होए . तथा सूखा
परिमाण कव्हणी चि नेणति . तेया सूखा परिमाण भटोवास चि जाणति .
श्रीचरणु कांहीं केलेयां सोडुं न सकति : चक्रधर . वाड . वेळु एकें श्रीचरणें .
उभे असति आणि परिश्रया ची प्रवृति म्हणौनि सोडीति : कदाचीति
नागम्बा : म्हणति सोडि सोडि नागदेया : बाबा सि उशीरू होतु असे : मग
सोडीति . एरीकडे नागंबे दीपू उजळेति : महु झाडीति . ओटेया वरि
सयनासन असे तें पद्मासन रचीति उरणोदका ची तांबतौली . बहीरवासा
ची घडी : घेउनि दारवंठां उभीं असति . चक्रधर परीश्रयो सारुनि उभे
होति : भटोवास साउमे एति नागंबा . भटोवासां चा हातीं उरणोदका ची
तांबतौली बहीरवासाची घडी देति भटोवास चक्रधरा : ओळगवीति :
कदाचीत भटोवासां जाड्य आलें असे तरि . नागंबे चि ओळगवीति :
चक्रधरा उरणोदका विनियोगु होए चोखटु बहीरवासू वेढीत भीतरि बीजें
करीति : आसनीं उपवीष्ट होति . बाइसैं पालवें श्रीचरण परिमार्जीति . आसना
वरि : ठेवीति . दुसरा श्रीचरणु पालवें परिमार्जीति . आसना वरि ठेवीति :

चक्रधर : स्वासनीं उपवीष्ट होति : त्वं एकीकडे भटोबासां जाड्य आलें असें :
 तें परीहरे : चक्रधर म्हणति : बाइ रात्रि वडील असे : एवढेया वेळा बापूडें
 वानरें कें जाइल : बोलावा आरौता : ऐसा . चक्रधरां : चा शब्दु आइकति
 आणि एति : कदाचीति बाइसें म्हणति : ये नागदेया वावा येथ आले असति :
 कदाचीत : चक्रधर : म्हणति : या गा वानरेया : हें येथ आलें असे भटोबास
 एति : श्रीचरणा लागति : पासि बैसति : समस्त भक्तजनै एति : श्रीचरणां
 लागति : पासि बैसति : सर्वज्ञास नीरूपणा ची प्रवृति असे : तरि : चक्रधर :
 नीरूपण करीति : ना रात्रि वडील असे : तरि पट्टुडु होए : ना तरि आसनीं
 नीश्चलु बैसति : माणसें प्रस्तु करीति . जी जी आम्हीं : चक्रधरा तें चींतु :
 चक्रधर . काइ चींतीति : चक्रधर : म्हणति बाइ हें सकल जीवां तें चींती :
 कदाचीत : बाइसे . प्रस्तु करीति . वावा आम्ही वावा तें चींतु : वावा काइ
 चींतीति : बाइ हें श्रीप्रभुची थापु चींती : हे खांडणी पस्यात पाहारीं आठवावी :
 त्वं : अरुणोदयो होए : आधीलो दीसो भटोबासीं सीलीका दोनि आणुनी
 ठेवीलीया असति : आंबीया चीया : जांबूळी चीया : कदाचीत बोरी चीया :
 त्या दोन्ही : चक्रधरां : चा श्रीकरीं ओळगवीति : चक्रधर : एकि जानु वरि
 ठेवीति : एकीं दंतधावन करीति : दंतधावन करूं सरे : तें परीत्यजीति : दुसरी
 घेति : ते डावीये श्रीकरीचेया आंगुठेया चेनि नखें : चीरुनि दोनि फोडि
 करीति . एकि आंगुळीया मध्ये धरीति : एकि धनुषाकार वळीति . त्या
 जीव्हामळ आकखींति : जीव्हामळ आकखूं सरे : आणि परीतेजीति : दुसरी
 घेति : ते ही धनुषाकार वळीति : जीव्हामळ आकखींति : जीव्हामळ आकखूं
 सरे : आणि परीत्यजीति : बाइसे पालमंडें उस्नोदकाची तांबतीली आणीति :
 मग : चक्रधरा : गुळळा होए : श्रीमुखप्रक्षालन होए : श्रीकर प्रक्षाळीति :
 श्रीकरीं सपूह दाटणा ओळगवीति : श्रीमुख परमार्जीति : श्रीकर परमार्जीति :
 बाइसे श्रीचरण प्रक्षाळीति : पालवें परमार्जीति : आसना वरि ठेवीति :
 दुसरा श्रीचरणु प्रक्षाळीति . पालवें परमार्जीति . आसना वरि ठेवीति :
 चरणोदक असे तें समस्तां भक्तजनां प्रषादु होए : तेथ उदका चे
 बींदु बींदू पडले असति . ते पालवें परमार्जीति : तेथ : दोनि पत्रें रेखीति :
 बाइसें बाहीरि जाति . हात पाए धूति . तोंड घूति : सूत्रेळें वस्त्र
 वेढीति : भटोबास गोपीचंदन उगाळीति : बाइसें गोसांवीयां चां भालप्रदेसीं

गोपीचंदना चा उर्ध्वपौड्डीळा रेखीति : आधीळां दीर्सी पुष्पें आणुनि : घागरी वोलां दाटणां गुंडुनि ठंवीलीं असति : तो गळदंडा श्रीकंठी ओळगवीति : श्रीमुगुटीं मुगुटमाळ . मोकळयां पूष्पां ची पूजा करीति : श्रवणीं झळबुंके . बाहुभूषणें : कळीकां चे हातसर : श्रीकरीं फुलां चा झेला ओळगवीति : धुपटणां आंगारा आणीति तथा वरि दसांग धूपु घालीति : बाईसैं : पांचै वाती उजळीति : आर्ती पालमंडां ठेवीति : चक्रधरा : धुपार्तीं होए मंगळार्तीं होए : “ जयतु मंगळमंगळा परममंगळरूपा ” हे जतु ओळगवीति बाईसां सि आठै सात्वीक प्रकटेति । बाइसांचे हातिचें पालमंडें थरारीलें देखौनि : चक्रधर : म्हणति : वाणरेथा बाइसां चिए हाति चें पालमंडें धरा गा . भटोवास बाइसां चिए हाति चें पालमंडें धरीति : बाइसैं हातांतु हातु सीरुनि नीरांजन करीति : खालि पालमंडें ठेवीति : सर्वशास फोडी ओळगवीति : वीडिया करुनि देति . परि हातिचा कंपू जाएना : भटोवास मंत्र-अवसरू (पुरुषसूक्त) म्हणति : चक्रधर : चुकि लावीति : चक्रधर : म्हणति हांगा येथ कोण्ही सामक नाहीं : सामक ते एथ वेळा दोनि तीनि आवर्तिजति कीं : जी जी नाथोवा तीथि वारू जाणवीति या परी सपूजीत श्रीचक्रधरू आसनीं उपवीष्ट असतिं . ॥ ० ॥ उदयां चा अवस्वरू हे दुसरी खांडणी :

उदयां चा पूजाअवसरू जालेया नंतरें : सपूजीत : चक्रधर : आसनीं उपवीष्ट असति : भटोवास प्रवृत्ति जाणौनि : श्रीचरणीं उपागौ ओळगवीती : चक्रधर : राथांगणीं उमे ठाकति : भटोवास आंगीटोपरें सरीसैं करुनि आणीति : दुनीचीथा आंगीचीथा बाहीथा एकें वेळें लेववीति : कसेयां सि गांठी मारिति : श्रीमूगुटीं टोपरें ओळगवीति : फुटा परावर्ण करीति : उन्हाळे दीस तरि एकू सोगा एकी कडे : एकू सोगा एकी कडे : स्याळे दीस तरि खोलबूंथि घालीति : पाउसाले तरि चांदोवा धरीति : बाइसैं कणीकी तीमीति . तांदुळे भीजत घालीति . वीसदेथा सोगे लावीति पुडुवाटोवा घेति . जाडी सागळ घेति : बाहीरि एति . मढाचें कवाड बांधति कां कोण्हीं एकु राखण ठेवीति . चक्रधरां पासि एति चक्रधर बाहीरि उमे ठाकति . दीसा अवलोकीति . अमंगळा असति : तिया मंगळरूपा होति चक्रधर . म्हणति खेळों जाइजैल केउतें : कोण्हीं कोण्हीं कडे म्हणति . कोण्हीं कोण्हीं कडे म्हणति बाहुल्यें भटोवास प्रवृत्ति जाणति . भटोवास हणति तेउतें , चक्रधर बीजें करीति ;

भटोवाशीं आधीलां दीर्घां एकात्रें वीहरणस्थान पाटुनि ठेवीलें असें : कदाचीत कमलार्जुना कडे . कदाचीत छिन्नस्थळीये कडे : कदाचीत पांढाकडे : कदाचीत एकात्रें वाळुवंट : तेथ चक्रधर : बीजें करीति : नागाम्बा . आसन रचीनि . चक्रधर आसनीं उखीष्ट होति . नागाम्बा पारुवें श्रीचरण परमार्जातिः आसना वरि ठेवीनि . दुसरा श्रीचरण पारुवें परमार्जाति . आसना वरि ठेवीति हैं खांडर्णा विहरणीची : चक्रधरा नीरुणणीची प्रवृत्ति तरि नीरुणण करीति : नां तरि धांनवीति पव्हवीति : जुंझवीति . दरे दरकूटे बूजवीति . उंचें टेंकें असति : तीर्थें समस्तलें करवीति : पाषाण फोडवीति : ऐसें नानागीधि वीहार करीति . या परीं एकें कर्म नाहींति : तत्रं उत्र होए . चक्रधरां : चा भालप्रदेसीं स्वेदा चे बींदु बींदु ऐसे एति : ते मीनीशां चे कण ऐसे मीरवीति चक्रधर . तांबूळ प्रतेजति : गुळळा करीति : नागाम्बा . फोडी ओळगवीति : वीडीया करुनि देति : तांबूळ असे तें भक्तजना प्रसदु वार्थति . मठी असे तथा कारणें बाइसैं पाळवीं बांवीनि ठेवीति : नागाम्बा वीनवीति . बाया उसीरु जाळा . मठा बीजें कीने ना चक्रधर उगे चि असति : चक्रधराः प्रवृत्ति होए . तेव्हळि बीजें करीति . कदाचीत चक्रधर भटोवाशां चीथा खांदा वरि . लोंवता श्रीकरु . कदाचीत खोळबुंथि : कदाचीत वरि चांदोवा . चक्रधर . बीजें करीति . नागाम्बा पूढें जाति . अंतु बाहीरे महु झाडीति बांरीला ओटेया वरि आसन रचीनि चक्रधर एति आंगीथेपरें फेडीति मटां हातीं देति . भट खूंटीये सूकत घालीति :

भीतरि ओटेया वरि आसन रचीति . कानवडा लावीति : ताट करीति : चक्रधर : भीतरि बीजें करीति . आसनीं उखीष्ट होति : चक्रधरा : आरोगण होय . नागाम्बा : नींवल्लोण करीति तुपभातु सहीत . दोनि साकवतीया : कठी ऐसी आरोगण होए . पोळी तरी चैतकोर . मंडा तरि दीड : पुरी तरि एकि . पाठीं ताका भाताची आरोगण होए . चक्रधरां ची श्रीमंत आरोगणा चक्रधरा गुळळा होए . श्रीकर प्रक्षाळीति श्रीकरों चंदन ओळगवीति : चंदनें श्रीकर उलळीति : सकपूरा फोडी भटोवास . श्रीकरों ओळगवीति : वीडीया करुनि देति . चक्रधर : मटां चा हातु धरुनि आरोग्यवाउलीं : सत पदें वेढे करीति : बाइसैं ओटा झाडीति ओटेया वरि पद्मासन असे : तें सयनासन रचीति : चक्रधर . पहुडु स्वीकरीति . नागाम्बा . भीक्षान्न

काढीति . काला करीति : मूदा करीति : वरि प्रसादु ठेवीति : भक्तजना पांती
 प्रसादुभोजन होए मग . उंच उंच मढासि जाति : हैं आरोगणाच्या अवसरा
 ची खांडणी . नागाम्बा : चरणसंव्हान करीति . घडीया च्यारि पहुडु होए :
 घडीया चौ उपहडौनि : उंच मढा बीजें करीति : तवं तें अन्य वार्ता करीत
 असति : तरि चक्रधर : राजमढा बीजें करीति : आसनीं उपवीष्ट होति :
 हणति बाइ पोरें अन्य वार्ता करीत असति : नागाम्बा : हणति बाबा केवि
 जाणति . बाइ हैं तेथ गेलें होतें : भटोवास एति : बाइसा आजि : चक्रधर :
 तेथ बीजें नाहीं केलें : पोरेंहो अन्य वार्ता करीत होतेति . बाइ . चक्रधर :
 केवि जाणति : बाब'ए तेंथ बीजें केळें होतें : भट मुख्य करुनि : समस्त
 भक्तजन : भीत भीत . चक्रधरां पासि एति : चक्रधर : पूसति : काइ गा
 धर्मवार्ता करीत होतेति : खालौतीया माना घालौनि भुइ सीं रेघा काढीति :
 चक्रधर म्हणति : मरा मरा पोरेंहो : तुम्हां पासि ढोरें चांगें : जेंचि चरति :
 तेंचि रोंवतीति : एथौनि जाइजे : मां एथत्रिया चि कथा वार्ता कीजति कीं :
 अन्य वार्ते पासि नीद्रा चांग : वर निद्रा कीजै परि अन्य वार्ता न कीजे : सुख :
 श्रय . श्रुंगारू . ये तीन्हीं नाहीं ते काइ गा गोष्टि . तें अरण्यरुदन कीं :।।: ऐसें
 नीरूपण होए . एणें नीरूपणें सीं जाति : रात्रीच्या अवस्वरा ची हे खांडणी :
 नागाम्बा . नाथोवा करवि दूध आणवीति : आळीवां दुधांतु साकर तुप भात
 साकर ऐसी : चक्रधरा : व्याळी होए . नागाम्बा : उदक ओळगवीति .
 चक्रधर गुळळा करीति : श्रीकर प्रक्षाळीति : नागाम्बा : सपूर दाटणा श्रीकरी
 ओळगवीति : चक्रधर . श्रीमुख प्रमार्जीति : श्रीकर परमार्जीति : भटोवास श्रीकरी
 चंदन ओळगवीति . चक्रधर . दोन्हीं श्रीकर चंदनै परमार्जीति : भटोवास
 सकर्भूरा फोडी ओळगवीति . वीडिया करुनि देति : रात्रीच्या आरोगणाची
 हैं खांडणी : नागाम्बा : पद्मासन असें तें सयनासन रचीति : चक्रधर .
 आसनीं उपवीष्ट होति . भटोवास . नागाम्बा . जेउं बैसति कांहीं पदार्थु
 आला असे . तरि भटोवास बाइसां तें म्हणति . बाइसेया नागाम्बा : कांहीं
 पदार्थु आला असे तरि बाइसें भटोवासां तें म्हणति . नागदेया घेया .
 चक्रधरां चा प्रसादु असे तो दोघें वांटुनि जेवीति : मग चक्रधर : भटा प्रति
 परावर नीरूपण करीति . नीरूपण करीतां भटोवासां सि जाड्य ये : तरि :
 चक्रधर . सागळेचेनि उदकें : सपिंवीति . एकू दीं नीरूपण होत असे . भटोवास

जाड्य आलें असे : नागाम्बा : कोण्हा व्यापारा गेलीं होती : तीं आलीं : नागाम्बा : म्हणीतलें : बाबा नागदेया सि जाड्य आलें असे : तरि बाबा हें कोणा प्रति बोलत असति : म्हटलें : एथ प्रवृत्ति जालीं तरि स्तंभा एका तें नीमीत्य करुनि बेलीजिल : म्हणौनि : श्रीकरें स्तंभू त्राहाटीला : एकू दीं नीरूपण होत होतें : नागाम्बा . कोण्हां व्यापारा गेलीं होती : तीं आलीं : तव नीरूपण जालें : नागाम्बें : म्हटलें : बाबा हें नीरूपण म्यां आइकीलें नाहीं : असें : बाइ वाणरेसां तें पूसा : भटोवास : चक्रधरां : पासि बैसले अससि : बाइसें भटोवासां तें पूसों लागली : भटोवास बेलों लागले : नागाम्बें . म्हणितलें : हां बाबा हें होए : असें : बाइ : हा काइ आपूलें बेलैल : हा एथचें चि बेलैल कीं . हे रात्रीच्या पट्टुडाची खांडणी : एकू दासू नीरूपण करीतां . पाहातपटि जाली . भटोवासीं . म्हटलें : जी जी पाहालें असें : येथीनि तुम्हां पाहालें चि बहुत : पुरुषां : चीथा भेटी युगें जाति : या वरि : चक्रधरें : पुरुषां : ची गोष्टि सांधीतली : कोण्ही एकू राओ . पुरुषां : चीथे भेटी आला . आपूला पाइकू परीवारू : बाहीरि राहाउनि : आपण विडा घेऊनि हातीं भितरि आला : तव तेया : पुरुषां : ची काष्टी लागली असे : तथा समाधी लागली असें : काष्टी भंगील : मग : वीडा वाइन : नमस्कारू करीन म्हणौनि राहीला : काष्टी भंगेली : वीडा वाइला : नमस्कारू केला : मग : नीगाला : तेहीं म्हटलें : कें नीगालेति : ना पाइकू परीवारू : बाहीरि उभा असे : तेहीं : म्हटलें : तें युग चि गेलें नव्हे . या उपरि : बाइसीं : म्हणीतलें : जी जी : एकी वासना : बाइसीं म्हणीतलें : ऐसे ते आमचे बाबाचि हेति : चक्रधर : उगे चि हेते . ॥३॥ हे नीरूपणाची खांडणी रात्रीच्या.

★ क्र. ११

चक्रधरोक्त सूत्रपाठ

(१) आचार

स्वदेशसंबंधु त्याज्य . स्वग्रामसंबंधु त्याज्य : संबंधियांचा संबंधु तो विशेषता त्याज्य ॥ नावडत नावडत सेवी : तोचि आवडौनि ठाके : मग सांडितांहि न

संडे ॥ ऐसा त्रिखो बापुडा : जो सेवित सांता आपुलेयामोहरा न करी ॥ विषय संबंधमात्रें जीवु काइ गा जातु असे : परि सेवित साता तिथे एकी गडदरा घाली . जेथ काइसेनिही उसंत नाहीं ॥ पुरुषु जेतुल जेतुला विषयसेवा करी : तेतुल तेतुला धर्मी निबळ जाए ॥ बाइ : पाइ तरि नव्हे : परि धर्मासासौनि ऐसा निपौनि काढी ॥ स्त्री भणिजे मत्तद्रव्याचा रावो गा : आणिकें द्रव्यें सेविलेयां माजवीति : स्त्री दर्शनमात्रेंचि माजवी ॥ चित्रींची स्त्री न पाहावी ॥ स्त्री दर्शनें माजवी : द्रव्य अस्तित्वें माजवी ॥ जेणें संबंधें त्रिकारु उपजे तेयाचा असंबंधु कीजे ॥ विषयाचिथे एकासनीं न बैसावें ॥ त्रिषया साक्षी न ठाकावें ॥ कोमळ ज्ञानीं त्रिखो विघ्न ॥ नरवीरु आति परि त्रिषयवीरु नाहीं ॥ धर्मनष्टु आति परि विषयनष्टु नाहीं ॥ पुरुषु जवं जवं पळे : तवं तवं त्रिखो पाठीं लागे पुरुषु पाठीं लागे तवं तवं त्रिखो पळे ॥ तुष्टला जनु : तरि त्रिखो संपादिल : रुसला तरि प्राणा घतैल : भणौनि . उभयता जनसंबंधु त्याज्य ॥ जाणतेया त्रिखो सुखातें नेदी ॥ आपणेंयातें कव्हणी नेणे आपण कव्हणातें नेणिजे ऐसां स्थानीं असावें ॥ महाराष्ट्री असावे ॥ मतापुरा कोल्हापुरा न वचावें . तिथें सामिमानिथे स्थानें साधकांसि विघ्न करीति ॥ देशांचा शेवटीं झाडातळीं जन्म क्षेपावें ॥ तुम्हां शयनासनीं : भोजनीं : परमेश्वरुचि होआवा कीं गा ॥ एक दोनि वेळा यातें आठवीजे : परि बंध्यु दिवसु जावों नेदिजे ॥ गर्डी सिडीं असावें ॥ हाळियां पाळियां असावें ॥ एका झाडाची सवे न होआवी : एका स्थानाची सवे न होआवी ॥ भोगस्थानीं न बैसावें ॥ लेपाचां देउळीं न बैसावें ॥ विषयां पात्र न होआवें ॥ मनुष्यमात्र होउनि असावें ॥ जीवासि वैराग्य भिरउं आवडे हाही एकु विकारुचि कीं गा ॥ जीवु विकारा वेगळा केव्हेळांही जालाचि नाहीं ॥ बाइ : वेडेयाचे विकार ते बाहीरी प्रकटेति ॥ बाइ : स्वभावासि नाशु नाहीं ॥ हातीं काडी धरीजे हाही आदिकरुनि एकु विकारुचि कीं गा ॥ आचरे तेयाचा धर्मु ॥ निरसा : निराशा : निराश्रया होउनि असावे ॥ कर्म . धर्म . विधि : त्रिखो : परित्यजौनि परमेश्वरां शरण रिगावें ॥ वृत्ति अधीन न होआवें : स्थिति अधीन न होआवें ॥ विकारु हा इंद्रियधर्मु . विकल्पु हा मनोधर्मु परित्यजौनि परमेश्वरा शरण रिगावें ॥ मसनीचें लांकुड तेंही वरि एका उपयोगा जाए परि आपण कवणाचेयांही उपयोगां न वचावें ॥ तुमचेनि मुंगी रांड न होआवी ॥ तुम्हां

पडिलेयां धुळी न लागावी ॥ एथौनि तुम्हीं एसेया होआवें कीं हा जनु तुमते डोईये
डोईये मारील परि तुम्ही डोइचि ओडवावी कीं ॥ तुम्हां मारीतां पुजीता
समानचि होआवा कीं गा ॥ मुक्तीची चाड तेणें सुंगिथे वीरु न चिंतावें ॥ मुक्तीची
चाड आणि तेवीचि खुंट दावें सांभाळणें ॥ आपण कव्हणा अधीन होआवें
नाहीं : आपणया अधीन कव्हणाते करावें नाहीं . जीवें परमेश्वराधीन होआवें ॥
जन्मजीवीत परमेश्वरा देयावें ॥ ऐसा आसे वटो वटो करीतु आपुले च्याव्ही
दीस कडे घाली : मग एकु दीसु नव्हेरे भणौनि जाओं लागे ॥ जातेनि मृतांचां
धर्मीं वर्तावें ॥ धड तुटलेयांही जीवें परमेश्वराते न सोडावें : वासना न संडावी
खळाळीं मोकळावें ॥ हाडांची रांगवळीं करावी नाएका ॥ कटकटियेमान होउन
असावें ॥ सुखसाधनें देवो न पवीजे नाएका ॥ तेयाचें उठणें व्रैसणें इतुल्लेही
वाथा न वचे ॥ चातुर्वर्ण्य चरेद्रैक्ष्यम् . या शस्त्रासि अनुसरीजे ॥ घर न
निवडीत भिक्षा कीजे ॥ बोळखतेया घरा न वचावें ॥ तोरणमंडळाचेया
घरा न वचावें ॥ एकी कडौनि रिगीजे एकी कडौनि निगीजे ॥
एकी दी न मीळे दोनि दी न मीळे तिसरां दी न मिळौचि न ये ॥ भिक्षा
भणिजे पारधि गा ॥ भिक्षा राज्य बाइ ॥ आपणयां लागे तेंचि मागीजे कीं ॥
बाइ : तुम्हीं नित्योपवासिये कीं ॥ बाइ : निनलेयाही न सेवीजे : मग तैसीचि
सवे होए ॥ प्राणासि आहारु देआवा इंद्रियासि नेदावा ॥ इंद्रियार्थ रसु न
सेवावा ॥ भदें भरौनि ठेवीजे : मागे तेव्हळीं घालीजे : नेघे तरि म्हणीजे :
खासील तरि खाये : न खासील तरि धूळि खाये : मरों लागसी तरि खाये :
मरों लागसी तेव्हळीं आपसयाचि खासा ॥
परिछेदी प्रवर्तलेयाचे सकळही निरोध नेणोंकोणचि निपाँनि फेडी ॥ पुरुषप्रयत्नीं
दैवाचें साह्य . धर्माचिया चाडा रायाची राणी का न ये : वरि पडतें आकाशु
धरीजैल : न भीया हो साधे हो तुम्हां वरि एथौनि वाजत वारा धरीजैल ॥
त्रसला सांता जीवु विपया शरण जाइल : अल्पें अनिष्टें बहुत अनिष्ट
परिहरे तरि परिहरीजे ॥ पोरें हो : तुम्हीं कांटेया अधीन होआवें ॥ नीरसें
विरसें अन्नं सेवीजेति ॥ रेंदेया चेंदेया दरु भरीजे ॥ जेव्हटी पीसवी कीजे
तेव्हटी होये ॥ घाये तवं खाइजे पाहे तवं निजीजे तैसे नव्हे कीं बाइ : पश्चात
पाहारी उठीजे . तो सारस्वत कालु : देवता हृदयासि ये ॥ तुम्हां बोडी गंगा
समानाचि होआवी कीं गा ॥ मसनचिं वस्त्र घेपें : पोरें हो : तेयाचीचि वाट

महानुभावीय गद्य

पाहाल : जेंचि अंथरूण तेंचि पांगरूण ॥ गांवाचां कडिसरां खांडां देउळीं एकी
पाहिजे : तेथ श्वानकुंडली घालीजे ॥ तुम्हीं कां गा मिया : इथे तुम्हां आपणपें
न दाखवीति कीं : जरि हान मियाल तरि मा कें रिगीजेल ॥ ये ऐसीं उवडीं
नागिर्वा दिसतें असति परि यांची वास कव्हणाही पाहों न ये : यांही एकु
अभिमानिये आति : तें जरि क्षोभलें होईल तरि मा काइ करीति ॥ ऐसें
आहाचपण न कीजे कीं गा ॥ कां गा ऐसें मणाल : ऐसें न भणिजे कीं ॥
साधे हो : कव्हणातें काइ असे हें सकळही देवाचें कीं : मा देवो दे तें
आपुलें ॥ ऐसें कै होईल पोरां जीवां जें एथिचें तें आपुलें ॥ भ्रमत
भ्रमतां भेटि कां आपजौनि भेटि ॥ एकमेकां भेटलेयां हें
भेटलेयाचा पाडु जाए ॥ श्रमनिवृत्ति कीजे ॥ एकल खान पान कीजे ॥
फालुकीं पाळटिजेति ॥ एथिचिया कथा वार्ता कीजेति ॥ सात पांच दीस एकत्र
असीजे मग आपणालेया जाओं लागीजे ॥ तुम्ही अच्युत गोत्रीय कीं गा :
तुम्हां परस्परें परमप्रीति होआवी ॥ बाइ परमप्रीति कीजे परि विशिष्ट बुद्धि न
कीजे ॥ प्रीति विखो होइजे ॥ परस्परें मथन कीजे मग नूतन होए ॥ स्वोक्तिः
शास्त्रोक्ति : लोकोक्ति : इया तीनी उक्तिः परित्यजौनि एथिचिया व्युत्पत्ति
व्युत्पन्नां होआवें ॥ हें अघीतशास्त्र कीं गा ॥ हें होउनि कवणाचें घर न रीगे :
आपणचि याचें घर रिगीजे ॥ या आपणपें दीजे तरि हें आपणपें दे ॥
घेइजे : घोकीजे : मग काळें करौनि उपयोगा जाये ॥ आतांचें तवं ऐसे घेपे :
पाठां अनुभवें जाणाल ॥ अन्यवार्तेपसि निद्रा चांग : निद्रा वरि कीजे परि
अन्यवार्ता न कीजे ॥ सुख : श्रेय : श्रृंगारु : इथे तीनि नाहीं तें काइ गा गोष्टी :
तें अरण्यरुदन कीं ॥ काम : क्रोध : लोभ : इथे तीनि नरकद्वारें ॥ वर्मस्पर्शें नरक :
धर्मस्पर्शापसि वरि शिरछेदु चांगु ॥ पोरु जीवु आपुलें ओखटें गोमटें जाणे :
परि जाणौनि चि करी ॥ पोरु जीवु आपुलें मात्रागमन न देखे . परि पुढीलार्चें
वेद्यागमन देखे ॥ बाइ : क्रियेसि अनुतापु पुरश्चरण ॥ राग : द्वेष :
काम : क्रोध : मद : मत्सर : यांचा त्यागु याचि नावें संन्यासु कीं बाइ ॥ मनींचें
अभिलाष निवर्तले तरि अशुचि शुचि इथे दोनि नाहीं नाएका ॥ अहंतेचें
मूळ सकंदी उपडावें नाएका . एव्हवी अंकुश निगति . मग शांतीचें रोप लावावें ॥
एथिचेयां संबंघां गेले तेतुले ओटे गोटे आदिकरीनि तुम्हां नमस्करणीये कीं

गा : ॥ आपुले सकळही निरोध परिहरौनि एथीचेयां संबधीयांचेया संबधा जाइजे : मग तो भणे तें कीजे ॥ महात्मेनि प्रियवक्तेया होआवें ॥ महात्मेनि सत्यार्जवा होआवें ॥ बटिका एथ हांसतां ही लटिकें न बोलिजे हो ॥ तुमते महारोग न बघीति ॥ तुम्ही महात्मे कीं गा : तुम्हीं सकळही भोगें निमानावें कीं ॥ कव्हणी एकु हिरडा : बेहाडा दे : तरि ना न भणीजे ॥ आपुलेया पडिलेयाची शुश्रुपा कीजे ॥ आपणेयापसि ज्ञाता विरक्ताचा संगु कीजे ॥ धर्मा धरु दीजे ॥ आर्ता प्रति बोलावें ॥ लोहें पाणी गिळीलें ऐसें होउनि असावें ॥ देवो माझा मी देवाचा ऐसेया परी अक्षीजो कीं देमती ॥ दासोहं न पुरे नाएका ॥ तुम्हां गोविंदगति नाएका ॥ हां गा रडिनलेयां काइ होईल : एणें खडकेंसि कपाळ घेया पां जरि होए : तो जेया परी होआवा तेयाचि परी होइल कीं ॥ तैसें काइ देमती : जोन्हळे नाहीं तरि काइ अमेध्य पेवीं सों येइल : अन्न नाहीं तरि काइ विख खाओं येइल : तरि होत सांता हेंचि करीतां होइल कीं ॥ बाइ आर्ति करौनि एथीची दसीचि धरली पुरे ॥ साधे हो जीव ऐसे अधोमुख असति परमेश्वरु ऐसे वरिपडौनि पांति असति : एकाधा एकु ऐसी वरौती वास पाहील तरि ऐसाचि काढीजैल ॥ पांडेया एथ अनुसराल तरि ऐसें चि काढीजैल ॥ ते एथीचि खावणी ॥ हां गा एथ शरण आलेया काइ मरण असे ॥ बाइ हे एथीचेया दर्शनाचि वा चाडा येति असे तरि इयेतें नेणोंकोणाचि तारील ॥ आर्तातें परमेश्वरु वाडोवाडीं गीवसीति ॥ पोळलेया सुनेयांचेया परी असावें ॥ दांत असति तेथ चणे नाहीं : चणे असति तेथ दांत नाही ॥ ज्ञानेविण वैराग्य तें काइ करावें बापेया ॥ पोरा जीवा एथीनि भणितलें तें न होवें मग मरणा शरण जाए ॥ वोखटें करीत सांता कव्हणी गोमटेयातें न पवे : गोमटें करीत सांता कव्हणी वोखटेयातें न पवे ॥ बाइ : पोरेया एका कारणें साता पाचांचा सासुरेवासु साहीजे : मा विश्वाचा पति परमेश्वरु तेणेंसिं धरणें मांडिलें असे तरि जगाचा सासुरेवासु साहावा कीं ॥ तुम्ही महात्मे कीं गा : तुम्ही चतुर्विधा भूतग्रामां अभय देयावें कीं ॥ वोखटें केलें : ऐसे कीजे : ऐसा प्राणिया धर्मापासौनि काढीजे ॥ बाइ प्राणियांचेया इष्टा आड न एइजे कीं ॥ बाइ प्राणियांचे दोष एथ न सांगिजेति : एन्हवी एथीनि नेणिजे ऐसें काहीं असे : बाइ हा प्राणियांचें चैतन्य पोळउनि आला असे आतां एथीनि याचें मुख न पाहीजे ॥ हिंसा वर्ते तिये स्थानीं असों नवे :

हे करी तेया नरक : धरी तेया नरक : एक एका दे तेया नरक ॥ राजसे तामसे स्थानी नसावें ॥ एथीची सेवा ते भूतां अविरोधें करावी कीं गा ॥ विधि करीतां विधि स्फुरे ॥ विधी अविधी परिहरे : जीवाचा वागारा नावेक ढिला करों नये : जरि केला तरि आनीनि आन करितां वेळुचि न लगे ॥ एथीनि वारिलें तें न कीजे कीं ॥ तुम्हां एथीनि भणीतलें तें करणीये कीं गा ॥ देमती देवें करावें तें केलें : पुरुषें करावें तें ठेलें ॥ रडिजे ना कीं गा : रडिनलेयां काळजी पडे ॥ खरूज खाजवीना तो विरक्त ॥ एथीनि भणितलें तें म्हातारीयेसिचि घडलें ॥ अभोक्त्वा म्हातारीचेया परी असावें ॥ स्त्रियां सजन विजन होआवें ॥ कवाडाचां देउळीं न बैसावें ॥ समयस्थानीं न बैसावें ॥ साधा संताचिये वोसरीये विठार कीजे ॥ बाइ . सुढे मागिजेति मग आपुलें अंग झार्के ऐसें कीजे : आंचळें बहिर्वास न नेसीजेति ॥ पृथ्वी एसणें रवण असें आणि परमेश्वरा एसणी देवता असे देव माचिधी चिरकुटी नेणों कैसी मिळेल कीं ॥

(२) आचारमालिका

स्वातंत्र्य हा मोक्ष : पारतंत्र्य हा बंध ॥ मायाबहिनी आशंसिति आमचा दांडिये डोळिये कै जाइल : परमेश्वरु आशंसिति कटकटियेमान गव्हरीं कपाटीं ऐसा कै असेल ॥ पोरा जीवा कव्हणी सामग्री न होआवी ॥ पोरा जीवा सामग्री भणिजे गडदरा ॥ सकळही सामग्रिया परित्यजौनि एथचिया व्युत्पत्ती व्युत्पन्ना होआवें ॥ एषणात्रय त्यजावें ॥ लोकींचा श्रेष्ठ तो एथींचा नष्ट : एथींचा श्रेष्ठ तो लोकींचा नष्ट ॥ जवं जवं प्रयोजकु : तवं तवं अप्रयोजकु : जवं जवं अप्रयोजकु तवं तवं प्रयोजकु ॥ अन्यधर्में पुरुषु धर्मापासौनि जाए ॥ विकारें पुरुषु धर्मापासौनि जाए ॥ आपणेयां उपद्रो उठी तेयाचा असंबंधु कीजे ॥ द्रव्यसंबंधा साक्षी न ठाकावें ॥ ऋय विक्रय न करावें ॥ छेद भेद न करावें ॥ तुम्हां आवडी न होआवी ॥ तुम्हां विधिनिषेधु न होआवा ॥ तुम्हीं जात्रे क्षेत्रा न वचावें ॥ तुम्हीं पुरी पाटणीं न वसावें ॥ आपण कव्हणाची ताति न कीजे तरि आपुली कव्हणी न करी ॥ हें शास्त्र कव्हणाप्रति न बोलावें ॥ अशक्तासि विधि नाही ॥ हां गा एथीनि भणावें तेव्हेळीं तुम्हीं करावें कीं हें तुम्हांसिचि स्फुरावें ॥ तूं उभा ठाकलासि चि पुरे सिद्धीते एथीनिचि नेइजेल कीं ॥ श्रीप्रभुचिये सेवे आणिकां द्रव्याचें : ना : तूं नुसधाचि पुरेसि ॥ हां गा

एथांचा व्यापार तो एथ पुसपुसों कीजो कीं ॥ एकु देवो एकु धर्मु तथा
 परस्परें परमप्रोति होआवी कीं ॥ हां गा आणिका साभिमानीयाचेया होआवें
 मा एका निरभिमानीयाचेया होइजो का : हैं तरि निरभिमान परि अपुलेया
 लागुनि साभिमानीयांचे साभिमान ॥ हाती गुढरिला नीका दिसे . जोगी मुंडिला
 नीका दिसे ॥ सवे ते काइसेयाची ही न होआवी ॥ अटन तें निरुद्देशें करावें ॥
 गांडनि गांवा जावें ॥ झाडातळीं विजन कीजे ॥ अति असुरस्थानीं नसावें ॥
 असावें ऐसें-तोंडावरि फाल्लुकें घालौनि ॥ नामस्मरण कीजे : नामीं अभिमानु
 आति ॥ वस्तुस्मरण तेंही एक स्मरणचि कीं गा ॥ निरंतर परमेश्वराची आर्ति
 करावी ॥ निरंतर परमेश्वराचा विरहो भावावा ॥ किंचित दुःखें पाप नासे
 आनंदें पुण्यराशी नासेति ॥ परमेश्वरा लागीं रंका होआवें ॥ निर्धूम नगर
 जायेया भिक्षे रिगीजे ॥ तिसरा पाहारीं भिक्षा कीजे ॥ पाठीं भिक्षे जाए तो
 विरक्तु ॥ एकी भिक्षा न करावी ॥ क्षण एकु उमेया राहिजे मग निगौनि
 जाइजे ॥ भिक्षे पडिला हातीं घेइजे ॥ आला विखो पायें हानावा ॥ भिक्षा
 मागौनि नदीचा तीरीं भोजन कीजे ॥ क्षुधानिवृत्ति कीजे ॥ जेवितां आवडी
 नावडी न होआवी ॥ तुम्हां घृणात्यागु होआवा ॥ हां गा हैं भिन्नाक्ष कीं हैं
 पवित्राचें पवित्र कीं ॥ तुम्हीं महात्मे कीं गा : तुम्हीं पात्रीं पडिलें भोजन
 कीजे कीं ॥ गांवा बाहिरीं खांड देउळीं कां झाडातळीं निद्रा कीजे ॥ स्वभावीं
 वर्ताजे ॥ शीतोष्णपरिहारु कीजे ॥ बोली बहिर्वास न नेसावें ॥ मार्गीं पडिलें
 वस्त्र घेपें ॥ श्वानकुंडली कां कोपरदुटी पांगुरावी ॥ तुम्हां अशन आच्छादन
 होआवें ॥ नवें वस्त्र न नेसावें ॥ गोंडीबुंथी घालीजे ॥ अन्यमार्गियांचा संसर्गु
 न करावा ॥ अन्यमार्गियांचिये गुंफे न वचावें ॥ गोरुवा सरिसें गांवांतु रिगीजे ॥
 देउळीं निद्रा न कीजे ॥ परधर्म तुमचें जीवन कीं गा ॥ हृदयशून्यां धर्मीं
 अधिकारु नाहीं ॥ भक्तिजडां धर्मीं अधिकारु नाहीं ॥ कर्मजडां धर्मीं अधिकारु
 नाहीं ॥ कर्मचांडाळापसि जातिचांडाळु तो चांग ॥ देमती . नाथु असे : परि
 जीवें अनाथां होआवें कीं ॥ देमती : कृपालु असे परि जीवें कृपेसि पात्र
 होआवें कीं ॥ देमती . दानी असे परि जीवासि आर्ति होआवी कीं ॥
 देमती : वज्रपंजरु असे : परि जीवें शरणागत होआवें कीं ॥ विखो न
 सेवी तरि जीवु काइ गा मरतु असे . निरोधु साहिलेयां अधिका योग्यता
 होए : दक्षता होये ॥ विखो अनंता तपासि आश्रयो नरकासि हेतु ॥ राजस :

तामस : सात्विक त्यागु ॥ देवो तो देवेंचि पाविजे ॥ हें स्मरे तो दुर्लभु ॥ बहुतामध्ये जयाची विशेष प्रतीति तेयापासौनि सुख स्वास्थ्य जालें ऐसें जाणावें ॥ एकु विधिकिकरु : एकु परमेश्वरकिकरु : आपण विधिकिकरा न होआवें : परमेश्वरकिकरा होआवें ॥ विधिभावातीता होआवें ॥ संग्रहो न करावा ॥ हिंसा न करावी ॥ हिंसा पाप : पापातंव नरका ॥ परद्रव्याचेनि नावें पडिला कवडा आदिकरौनि नेघावा ॥ प्राप्तविषयांच्चा त्यागु करावा ॥ मलवत्त्यागु तो निर्गुण ॥ परमेश्वरालागीं काळ : कुळ : लोकु : ये तीन्हीं आंगवावी ॥ तळहातें भाली हानावी ॥ समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ विरळा नांदे ॥ सेंवतेयांचें आरल खुपे तोचि खांडेया भालेयाचे घाय आढें देवढें साहे ॥ पुरुषें आपुलें करणीये करौनि असावें : मग दैवें करावें तें दैवचि करील ॥ पुरुषु जेतुल जेतुला प्रयत्न करी तेतुल तेतुलें दैव सहायें करी ॥ एकु शास्त्र जाणौनि बोले एकु नेणौनि बोले ॥ परमेश्वरशास्त्रीं एंव वा नाहीं : पर्याय नाहीं : अभावीं भावरूप फळ नाहीं . अकरणीं प्रत्यवायो नाहीं ॥ परमेश्वरपरायणाचेनि संबंधें सुख : श्रेय . ज्ञान इयें तीन्हीं होति ॥ आचारें योग्यता . विचारें दृढता ॥ नित्याटन करावें ॥ ग्रामे एकरात्रं नगरे पंचरात्रम् ॥ सात्विक स्थान सेवावें ॥ देवाची आर्ति होआवी : मार्गाची प्रीति होआवी : विषयांची निवृत्ति होआवी : देहाची अनास्था होआवी ॥ आपुली मळीन माती करावी ॥ कोमळज्ञानीं आचारें इंद्रियधर्म पातळ होति ॥ तिळ खाइजे : तिला इतुली भूक चाए ॥ चना विखो ॥ सारविला उंवरा देखौनि साउमें न वचावें ॥ पूजा पुरस्कारु न स्वीकरावें ॥ स्तुतिपर वैराग्य न करावें ॥ सामान्यस्त्रीसदनरिथता पासौनि संदेहत्रुटि करावी ॥ वेडेयां पिसेयां : बधिरेयां : अंधा : मुकेयां धर्मी अधिकारु नाहीं ॥ संपन्नांचां घरीं न वसावें ॥ विषयाचा संगु न करावा ॥ पोर जीवा जेंचि पोटीं तेंचि तोंडीं ॥ पोर जीवु आपणया करौं आवडे तेंचि करी : पाठीं पुढीलावरि टेवी ॥ आढौंचु न करावा ॥ अविद्यारूपें अविद्या संचरे ॥ जेतुल जेतुला प्रपंचीं जडे तेतुल तेतुला ईश्वरीं उजडे जेतुल जेतुला प्रपंचीं उजडे तेतुल तेतुला ईश्वरीं जडे ॥ सर्वत्र विपयीं गोडी तो रसु ॥ गीत विखो ॥ कराल तरी होइल कीं गा ॥ एथीची मोहरचि पुरे ॥ जीवु सर्वाधिकारी ॥ स्वतः वैराग्य तें दुर्लभ ॥ ब्रह्मचर्य त्रसले जीव विषयाकारणें मढी उकरतीति ॥

मूर्तिस्मरण तें वस्तुस्मरण होए : नामस्मरण तें वस्तुस्मरण होए आणि नामस्मरण ही होए ॥ विजना जातां जैसा काही खळिये बैसावेया नेइजताए ॥ इतुलेनि कपाळावरि फाळुकें घालैनि जावों लागिजे जेथ गेलेया मेलेयाची सुधि न लभे ॥ पडे तवं धावावें मरे तवं करावें ॥ ओठांतरां निगालें तें देशांतरां जाए ॥ जीबु स्फटिककारु ॥ जयातेंचि वंदिजे तेयातेंचि वाणिजे ॥ दृष्टें अदृष्ट न साधे ॥ अनुसरलेयातें निरोध न बधीति ॥ परमेश्वराची प्रवृत्ति भंगों नेदावी : परमेश्वरपरायणाची मनोवृत्ति भंगों नेदावी ॥ दोही ओठां टाळें घालावें ॥ जाणैनि नेणें तो सदैवु ॥ झाडितां झडेतां तोडितां तुटेना तेया प्रति बोलावें ॥ अनुसरलेयाचा देवो ॥ निर्हेतुक भिक्षा ॥ अवेळ : सवेळ : दुपाहार इयें तीन्हीं चुकवावीं ॥ फलतेया फुलतेया वृक्षा खालीं न बैसावें ॥ उडत पांखीरुं न पाहावें ॥ पाखरिला घोडा न पाहावा ॥ ऐसा कवणे मायेचां पोटी उपजैल जो देशावरि खाडें काढौनि जाए ॥ बाइ : ऐसा एकला पळपळीत निगे जो दुःखपूर्वक आपुलेया देवाते आठवीत वर्ते ॥ घड तुटे तवं धावावें देह पंडे तवं करावें : जीवन न सोडावें ॥ चित्त : वित्त : काया : ए तीन्हीं परमेश्वरासि अर्पावीं ॥ देशाचां सेवटा : झाडाचा तळवटा : देउळाचा कोनटा ए तीन्हीं सेउनि असावें ॥ धीरवीरां होआवें ॥ आपुलेयातें परमेश्वरु हाळो-हाळियां गीवसीति ॥ पुरुषु होउनि असावें ॥ केवळ घरतें वरतें वर्तति तेथ नसावें ॥ कारुवा खारुवांचेया सारिखें वस्त्र होआवें ॥ जीवासि सकळही संपत्ति तें असंपत्ति : जीवाची परमेश्वरसंपत्ति ॥ देवासि पढीये तेयापसि देवपढिये तें नीके ॥ राजसां तामसां धर्मी अधिकारु नाहों ॥ देखिली श्रीमूर्ति आठवीजे तें मूर्तिस्मरण बोलिजे . आइकिली श्रीमूर्ति आठवीजे तें भावना बोलिजे ॥ प्रतिक्षणीं प्रतिक्षणीं त्यागु ॥ भलतैसा भलतेथ भलतेया परी परमेश्वरु एकु आति ॥ ज्ञान : ध्यान : भजन हें परमेश्वरींचि आति ॥

★ क्र. १२

दृष्टान्तपाठ

(१) मालेकाराचा दृष्टांत

सूत्र—हा कां गा खांडु देईल ॥१॥ एथीनि जीवांचीं कृतकर्म जाणिजेति

म्हणौनि एथ जीवाची घृणा नुपजे ॥ २ ॥ एथौनि तुमचे दोष बाहेरि घालीनेति तरि पोरेंहो पोटीं सुरीं सोसों मराल ॥ ३ ॥

दृष्टांत—कव्हणी एकु माळेकार माळेंयावरि उभा असे : त्याचेया सेताचीए लवणीं चोरु एकु असे : तो वाटा घे : वोहरें मारी : ब्राह्मणु मारी : संन्यासी मारी : तो तें देखे परि उगाचि असे : मग एकु दीसु तो रायासि सांपडे । मग तो रावो त्यातें खैरी जुंपावेया घाडी : मग अवघीये गावींचा लोकु पाहावेया ये : तो म्हणे : कैसा बापुडा : गौरा गोमटा : धारे धाकुटा : राणीयेचा पूत ऐसा दीसतु असे । मा रावो यातें खैरीं कां जुंपिताए : यातें पाखाळु कां नेघे । मग तो माळेकारु कांघळेयाची बुंधि घालौनि पाहावेया ये : तवें तो आडके । मग म्हणे : एणें जीघें पापें केलीं आहाति तीघें भी जाणतु आहें कीं । याचें लांब खांड तें मूहुरी एव्हडें करावें : तथा लाहान खांड तें मूहुरी एव्हडें करावें । याचां खांडीं गांवो पूजावा ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें परमेश्वरु मनुष्यवेशाची बुंधि घालौनि संसारामध्यें अवतरले असति : ते जीवाचीं कृतकर्म जाणत असति : भणौनि अनुकंपा उपजों नेंदावी : काइ आपुलेयाचीही उपजों नेंदावी : ना : त्याचि होआवी ॥

(२) तुपाभाताचिया घासाचा दृष्टांत ।

सूत्र—जवं पुरुषु विद्ये आधिन नव्हेतवं ब्रह्मविद्या अधिकारी आति ॥ १ ॥ बीढारावरि काइ बीढार असे ॥ २ ॥

दृष्टांत—कव्हणी एकि माता असे : तें हातीं तुपभाताची वाटी घेउनि लेंकरुवासि घांसु सुए : तें तोंड ऐसें पळवी : ऐसें पळवी : मग तें म्हणे: आलें असेल आलेया पालेया पोटा भरुनि : म्हणौनि खालि वाटी ठेवी ।

दार्ष्टान्तिक—तैसें विद्यामार्गनांवेचि आले पाले असति : तेथ ब्रह्मविद्या कें रीगों लाहील । तैसें परमेश्वर प्रवृत्तिवशें निरूपीत असति : परि जीवु साधनाचेनि धालेपणें नेघे तें धालेपण येवों नेंदावें ॥

(३) सेवाळलिया खडकाचा दृष्टांत

सूत्र—राजसा तामसा धर्मी अधिकार नाही ॥ १ ॥

दृष्टांत—सॅवाळलें खडक असें : तशावरि पावो देउंची तथा ठेउंची नए । ऐसांही ठेजीजे तरि नीरसौनि पाडी : गुडघे कोपर झांजरीतो ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें तामसाप्रति भर्म बोलोंचि न ए ऐसांही जालीजे तरि दुःखातेंचि दे ॥

(४) पाणियां अ तुल गुंडेयाचा दृष्टांत ।

सूत्र—आधीं येथें बुद्धी व्हाव। मग येथचिया परिवारावरि व्हावी ॥ १ ॥

दृष्टांत—पाणियांतुल गुंडा . तरि पाणियें भीजला बोला दीसे । फोडीनि पाहीजे तंत्रं आंतु कोरडा असे ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें परमेश्वरसांघानीं पुरुषु साद्रउ ऐसा दीसे : दुर्सानि पाहीजे तंत्रं आंतु कठीन असे ॥

(५) हस्तीचा दृष्टांत

सूत्र—जो जें होअौनि असे तें तेंचि बोले ॥ १ ॥ अनंत शक्ती परमेश्वर सकळासिही विप्रशव्यवस्था करीति ॥ २ ॥

दृष्टांत—गांवा हस्ति आला : तेंथ जात्यंध हस्ती पाहों गेले . एकें पावो देखिला : एकें सोंड देखिली : एकें कानु देखिला : एकें पाठी देखिली : एकें पोट देखिलें : एकें पुंस देखिलें : मग एकमेका संवादिती . अगरे तुवां हस्ती देखिला : पावो देखिला तो म्हणे हस्ती खांवापारीखा : सोंड देखिली तो म्हणे हस्ती मूसळासारीखा : कानु देखिला तो म्हणे हस्ती सुपासारीखा : पाठी देखिली तो म्हणे हस्ति भीतीपारीखा : पोट देखिलें तो म्हणे हस्ती कोथळेयासारीखा । पुंस देखिलें तो म्हणे हस्ती खराटेयासारीखा । ऐसें एकमेकां उरोधीति । तथांमध्ये डोळसु असे तो म्हणे हा हस्तीचा एकु एकु भवणु होए . परि हस्ति नव्हे : ऐसा अद्यप्रीं युक्त तो हस्ति ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें जयासि जं शक्ति प्रकाशली असे तो तोए शक्तोंतें परमेश्वरु म्हणे : ज्ञानिया असे तो म्हणे हे ईश्वराची एकिएकि शक्ति होए । परि परमेश्वरु नव्हे । ऐसा शक्तियुक्त तो परमेश्वरु ॥

(६) डुळकैलेया वाळकाचा दृष्टांत

सूत्र—हे हों जाणें परि जाओं नेणे ॥१॥ उपयोगा न अचे ऐसैं कांहीं असे ॥२॥

दृष्टांत—कव्हणी एकि माता असे : ते आपुलेया लेंकरुवासि पेहें दे । तथा पाजी : तें डुळकीं । मागौते दे : मागुतें डुळकी : मागुतें दे : मागुतें डुळकी । मग सेजीया साइलीया असति तीया म्हणेति हा वो हें डुळकीताए : तरि कां पाजीतीएसि । ते म्हणे : घेइ आइ : आंतु तन्ही लीतैल ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसैं कव्हणा एकाप्रति परमेश्वरु शास्त्र नीरोपीति : तो विसरे : मागौतें नीरोपीति : मागौतें वीसरे । मागौतें नीरुपीति : मागौतें वीसरे । मग सामान्यज्ञानिये विशेषज्ञानिये म्हणेति : जी जी हा हें वीसरताये । तरि हें याप्रति कां नीरुपीजताये । घेया गा वासना तन्ही उरैल ॥

(७) पडाळीये गाईचा दृष्टांत ।

सूत्र—पुरुषु सवेतवं जाए ॥ १ ॥ सवे तें काइसेयाचीही न होवावी ॥२॥

दृष्टांत—पडाळीं गाए वांधली असे : तीएवरि गळे । चरूं जाए तरि तोंडा चीखूल ये : बुडीं पाए कर्वीं कोरीती : पावो झाडी तरि मागीली डीळीसीं लागे : झडें वारेनि पीटे । ऐसैं देखौनि घरींचा गोसावी म्हणे : बापुडी गाए पीडीली : म्हणौनि माळवधाचा खांबीं बांधे । खडु घालीं : खडु चरे : कांटाळा सांडी : मग रीगतेया नीगतेयातें देखौनि बुजे : तो म्हणे सोडु । एन्हवी माळवधाचा खांबु पाडील । भणौनि सोडी : तें मागौतीं जाउनि तथांतुचि रीगे ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसैं परमेश्वरु अधिदैवीकु अधिभौतिकु अध्यात्मीकु तीन्ही ताप फेडीनि सन्निधान देति : नीरोपण करीति : परि जीबु सवेचि कडे वोवांडी ॥

(८) कुष्टीयाचा दृष्टांत ।

सूत्र—देव माझा : मी देवाचा : ऐसियांपरी असीजो का देमती ॥ १ ॥ देमती असीजे ऐसैं कुष्टीयांचा धर्मी ॥ २ ॥

दृष्टांत— कव्हणी एकु वेव्हारा असे तयासि कुष्ट जालें : सोएरीधाएरी तयाचि खंति करीति : बापुभाउ खंति करीति . तो थुंको : तरि तेयाचे पुत्र : ब्राह्मणि : खंति करीति : बाहीरि बैसों नेदीति । माया बहीणी म्हणति तूं मरकाढी । मरो कां : हें आझुइं कां जीताए : ऐसा उबगला । मग गावां मागें दुबळेश्वरु देवो : तेथ आला : देवा तूं माझा मी-तुझा . ऐसें भणौनि उंबरां उसीसैं करुनि नीजैला । पाठीं तीथें आलों . तेयातें म्हणे तुम्हीं माझों नव्हां : मी तुमचा नव्हे । ऐसें म्हणौनि राहे : मग कव्हणी एकु खापरीं भरुनि अन्न ठेवी : कव्हणी एकु कव्हा भरुनि उदक ठेवी . हाता-पायांचे थापे जाले होते । तो ऐसें पाणी पीए । (म्हणौनि गोसावीं श्रीकराचेनि अनुकारें दाखवीलें) : कव्हणी एकु एसणें सांपटें पांगुरावेया दे । मा काइसी देवता दृष्टीं तरि अन्नोदक पुरवीलें : अदृष्टीं तरि आपुलें फळ दीघलें ।

दार्ष्टांतिक—तैसैं देवो माझा मी देवाचा ऐसेया होउनि असिजो का देमती ॥

(९) आधारीचेया परिसाचा दृष्टांत ।

सूत्र—जवं जवं प्रयोजक तवं तवं अप्रयोजक : जवं जवं अप्रयोजक तवं तवं प्रयोजक ॥ १ ॥

दृष्टान्ति—कव्हणा एका महात्मेशाचीए आधारीए परीसु होता । तो कव्हणी येका ब्राह्मणाचेया घरा वसतीसि जाए : दारीं तीटत तीटत ऐसें पाणी पडत होतें : तेणें तेयाचें वस्त्र आंबट वोलें ऐसें जालें होतें : घरीचिया ब्राह्मणी वोसरीए पीठें घातलें : पाए धुतले : तांबीया भरुनि दीघला । तेणें संध्या केली तवं तो ब्राह्मणु आला । डोइए वानेराची पेंडो : ते ठेवीली : तीथें सदुर्वळें ऐसीं ब्राह्मणें : तेयातें गाए एक दुभे । तेणें गाए दुहीली : राळेयाचें खीचटें रांधिलें : लोणीयाचा कवडा ताविला : मग तयासि ठावो केला : तथा दोघांहीं तो जेविला : तुटकी ऐसी बाज तियेवरि फाटकी ऐसी वाकळ आंथुरीली . ते नीजावेया दीघली : तयाचे पाए धुतले : चोपडीले : इतुकेनि तो संतोषला तुमचीं जेतुलीं लोखंडें आहाति तेतुकीं बांधौनि आमचीये बाजेबुडीं ठेवा । पास फाळ : इळा : कुन्हाडि : तुता बांधौनि तयाचीए बाजे बुडिं ठेवीलीं । तो पाहाटेचि उठीला . आधारीएचा परीसु काढीला :

तेथ लाउनि आपण नीगौनि गेला । तो ब्राह्मणु उठीला : डोइए लोखंडें ठेउनि सेता घेउनि गेला । वखरू जुंतीला तवं फाळ लवों लागला : तुतेनि करुनि माती फेडी : तवं माती न फीटे : इळेनि करुनि गवत घेउं बैसला : तवं गवत नेघवे । कुन्हाडि करुनि झाडें फेडुं आदरीलीं : तवं कुन्हाडि वांकली । ऐसा निधावला । लोखंडें डोइए ठेउनि घरा घेउनि आला । शारीं लोखंडें घातलीं । मग भणीतलें : पापिणी : पापिणी कवणासि बीठार दीधलें : महात्मेनि कुजांतर केलें : आजि माझा सोनेयाचा देहाडा वाया गेला । महात्मेनि कुजांतर केलें ऐसें भणौनि ते बाहीरि आली : तवं वीवळलें असे । वरील माती फीटची : आंतुल सोनें झळझळ करीत दीसताये । तीया म्हाणितलें : महात्मेनि कुजांतर केलें कीं आमचेया दळीद्राचा मुळीं इळा घातला । ऐसें म्हणौनि ते भतिरि घेऊनि गेली ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें तुमचेनि तथा गोमटें आति तें ते काइ जाणत असति वाइ ॥

(१०) सींदेराणेयाचा दृष्टांत

सूत्र—पुरुषु आपुलें करणीये करीतसांतां तेथेंचि कीर्तीतें पावे ॥ १ ॥
सत्यार्थ प्रकटे ॥ २ ॥

दृष्टांत—कव्हणी एकु रावो असे : तो राज्यभ्रष्ट होए । तथाचा पाइक परीवारु कव्हणी कव्हणातें वोळगे : कव्हणी कव्हणातें वोळगे । सींदेराणे तें सिंहासनाचाचौनि कव्हणातें वोळगति ना : कवणाते जयजयशब्दीं बोलाविती ना । ते कव्हणाचें दीधलें नेघति । तें कव्हणाचेया हातातळीं हात वोडवीति ना । एकीपरीचा उद्यम मात्र करुनि आपुलेया कुटुंबाचा निर्वाहो करुनि असति । मग तो रावो मागौता आपुला राज्यो बैसे : तथाचा पाइक परीवारु मागौता तथापासि आला । एकु दीर्षीं तो रावो सींहासनीं बैसला होता : तेणें ऐसें पाहीलें : ऐसें पाहीलें : मग तेणें म्हणीतलें : हां गा : तुम्हीं आवघे आलेति : तें आमचें सींदेराणें देखीजति ना : तें कें असति । मग तें सांगति : तें कव्हणातें वोळगति ना : कव्हणाचेया हातातळीं हात नोडवीती : एकीपरीचा उद्यम मात्र करुनि आपुलेया कुटुंबाचा निर्वाहो करुनि असति । मग तो रावो दांडी डोळिकारु

पाठऊनि तयातें आणुं घाडी . आपण सर्व दळेंसि साउमा जाए : तयाते गाजत वाजत घेउनि ये : अर्ध राज्य देउनि आपणेया समान करी ।

दार्ष्टान्तिक—तैसें अनुसरला पुरुषु कव्हणातें वोळगेना कव्हणातें जए जए शब्दी बोलाविना . एकीपरीची शुधानिवृति करुनि देहाचा निर्वाहो करुनि असे : मग परमेश्वरु तयासि संनिधान देति : अर्ध शक्ति देउनि आपणेया समान करीति ॥

(११) वटरोपाचा दृष्टांत ।

सूत्र—कोमळज्ञानीं आचारें इंद्रियधर्म पातळ होति : अपरोक्षीं दशे जाति ॥ १ ॥ म्हणौनि पुरुषे असंनिधानीं धर्म जिज्ञासावा ॥ २ ॥ हें असे तया रक्षण ॥ ३ ॥

दृष्टांत—वटाचें रोप असे . तें सेळीयां मॅढीयाचां खुररगीं जाए : एकाधा एकु तयाभवतीं कूप कांटी करी : आळें करी : पाणी घाली : मग तें प्ररोहातें पायें : थोरला वटु होए : जरटु होए : एकु हस्ती वेंझ दीधलेयाही न वचे तथा हस्तीचेया घंटा बांधलेयाही न वचे ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसे जीवासि कोमळज्ञानीं वीखो वीघ्न : कां जी वीघ्न : नी वीघि नीमित्यवीघि राखीलेशा जरठ जालेशा मग रसु सेवीलेयांहीं न वचे ॥

(१२) कडियाचा दृष्टांत

सूत्र—बाइ पाप तरि नव्हे परि अविधि होए ॥ १ ॥ विधि करितां आधि स्फुरे : अविधि अविधित प्रसवे : अविधीतवं पुरुषु धर्मापासौनि जाए ॥ २ ॥

दृष्टांत—कव्हणी एकु कडिया असे : तो देवतेचां टाडं अष्टीप्रहर वेचला असे । एकु दीसो गांवीचां जेउं बोलायीला तो पोटभरुनि जेवीला । एउनि देवतेपुढां बैसला : तें जाड्य आलें : तीए देवतेपुढां पाये पसरुनि नीजैला । गजवजौनि उठीला . काइ माझी माउली माझें इतुलेंहीं नुपसाहे : म्हणौनि देवतेकडे पाए पसरुनि नीजैला । एरी दीसो स्तर्पण करीतां पीडीए पाए लागति । मग हळु हळु पारिसेनीचि पाणियें स्तर्पण करी . पारीसोचि फुलें वाए । कालीचि झाडीलें होतें . कालीचि सडा घातला होता : आधीं स्त्रीचेनि नावें दांडेनि साइलो

पिटी : तेतुका समै स्त्री एकि आली । देवाची सेवा करुं लभे : कां न लभे : देवाची सेवा काइ कव्हणा करवीली असे . म्हणौनि ते झाडी . तो सडा घाली : कांहीं भीक्षेसि घड गोड ए तें तीएसि सुए । ऐसैं असत असतां संबंधु जाला । गुरुवीणि जाली : लेंकरुवें जालों । मग तीयें लेंकुरुवें पोंडीएजवळि हागति : मुतति . मग एकी दीर्सी गांत्रीचां म्हणितलें : कठीये हो आतां तुम्हीं लेंकुरुवाळें जालेति : आतां गांवांतु घर बांधा : मग गांवांतु घर बांधलें । मग देवतेसि त्रीकाळ पुजा करी : हळु हळु दोनि वेळ करी । मग विळचां ते वाति लावुनि जाए . मग हळु हळु एकवेळ करी : मग तेंहीं न करी । मग तेचि पालापाणी घाली । आपण सेतडीया मार्गों जाए : मग सेतडीया मार्गौनि ये : कोनटेयापासि वाहाणा फेडी : दोन्हीं हातु जोडुनि मग म्हणे : जए देवा । इतुकें उरलें ॥

दार्ष्टान्तिक—तैसें अविधि अविधीतें प्रसवे ॥

मध्ययुगीन गद्य

★ क्र. १३

पंचतंत्र

(१) कोणाचा विश्वासु न करावा

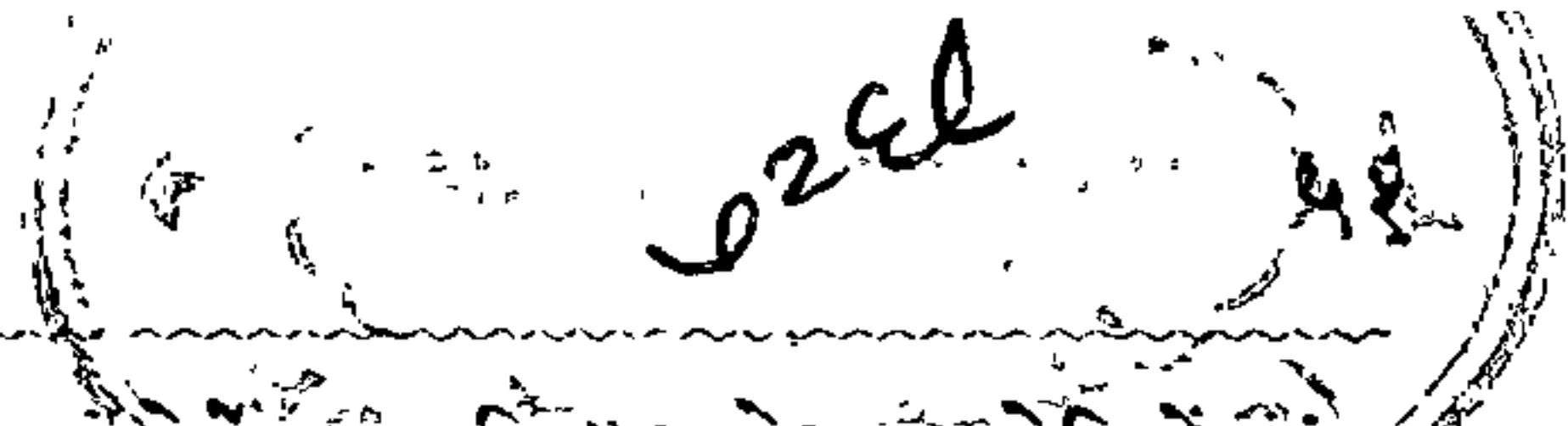
कोणे एके नगरी । यज्ञदत्तु नामें ब्राह्मणु असे । तो दुर्बल । त्यातें ब्राह्मणीने म्हणितलें । तुम्ही कांहीं उदीम न करा । आम्ही अवघे भुके मरत असो । तंव तो चहूंकडे हिंडों निघाला । वाटेसि जातां येके अरण्य पातला । त्यासि तृषा लागली । म्हणौनि उदकाकारणें हिंडतां । तंव एकु आड देखिला । तणें झांकिला असे । त्याआंतु पाहे तंव देखिले । व्याघ्रु । सर्पु । वान्तरु । सोनारु । ऐसे चौघे त्या अडामध्यें पडिले असति । ते त्या यज्ञदत्तु ब्राह्मणें देखिले । तेही तो ब्राह्मणु देखिला । मग चौघेहि त्याते म्हणति । आमुतें या अडांतुनि वाहेरि काढो । तंव तो विचारी । म्हणे यासि बाहिरी काढितां । पुण्य होईल । म्हणौनि तेणें आर्धी व्याघ्रु काढिला । तेणें म्हणितिलें तूं माझा प्राणदाता । मी मथुरेचें डोंगरीं असें । तेथें तुं आलिया । मी तुझे उपकाराचा प्रत्युपकार करीन । परि या सोनारा तुं बाहिर काडुं नको । तंव तो सर्पु आणि वान्तरु हि काढिले । तंव ते म्हणति तुं सोनारु बाहिर काडुं नको । आणि आमुतें अवघड वेळेसि स्मरावें । मग पाठिं तो सोनारुहि काढिला । तंव तो सोनारुहि म्हणे । मजपासिं तुवां यावें- । तुजें मी उत्तीर्ण होईन । तंव तो ब्राह्मणु हिंडतु हिंडतु मथुरेसि गेला । तंव तेथें वान्तरु भेटला । तेणें त्या ब्राह्मणासि स्वागत केलें । बरविं फळें दिव्यें आणौनु दिधलीं । ते डोंगरिं व्याघ्रुहि भेटला । तेणें त्या ब्राह्मणासि सोनियाचे अलंकार दिधले । ते अलंकार घेउनि त्याच सोनारापासिं गेला । तंव तो त्या ब्राह्मणासि नोळखेचि । ब्राह्मणें खुण सांघितली । मग वोळखिलें । ब्राह्मणासि बैसों घातलें । आणि पुसे ' काय काज ' । तंव त्या ब्राह्मणें अलंकार दाखविले । तंव ते अलंकार त्याच नगरीच्या राजकुंवराचे त्याच सोनारें घडिले होते । ते नेमस्त वोळखिले । मग मनिं विचारि । व्याघ्रें राजकुंवरु मारिला । अलंकार ठेविले होते । ते या ब्राह्मणासि प्रत्युपकाराकारणें दिधले ।

तंव तो सोनारु जाउनि राउळि सांधे । म्हणे जि राजकुंवरु जेणें मारिला । तो चोरु मी दाखवीन । म्हणौनि तो ब्राह्मणु सोनारें राजदूतांपासि दाखविला । म्हणे एणें राजपुत्र मारिला । आणि अलंकार घेउनि आला असे । तो ब्राह्मणु राजदूर्ती धरुनि बहु बडविला । आणि धरुनि राजापासि नेला । तंव रायें म्हणितिलें । यासि उदैक सुळि द्या । म्हणौनि बंधन करौनि ठेविला । तंव त्या ब्राह्मणें रात्रिं सर्पु स्मरिला । तंव तो तत्काळ आला । म्हणे 'काथे आशा' । तंव तेया ब्राह्मणें अवघा वृत्तांतु सांधितला । तंव तो सर्पु म्हणे । मी रायाचे राणिस डंखीन । तुज वांचुनि नुतरे । तुं हात लावताचि उतरैन । ऐसे सांगौनु सर्पें ते राणि डंखिली । तथा सर्पाचें त्रिख कांहि केलिया नुतरे । तंव तथा ब्राह्मणें म्हणितिलें । मी उतरिन । मग तो ब्राह्मणु रायें सोडिला । तथाचा हात लागतांचि सर्पु उतरला । मग रायें तथा ब्राह्मणासि सन्मानु केला । मग रायें तथा लेणियांचें वृत्त पुसिलें । ब्राह्मणें अडापासुनि अवघें सांधितलें । मग तो सोनारु नेउनि गांवाबाहिरि घातला । आणि तथा ब्राह्मणासि धन गांव दिधलें । मग तेणें आपुलें कुडुंब आणविलें । सुखें असों लागला । म्हणौनि कोण्हाचा विश्वासु न करावा ।

—(प्रथम तंत्र, मित्रभेदुनाम, श्लो. ३५)

(२) समर्थाचेन नामें दर्पेच कार्य होये

कोण्हे येके वर्नी चतुर्दंत नामें हस्तीचा राजा । तेथें अवर्षण पडिलें । तेणें करुनु तेथिल पाणि आटलें । मग ते हस्ती पाणियेविण मरों लागले । इतुकेन बहुत उदक चंद्रसरोवरिं आइकौनि । त्या चंद्रसरोवरासि पाणि प्यावया हरितयुथ गेले । त्या सरोवराजवर्ती । ससियांची कोहकें अपारें असति । तेथ ससे बहुत असति । तथा वाटा हस्तियुथा येतां जातां । ससे त्यांचें पाहूं रगडौनु मेले । मग उरले ससे विचागिति । म्हणति मागुतौ हस्ति आलिया आपणहि मरोन । मग विजयो नाम ससा । तो बहुतु बुद्धिवंतु । तो म्हणे मी आपुलिया बुद्धी हस्ती इकडे न येति येसे करीन । येसे येकौनि शिळामुख ससेयांचा राजा । त्या विजयातें मानि । मग तो विजयु ससा । तथा हस्तिपासि जाउनि । उंच शिळेवरि बैसीनु । त्या गर्जेद्रातें म्हणे । तुज अवघें भलें । तें वचन आइकौनि । अवघे हस्ती म्हणती तूं कोण सांध । मग तो ससा म्हणे

मी चंद्राचा दूत । तव ते म्हणति तूं कां थें आलासि । काथे म्हणतोसि तें सांघ । मग तो विजयुनामे ससा म्हणे । दूत पुढिलांचे निरोपें बोलति । तरि आइका । चंद्र तुजवरि कोपला । जें माझे ससे या सरोवरातें राखावया ठेविले होते । तूं त्याचें म्हणितलें न करिस । या सरोवरासि मागुता येसिल । तरि मग तूं जाणसि । या कारणें मातें तुजपासि पाठविलें असे । आणि या सरोवरासि येतां आमुचा नासु होतुसे । म्हणौनि तुवां आजिलागुन या सरोवरासि न यावें । आलासि तरी तुजवरी चंद्रमा कोपल । आणि मग तुज वीरु करील । येंसैं ऐकौनि तो हस्ती म्हणे । मज बोलु लागला । तरि मातें चंद्रातें तूं दाखवी । मी तथाच्या पायां पडौनि विनवीन । मग तो ससा म्हणे । तूं येकलाचि ये । तूं तें चंद्रातें भेटवीन । मग तो हस्तीचा राजा तथा ससिधापाठीं आला । मग त्या ससेयानें चंद्राचें बिन-प्रतिबिंब सरोवरांत उदकामध्यें दाखविलें । तें देखौनि हस्ती पायां पडे । म्हणे जी मी आजिलागौन या सरोवरासि न ये । येंसैं म्हणउन मागुतें त्या सरोवरासि हस्ती न येतीच । मग ते ससे सुखें असों लागले । म्हणौनि समर्थाचेन नामें दपेंच कार्य होये ।

— (तृतीयतंत्र—“ काकोलुकीय, ” श्लो. १०).

(३) मूर्खा, दोनि हृदयें कोठें कोणासि असताति ?

आतां चौथें तंत्र सांघिजेल । उक्तं च ।

प्राप्तव्यमर्थ यो मोहाच्छांतवानः प्रतिमुंचति ।

स तथा वंच्यते मूढो मकरः कपिना यथा ॥ १ ॥

राजपुत्र पुसति । विष्णुशर्मा सांगे । म्हणे समुद्रतिरिं सदाफळ जांबुळवृक्ष असे । तेथें रक्तमुख नामें वान्नरु वसे । तंव त्या समुद्रांतुनु । विकराळ नामें सुसरु । तेथें जांबुळरुढिं वाळसरा असे । तेथें येउनि बैसेला । त्यातें देखौनि वान्नरु म्हणे । तुं आमचा अतिथि । म्हणौनि जांबुळें त्या मकरासि दिधलिं । तंत्र तो नित्य येउनि तेथें वृक्षाखालें बैसे । आणि तथासि वान्नरु जांबुळें देतुसे । येंसि दोघांसि प्रीति मित्रत्व जाहालि । ते येकमेकांसि गोष्टि करिति । खातां जांबुळें उरति तीतुकिं तो सुसरु घरासि आणि । आणि आपुलिये स्त्रियेसि देतु असे । तंव तिया स्त्रिया मगरासि पुसिलें । म्हणे हें अमृतोपम फळें कैचि । तंव तो म्हणे माझा मित्र वान्नरु । तो मज देतुसे । तंव ते म्हणे त्याचें हृदय

अमृतोपम असैल । जो यैसिं फळें नित्य खायें । तरि त्याचें हृदईचें मांस
मज आणौनि द्यावें । तें मि खाईन । आणि बरवी तरुणी ही होईन । तुजसि
सुखें रमेन । तंव तो म्हणे । तुं यैसैं बोलों नको । तो माझा परम मित्रु ।
यैसैं करितां पाप बहुत असे । तंव ते म्हणे ते वानरि असैल । आणि तुं तयेसिं
रातलासि । तंव तो म्हणे मि तुझा पाईकु । सेवकु । तुझिया मि पाया पडैन ।
मग ते म्हणे मि अनाशनव्रत घेईन । परि ते दुराग्रह न सांडि । मग तो तिथेतें
म्हणे । तो तरि वानरु शाखामृगु । आणि मि तरि जळचरु । तो मज कैसेनि
मरवेल । तंव ते म्हणे तो नाणि तरि मि मरेन । इतुकेनि तो वानरापासिं मगरु
आला । तंव वानरु पुसे तुज उसीरु कां लागला । तंव तो म्हणे । तुझिया
भाउजया । मातें निर्भळिलें । म्हणे यैसों फळें तुझा मित्रु तुज देतुसे । तरि तुं
त्यासि घरासि कां नाणिस । उपकारासि तुं प्रत्योपकार कां न करिस । तरि तुं
यैसा कृतघनु । तुज प्रायश्चित्त पाहिजे । म्हणौनि तरि तुं आमुच्या घरासि चाल ।
तुज पाहुणचाराचि आईत केलि असे । मग तो वानरु म्हणे मि पाण्यांतु
कैसेनि येवों । तंव म्हणे माझीये पाठिवरी बैस । तंव तो बैसला । दोघेहि
निघाले । वाटे पाण्यांतु जातां वानरु म्हणे । सुसरतें । तुं हळु हळु चाल ।
तंव तो सुसरु मनिं म्हणे । आतां वानरु तरि वश्य जाहाला । आतां पाण्यांतु
कावे करील । तरि या बापुडियासि मनिंचें गुह्य सांगों । मग त्यातें म्हणे ।
माझे भार्येने । तुझे हृदय खावयालागिं आणविलें असे । तरि तुं इष्टदेवता—
कुळदेवतेचें स्मरण करिं । तंव तो वानरु अति विपन्नमति । म्हणे सांगतिया
मज तेथेंचि न संगसि च । मि हृदय जांबुवरि ठेवुनि आलों असे । तरि
चाल मागुता । तें हृदय घेवौनि येवो । तंव त्या सुसरें होकां म्हणितलें ।
म्हणौनि तो मागुता परतौनि जांबुपासिं आणिला । तंव तो वानरु उडौनि
जाउनि शिखरिं बैसला । सेंडियावरि गेला । म्हणे आजि मि उपजलों ।
वांचलों । दुसरा जन्म पावलों । मग तो मगरु म्हणे बाळमित्रा तुझि भाऊजई
वाट पाहात असेलि । तरि हृदय घेउनि शीघ्र ये । ते भुकेलि असेलि । मग
तो वानरु म्हणे । अरे विश्वासघातकिया ते मरो आणि तुं हि मर । या जांबु-
धुदिहुनि तुं जाये । म्हणे मूर्खा दोनि हृदयें कोठें कोणासि असताति । तंव
मगरु मनिं म्हणे । म्यां वोखटें केलें । जें यासि अभिप्रावो सांगितला ।

—(चतुर्थतंत्र, “लब्धप्रणाशनाम”) महाराष्ट्र-कवि, ११.

★ क्र. १४

क्रिस्तपुराणाची प्रस्तावना

भावार्थियां क्रिस्तावां समस्तांसी

पाद्री थॉमस एस्तावा

उदण्ड आयुष्य भोष्य व परमेश्वराची कृपा भाकिताये.

भावार्थिया बरवेया क्रिस्तवानो, हेया पुराणांतु स्वामिया जेसु क्रिस्त तारकाची कथा लिहिली आहे. तो कैसा मनुष्य होउनु संसारीं आला, आणि कवणा कारियासि आला तेआ येणिआचा विवेकु केला. हे कथेचे दोन भाग अथवा दोनी पुराणें केलीं हाती. पैल्या पुराणांतु संसाररचनेठार्यीं आरंभु करुनु, उदंडी उत्तमी करणीया देवा स्वामियान आपुला येकुची पुत्रु संसारीं पाठवण्याचे आदी केलिया तेया करणीयाची वेवस्था निरोपितों. दुसरेआ पुराणांतु जेसु तारकाचें येणें सांगुनु तो मनुष्यु होउनु जन्मला तवं वेरी व स्वर्गप्रवेशु करी परियंत तेयाची येकत्री कथा केली आहे, तिये कथे वरउनु समस्तांसी सत्यवंता परमेश्वरा व तेयाचिआ येकाचि पुत्रा जेसु क्रिस्ताची वोळखी होवाविया, जेया जेसु वांचोनु आणियेक नांव जेआचें वरीनु प्राणियासी मुक्ति जोडे ऐया स्वर्गाखालुतें न मेळे...

हें सर्व मराठीये भासेन लिहिलें आहे. हेआ देसीचिआं भासां भीतुर ही भास परमेश्वराचिआ वस्तु निरोपूंसी योग्य ऐसी दिसली म्हणौनु; पण सुध मराठी माघिमा लोकासी न कळे देखुनु हेआ पुराणाचा फळु बहुतां जनासी सुफळु होउंसी काय केलें, मागिलेआ कवीश्वरांचीं बहुतेकें अवघडें उतरें सांडुनु सांपुचियां कवीश्वरांचिये रितु प्रमाणें आणियेके सोपीं ब्राह्मणांचे भासेचीं उतरें ठाईं ठाईं मिसरीत करुनु कवित्व सोपें केलें; यापरी परमेश्वराचें कृपेस्तव उदंडा लोकांचें आरत पूर्ण होईल, आणि जे कवण येकादे वेळां पूर्वींलिआ कवित्वाचा श्रुंगारु व बरवी भास अद्यापीं आठवताती तें हें कवित्व वाचुनु संतोपु मानिती आणि फावे तो फळु भोगिती. कां मागीलिआं कवित्वाचिआं स्थानीं आणियेक कवित्व देतों तथा होउनु फळस्त सुफळ.

आणि मागिलिआं कवीश्वरांचिआं लटिकिआं उतरां व स्वप्नावरीये सत्यवंता परमेश्वराचें सत्यवंत शास्त्र व परम सुखाचा मार्गु परम भक्ती सिकवितों जिबे सिकविणें निमितीं तेयांचिआ आणि आमंचिआ शास्त्राभीतुरीं केवडें अंतर आहे तें समस्तांसी ठाउकें होईल, जितुकें अंतर उजुवाडा आणि अंधारासी, सत्या व लटिकासी, वैकुंठा व यमकोंडासी, परमेश्वरा व देवचारासी आहे. येतुकें आमंचिआ शास्त्रा आणि आणिवेका शास्त्राभीतुरीं अंतर आहे ऐसे म्हणौनु समस्त देखती. म्हणौनु आमी हेआ आमंचेआ पुराणांतु तेआचें शास्त्र लटिक आणि आमचें सत्य ऐसे म्हणौनु दाखौंसी नाहीं कष्टवर्तो; कां तें आपैसे समस्तांसी दृष्टी पडताये; किस्तवांचें शास्त्र आपणपें सोभताये, मिरवताये, ब तेंचि बरवें म्हणौनु आपणपें दावुनु देताये; वाचिलेया ऐकिलेया पुरे.

जैसे रात्रीचे प्रहर सरलेया सूर्यु उदेवो करुनु आपुलीं किरणें दाही दिसां विस्तारिताये तंव काळोखा होउनु उजवाडु बरवा काय ऐसे कवणुई न पुसे, मनीं दुभावो न धरी, तैमेंची सांटा वांजेलाचा उजवाडु समस्तांचे दृष्टी फुडां ऐसा निटळु, झगझगितु, निष्कळंकु दिसताये कीं जो कवणु तेयाचें तेज न देखावया आपुले डोळे बळिवाडें डांपित नाहीं तो सादृष्ट देखैल आणि मुखें उचारिल; तेयाचे उपमेन आणिवेकी वस्तु ऐसी बरवी, निर्मळी, पवित्री, उतमी संसारांतु न मेळे; म्हणौनु येरीकडे कोणी प्राणी केवडाई नेणारु, मूर्खु, अल्पमतीचा जाहाला तरी तेणें हेआ देसीचिआं पुराणांतु जिथा अबधी लटिकी वस्तु लिहिलेआ हाती तिथा येकी वेळे ऐकिलेया वरी कवणा मुळाचेआ निपजलिया तेआ निवडूंसी अवघड न्हवैल.

म्हणौनु किस्तांव तुमी उदंड करुनु परमेश्वरासी अर्घ्ये देआ आणि उपेगु माना, कां तुमांसी येमकोंडीचिआ मार्गाचे व अनुभवार्थियांचिआ अंधाकारांतुले काडूनु किस्तांवपणां भीतुरीं मेळसें केलें. तेआचिआ उतमा शास्त्राचा उजवाडु भोगूंसी आमी जें कार्य करूंसी आधरिलें तें परमेश्वराचे कृपेस्तंव आमचे अल्पसक्ती संगडें सिधी पावलें. दों पुराणांचे अभंग केले; तेयांमाजी कांहीं उतराची चुकी जाहालेया वरी ती तुमी खेमा करा. मज येतुकें आहे पुरे जरी जें तुमांसी हें पुराण सरलें देखूंसी आरत होतें तेंचि आतां तें वाचूंसी तुमांसी आरत होउनु तेयाचा फळु जरी भोगीसाल तरी तें दैव माझे. तुमी दिनें दिनु अधिक अधिक किस्तांव भक्ति करुनु सत्य भावो मनीं दड धरुनु सेवटु परियेंत

पुण्य पुरुसार्थांचे मार्गी चाला ऐसे म्हणौनु तुमां कारणे परमेश्वरांपासीं विनंती करितों.

★ क्र. १५

एकनाथी भारुडे

(१) अर्जदस्त

अर्जदस्त अर्जदार । बंदगी बंदेनवाज । आलेकुं सलामतः साहेबांचे सेवेशीं । बंदे शरीराकार । जीवाजी शेकदार । बुधाजी कारकून । प्रगणे शरीर-बाद । किले कायापुरी । सरकार साहेबांची आज्ञा घेऊन स्वार जाहळो । तो परगणे मजकुरीं येऊन सरकार काम सुरू करावयास लागलो । तो परगणे मजकूरचे जमादार दंभाजी शेते । कामाजी महाजन । मनीराम देशमुख । ममताई देशपांडीन । क्रोधाजी नाईकवाडी । ऐसे हरामजादे फार आहेत । ते सरकारकामाचा कथासा चालूं देत नाहींत । तमाम परगण्याची फितुरी करितात । दंभाजी शेत्या कचेरीत येऊन जोम धरून वसतो । मनीराम देशमुख आपले परभारे काम करून घेतो । ममताई देशपांडे इने तमाम परगणा जेरदस्त केला । क्रोधाजी नाईक यानें तफरका केला । तो साहेबांपासून जरासंध चोपदार आला । त्यानें खबर केली कीं । मागून यमाजीपंताची तलब होणार । त्यास त्या घास्तीनें तमाम परगणा ओस जाहला । वितपशील कलम । ढोळसवाढीस मात्र कांहीं रुई रुई वस्ती राहिली । कानगांव तो बंद जाहलें । दोनी वेशींचीं कवाडे लागलीं । नाकापुरास दाहव सुटलें । तोंडापुर तो तफरका झालें । दंताळवाडी ओस पडली । दिवेलावणी देखील राहिली नाहीं । केंसगांवची पांढर जाहली । शीरापुरचे लोक दरोवस्त थरथरा कांपूं लागले । हातगांव कसात्यानें जर्जर जाहलें । त्यांच्यानें आतां कांहीं लावणी होत नाहीं । पायगांवचीं मेढें बसलीं । ढोरापुराची राहटी राहिली । चरणगांवची चाली सरली । ऐशी परगण्याची कीर्ति बुडाली । यावर सरकारकाम सुरू करीत होतो । तो यमाजीपंतांची परवानगी आली कीं । हुजूर येणें आपणांस साहेबांच्या कलमांना आश्रय आहे । एका जनार्दनका बंदा । बंदगी रोशन होय हे अर्जदस्त ॥

(२) कौलपत्र

चिरंजीव जिवाजीपंत ठाणेदार । यासी आत्मारामपंत कमाविसदार । कसबे ब्रह्मपुरी । आशिर्वाद उप्परी । तुम्हांस देहगांवचें ठाणें दिल्लें आहे । तर ठाण्यांत सावधपणें वर्तणूक करणें । तेथें ममताई पाटलीण । तिनें लटिकेंच दंभ उमें केलें आहे । कामक्रोधादि षड्वैरी चाकर ठेवून । लोभमोहाचे फांसे सिद्ध करून ठेविले आहेत । म्हणून तुम्हांस सूचना मात्र लिहिली । विषयाचा लोभ न घरणें । निजहितासी अंतर न करणें । सत्य मिथ्या जाणोन । विचाराची वाट घरणें । अविचारपणा सोडून देणें । विवेक सद्भाव यांसीं मित्रत्व विशेष असूं देणें । त्याचे बुद्धीनें गांवची लावणी करणें । उत्तम चार वर्णांस कौल देऊन । धैर्याचा नांगर धरून । शेतांमधील खडे काढून । वासनेच्या पालव्या तोडून । संशयाच्या काशा गोळा करून । भूमिका शुद्ध करून । मग भक्तिज्ञानवैराग्य तिफनी करून । सद्गुरुमुखीं निजबीज पेरणें । तेथें शुद्धसत्वाचा मेघ वर्षेल । तेथें सत्याचा माळा घालून । कुतर्क पांखरूं उडवून देणें । जागोजागीं विश्वास रक्षण ठेवून । शेतांतील माल अवघाच गोळा करून । समस्त पड्गुण ऐश्वर्य बैल जुंपून । अवघा माल खळ्यांत आणून । पुष्कळ काढून । स्वानंदाची रास करणें । तेथें सिद्धसाधकें मागुतें येतील । त्याला भक्तीच्या पायलीनें । अवघाच माल मोजून देऊन । सहहुजूर ब्रह्मपुरास येणें । सांगितल्या गोष्टींत बाकी ठेवाल तर । चौन्यांघशीं लक्ष योनी फिरणें लागेल । मग पुनरपि तुम्हांवर कोणाचा दस्त लादेल । खरें चालावें । जन्ममरणाची वाट खुंटेल । म्हणून जनार्दन सद्गुरुचा सागर । तेणें एकाजनार्दनीं आनंदमय समाधान झालें । द्वैताचा लेश उरला नाहीं । सच्चिदानंद रूप प्रत्ययास येऊन । समाधान पावलें । हें कौलपत्र ॥

बखर-गद्य

★ क्र. १६

शिव-समर्थ योग

स्वामींनीं सर्वकाळ अरण्यांत वास करावा. कोठें पर्वतावर, कोठें घळींत जेथें मनांत येईल तेथें वास करावा. चाफळीं यावें जावें. ऐसा संचार करून जगदोद्धार करिते जाले. जगविख्यात कीर्ति जाली. शिवाजी महाराज यांणीं ऐकोन, श्रीचे ठाई लक्ष ठेवून, दर्शन घ्यावें हा हेतू ठेवून राज्य आक्रमण करीत होते. म्लेंच्छांचा उच्छेद करावा, देवब्राह्मणांची स्थापना करावी, महार्डे राज्यवृद्धि पावावी हा हेतु, धर्म रक्षावा, प्रजेस पीडा होऊं नये, हें करीत असतां महाराजांनीं स्वामींची कीर्ति श्रवण करून, दर्शनाचा हेतु धरून भेट घडावी ही इच्छा अंतःकर्णी. रात्रंदिवस निजध्यास, प्रयत्न तितका करूं लागले, परंतु शोध न पडे, ठिकाण लागेना. ह्मणोन अति उद्विग्न चित्त, राज्यभार नको, वैभव नको, दर्शन घडावें, हेंच ध्यान. तशा संघांत प्रतापगडोहून स्वारी खालीं येऊन महाडांत मुकाम होता. त्या समर्थी कोणी सत्पुरुष गोसावी कीर्तन करणार आले. त्यांचे हातून महाराजांनीं कीर्तन करविलें. कीर्तनांत त्यांनीं ध्रुवाख्यान चरित्र लाविलें आणि सद्गुरूवांचून मोक्ष नाही हें कीर्तन केलें. त्या दिवसापासोन पूर्वीपेशां अति उद्विग्न होऊन स्वामींचे शोधाविषयी प्रयत्नाची सीमा जाली. तेव्हां असा मनीं निश्चय केला जे, या उपरी स्वामींचें दर्शन होऊन अनुग्रह प्रसाद जाल्याखेरीज अन्नग्रहण करणार नाही. ऐसें मनांत आणोन, चिंताक्रांत होऊन, प्रतापगडो निद्रा केली. तों स्वामींची मूर्ति स्वप्नांत पार्थी पादुका, कौपीन धारण, हातीं माळ, व काखेंत कुबडी व गळ्यांत मेखळा, मस्तकीं जटाटोप, याप्रमाणें मूर्ति सन्मुख उभी पाहून महाराजांनीं साष्टांग प्रणिपात केला. स्वामींनीं मस्तकीं हस्त ठेऊन, आलिंगन देऊन, मस्तक अवग्रहण करून नारळ प्रसाद दिलहा. प्रसाद घेऊन, पुन्हः चरणीं मस्तक ठेवून विनंति केली कीं, 'मूर्ति पाहून परम संतोषाते पावलों. प्रसादेंकरून सर्व कल्याण जालें. नांव श्रवणांत करावें, व स्थळ कोणतें तें सांगावें.' विनंति केल्यावरून हास्यवदन करून बोलिलें कीं "बाबा, आम्ही गंगातीरीं राहणार, सांप्रत्य तुझ्याकरितां कृष्णातीरीं आहों. तुझ्या राज्यांत समर्थसांप्रदाय वाढवून, श्रीची

स्थापना करून, उपासनेची सेवा आणि ब्राह्मणाची भक्ति करून आहों. नांव रामदास ऐसें ह्मणत आहेत. तुझे राज्यांत असोन तुझे दर्शन नाही. तूं धर्मराज्य, देव ब्राह्मण धट्कमें धर्मस्थापना विषयीं तुला श्रीची आज्ञा. तुजला भेटीची इच्छा प्राप्त जाली म्हणोन चाफळींहून आलों. तुजला कांहीं मागावयाचें नाही. परंतु तुम्हीं राज्यभार अवलंबिला तोच करावा. धर्माचा उच्छेद जाला त्याची स्थापना करून देव ब्राह्मण ह्यांचे ठाई परम सादर असावें. ” ऐसें सांगोन अदृश्य जाले.

महाराज परम संतोष पावोन आनंदाश्रुत आहेत, रोमांच अंगावर उभे आहेत, ऐसे संधीत जागृत जाले; तों स्वामी नाहीत, प्रसादनारळ हातीं आहे. त्या समधीचा आनंद कोठें माईना. ज्येष्ठ पत्नी जवळ होती. तिजजवळ नारळप्रसाद देऊन बाहेर आले, तों उपःकाल जाला. स्वामीदर्शन आज घडलें हा सुदिन. पुन्हः प्रत्यक्ष दर्शन घडेल तो हि सुदिन. आतां स्वामीचें दर्शनाचे प्रयत्नास आपण च जावें ऐसा निश्चय करून, प्रातःस्मरामि ह्मणोन, स्नान करोन, श्रीशिवपूजा करून, भोजन करून, मातुश्री जिजासाहेब यांसी सविस्तर वर्तमान सांगून स्वारी तयार करून समस्त मंडळीसह परिवारयुक्त निघून श्री महाबळेश्वरीं येऊन, दर्शन करून, देवब्राह्मण करून दानधर्म बहुत केला. तेथून वाईस आले. तेथें हि एक मुकाम करून, दानधर्म करून निघोन माहुळीस आले. तेथें हि संगमीं स्नान करून, दानधर्म करून स्वामीचें दर्शन व्हावें हा हेतु धरून मुकाम तेथें आहे, त्या संधीत स्वामींकडून पत्र आलें तें च लिहिलें असे :—

निश्चयाचा महामेरु । बहुत जनांसी आधारु ।
 अखंड स्थितीचा निर्धारु । श्रीमंत योग ॥
 नरपति ह्यपति गजपति । गडपति आणि भूपति ।
 पुरंदर आणि शक्ति । पृष्टिभागो ॥
 वेशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ।
 पुण्यवंत आणि जयवंत । जाणता राजा ॥
 तीर्थें क्षेत्रें मोडिलीं । ब्राह्मणस्थानें भ्रष्ट जालीं ।
 सकल पृथ्वी आंदोलली । धर्म गेला ॥

देव धर्म गो ब्राह्मण । करावयासी संरक्षण ।
हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरणा केली ॥
या भूमंडळाचे ठाई । धर्म रक्षी ऐसा नाहीं ।
मन्हाष्ट धर्म राहिला कांहीं । तुह्मांकरितां ॥
कितेक दुष्ट संहारिले । कितेकांस धाक सुटले ।
कितेकांस आश्रये जाले । शिवकल्याण राजा ॥
तुमचे देसीं वास्तव्य केलें । परंतु वर्तमान नाहीं घेतलें ।
ऋणानुबंधें विस्मरण जालें । काये नेणों ॥
सर्वज्ञ मंडळी धर्ममूर्ती । सांगणें काये तुह्माप्रती ।
धर्मस्थापनेची कीर्ति । सांभाळिली पाहिजे ॥
उदंड राज्यकारण दाटलें । तेथें चीत विभागिलें ।
प्रसंग नसतां लिहिलें । क्षमा केली पाहिजे ॥

या प्रमाणें श्रीस्वामींचें पत्र आल्यानंतर महाराज परम सद्गदित होऊन या देशीं सर्व साधुवृंद आहेत, सर्वत्रांची सेवा यथाशक्त्या करीत आहे, दर्शन-भाषणें हि होत आहे. परंतु समर्थ्यांसी भेटलों नाहीं, आणि समाचार हि घेतला नाहीं, केवढा मी अभागी. ऐसें परम विव्हल होऊन, स्वप्नभाव हि ध्यानांत आणून उत्तर दिल्लें जे, 'स्वामी मी बहुत अपराधी, आपण क्षमावंत आहांत. सांप्रत्य कृपा करून आशीर्वादपत्र पाठविल्लें तें पावोन परम आनंदाते पावलों. दर्शनाची इच्छा धरून येत आहे. कृपा करून दर्शन दिल्लें पाहिजे हे विश्वाप्ति.' ऐसें पत्र घेऊन आले होते त्याजपार्शीं देऊन त्याचा बहुता प्रकारें सत्कार, त्यासी आहेर करून विचारिल्लें कीं, 'सांप्रत्य श्री स्वामी कोणे ठिकाणीं आहेत?' त्यांणीं विनंति केली कीं, 'सांप्रत्य चाफळखोऱ्यांत आहेत. मी वर्तमान सांगितलें परंतु निमिष्यांत कोण स्थळापासून कोणे स्थळीं जातात याचा नेम सांगवत नाहीं.' याप्रमाणें बोलून महाराजांचा निरोप घेऊन जाते जाले.

नंतर महाराजांनीं स्वारी सिद्ध करून निघाले. तें माजगांवपर्यंत स्वारी सहवर्तमान घेऊन पुढें सडी स्वारी बाळाजी आवजी, निळोपंत वगैरे दहापांच मंडळीसुद्धां चाफळास घेऊन, श्रींचें दर्शन घेऊन, मठांत आका वगैरे मंडळी यांस नमस्कार करून, पुसिल्लें कीं, 'समर्थ्यांची स्वारी कोणे ठिकाणीं आहे?' आकांनीं सांगितलें कीं, 'सिंगणवाडीस श्री मारुतीपार्शीं आहेत.

आपलें पत्राचें उत्तर काल अस्तमांनीं पावलें. तें पत्र कल्याण गोसावी आज घेऊन स्वामींकडे गेले आहेत. आतां नैवेद्य समर्पण होत आहे, आपण मंडळींसह भोजन करावें. स्वामींकडे कळवून आपल्यास कळवितों.' म्हणतां च 'समर्थ'चे पाय पाहिल्यांवाचून अन्नग्रहण करावयाचें नाहीं,' याप्रमाणें महाराज बोलिले. त्यास आकांनीं उत्तर केलें कीं, 'आपण मंडळींसहवर्तमान गेल्यास गांठ पडेल न पडेल. यास्तव गलबल करूं नये. कळवून जावें.' म्हणतांच महाराजांनीं उत्तर केलें जें, 'मी एकटा च जातो. मजला कोणी माहितगार द्यावा.' बहुत प्रार्थना आकाची केली. त्याजवरून दिवाकरभट महाराजांचे समागमें व दोन माणसें इतुक्यानिशीं सिंगणवाडीस श्री मारुतीपाशीं गेले. तेथें स्वामी नव्हते. खडीचे खालीं बागेंत होते. हे जाण्याचे पूर्वीं कल्याण गोसावी जाऊन, नमस्कार करून महाराजांचें पत्र आले तें वाचून दाखाविलें. स्वामींनीं हास्य करून 'शिवाजीची मर्जी दर्शन घेण्याविषयी उदित आहे' ऐसें म्हणोन उंबराचें झाडाखालीं जेठा घालून बसले आहेत, कल्याण गोसावी पुढें उभें आहेत त्या संधांत दिवाकरभटजींसहवर्तमान महाराज गेले जाळीची दाटी बहुत, झाडी विशेष, मार्ग लहान जाण्याचा, पुढें भटजी, मागे महाराज, तों स्वामींनीं कल्याण गोसावी यांसि पुसिले जें 'कोण येतें?' त्यांनीं विनंति केली कीं, 'दिवाकर गोसावी मागे दोघे तिघे येत आहेत.' तों दिवाकर यास स्वामींनीं पुसिलें कीं, 'दिवाकरा, कां आलांस?' 'महाराज, शिवाजीराजे आले, यांसी दर्शनास घेऊन आलों.' हणोन साष्टांग नमस्कार केला. महाराजांनीं साष्टांग नमस्कार दंडवत करून परम सद्गदित होऊन रोमांच उभे राहिले आहेत. तों स्वामींनीं विचारिलें कीं, 'शिवाजी, पत्र व तुम्हीं एकदांच आला. इतकी त्वरा कां केलीं? तुमचे देशांत आम्हीं आहों. आमचा परामर्श बराच घेतला!' हणोन स्वामी हांसले. हें उत्तर श्रवण करून परम सद्गदित अश्रुपात येत आहेत, शब्द उच्चार होईना, परंतु परम विनयतेनें 'महाराज, मी अपराधी आहे; समर्थ क्षमाशील आहेत, स्वामींनीं क्षमा करून कृपाअनुग्रह करावा. एक इच्छा जाली, दुसरी इच्छा पूर्ण केली पाहिजे.' हणतांच स्वामींनीं उत्तर केलें कीं, 'तुम्हांस प्रतापगडीं मंदवारीं रात्रीं सांगणें तें सांगोन नारळ प्रसाद देऊन आलोंच आहों, त्या परती इच्छा काय आहे?' हणतां च 'आज्ञा जाली ते प्रमाण, परंतु स्वामींनीं कृपा करून अनुग्रहप्रसाद देऊन पावन करावें, इच्छा पूर्ण करावी'

म्हणून बहुत प्रार्थना केली. त्याजरून स्वामींनीं कल्याण गोसावी याजकडे अवलोकन केलें. त्या समर्थी हस्त जोडून प्रार्थना केली कीं, 'सत्पात्र हें खरें, परंतु मूळचा हि संकल्प जाणोन स्वामींनी कृपा करावी.' ऐसी विनंती करतांच 'बहुत बरें' म्हणून आज्ञा केली. त्यावरून कल्याण गोसावी यांनीं महाराजास सांगितलें कीं, 'पूजा सामोग्री आणवावी, जवळ नसल्यास अरण्यपुष्पें आणोन साहित्य करतों.' महाराजांनीं विनंती केली कीं, 'साहित्य सर्व सिद्ध आहे.' म्हणून आपण स्नानास गेले. श्रीचें देवालयापासून सिंगणवाडीपर्यंत मनुष्यांची डाक होती. त्यांच्या हातून सूचना पाठविली. निळो सोनदेव व बाळाजी आवजी यांस साहित्य घेऊन येणें म्हणून राजश्रीची आज्ञा होतांच आशेप्रमाणें साहित्य घेऊन निळो सोनदेव व बाळाजी आवजी वागेंत प्रविष्ट जाले. तों महाराज स्नान करून आले, येथापद्धतीप्रमाणें पूजा दिवाकर भटजींनीं सांगितली. महाराजांनीं केली. पूजा जाल्यानंतर महाराजांस त्रयोदशाक्षरी मंत्राचा अनुग्रह केला. महाराज यांनीं कृतकृत्य मानून, साष्टांग प्रणिपात करून, परम युक्तीनें नम्र होऊन परमार्थ विषयाचा प्रश्न केला.

तें समर्थी स्वामी कृपाळू होऊन राजाची धारणा पाहोन आत्मनात्मविचार थोडक्यांत सर्व समजावें म्हणून सांगितला. तो समास तेरावे दशकांत सहावे समासी लघुबोध सांगितला आहे, तें सांगोन राजाची धारणा पाहोन बहुत मर्जी संतोष होऊन मस्तकीं वरद हस्त ठेवून प्रसाद नारळ दिलहा; आणि मूठभर माती, मूठभर खडे, व मूठभर लीद या प्रमाणें महाराजांचे पदरांत प्रसाद घातला. ते घेऊन साष्टांग दंडवत प्रदक्षणा करून हस्त जोडून उभे राहिले त्या समर्थी बाळाजी आवजी व निळो सोनदेव यांनीं प्रार्थना पूजा करण्याविषयीं केली. तें हि मान्य करून उभयतांस हि आज्ञा जाली. त्याजरून उभयतांनीं पूजा करून अनुग्रह प्रसाद घाते पावले. महाराजांनीं पूजा केली त्या समर्थी वस्त्रें, आभरणें, जव्हाहीर, मोतीं, पोवळे, पुतळ्या, द्रव्य अपरिभित आणून अभिषेक केला. तें द्रव्य स्वामींनीं चहूंकडे उधळिलें, आणि गुराखी पोरें ह्यांस बोलावून आणोन द्रव्य जमा करून नेणें म्हणून सांगोन आपण उठोन डोंगरांत चालले, आणि कल्याण गोसावीयासी आज्ञा केली कीं, "तुहीं राजश्री बरोबर जाऊन श्री रघुपतीचें दर्शन करवावें आणि आमची विनंती सांगावी कीं, शिववास आपण प्रसाद घावा आणि मंडळीसहवर्तमान भोजन प्रसाद घावा, यांसी तीन रात्री ठेऊन

ध्यावें, आम्हीं वेऊं. ” हें सांगून घोडोवाचे डोंगरावर गेले. पूजा सामोत्री उधळली यांतील शेष राहिलें तें दिवाकर गोसावी यांणी जमा करून घेऊन कल्याण गोसावी महाराज मंडळीसह मठास आले. श्रीच्या दर्शनास देवालयांत कल्याण गोसावी घेऊन गेले. आणि प्रार्थना केली कीं, शिवाजीराजे ह्यांस प्रसाद आपण द्यावा, म्हणोन स्वामींची विनंति आहे. ह्मणतां च मस्तकीं तुरा मोगच्याचे कळ्यांचा होता तो घसरून खाली आला. तो तुरा कल्याण गोसावी यांणी घेऊन शिवाजीराजे ह्यांचें मस्तकीं खोविला. तो तुरा मोत्यांचा जाला. नंतर महाराज व सैन्य सहवर्तमान भोजन जालें. मुकाम जाहला. स्वामींनीं द्रव्य अरण्यांत उधळिलें तें अद्यापि त्या स्थानीं रूपथे, चौकटीची मोहोर, चौकटीची पुतळी सांगडत आहेत.

महाराजांचा मुकाम तीन दिवस चाफळीं होता. दुसरे दिवशीं समर्थींची स्वागी मठास आली. सर्वत्र सामोरे गेले. स्वामींनीं येऊन स्नान करून, श्रीची पूजा करून, नैवेद्य समर्पण जाल्यावर, राजश्रीस पंगतीस घेऊन भोजन होतें- समर्थीं आकास व वेणूबाईस व दिवाकर गोसावी यां त्रिवर्गांस बोलावून स्वामी बोलिले जे, “ आम्हीं अरण्यवासी, श्रीचें दर्शनास राजे लोक आले. यांस मेजवानी केली पाहिजे. तर उदयीक श्रीस नैवेद्य करून राजश्रीस निरोप देऊं. ” नंतर प्रातःकाळीं श्रीचे आज्ञेप्रमाणें नैवेद्याचें साहित्य सिद्ध करून समर्थ यांणी श्रीची पूजा, नैवेद्य समर्पण जाल्यानंतर महाराजांनीं समर्थींची पूजा केली. तीर्थप्रसाद घेऊन श्रीचे आज्ञेवरून पंक्ति मांडोन पद्धतीप्रमाणें भोजन जाहलें. नंतर बरोबर सैन्य होतें. ज्या ज्या जाती त्या प्रमाणें भोजनास घातलें. नंतर महाराज यांस प्रसाद देऊन निरोप दिल्या त्या समर्थीं राजश्रींनीं प्रार्थना केली कीं, “ नित्य दर्शन, तीर्थप्रसाद मजला प्राप्त व्हावा. ” “ आम्हीं अरण्यवासी, तुम्हीं राजे लोक, नित्य दर्शन व्हावयाचें नाहीं. नेम केला हा कामाचा नाहीं. चरणतीर्थ घेऊन, त्यांत गंध उगाळून, ताईत करून त्यांत ठेवावें. नित्य पूजा करून तीर्थ घेत जावें. ती पूजा आम्हांस पावेल. ” म्हटल्यावरून ‘ आज्ञा हे मान्य ’ ह्मणोन नमस्कार करून उभे राहिले. ‘ जावें ’ ह्मणोन आज्ञा जाली. नेत्रीं उदक भरलें आहे, रोमांच उभे आहेत, हें समर्थींनीं पाहून बहुत संतोषयुक्त बोलिले, “ कांहीं दिवसीं दर्शन घडत जाईल. तुम्हीं स्मरण कराल त्या समर्थीं दर्शन घडेल. ” ऐसी आज्ञा होतां च चरणीं मस्तक ठेवून दंडप्राय

मुहूर्तमात्र पाहोन समर्थीनीं उचलून, आलिंगन देऊन, मस्तक अवग्रहण करून “ शिवबा, तूं धन्य आहेस, तुझा भार सर्व श्रीवर आहे. तूं कांहीं चिंता न करणें. ” ह्मणतांच पुन्हः नमस्कार करून व प्रदक्षणा करून, आज्ञा घेऊन प्रतापगडास जाते जाले.

—(हनुमंतस्वामीकृत बखर)

★ क्र. १७

येथेहि शिवाजी आला काय ?

शिवाजीराजावरी आपणच युद्धास जाणें म्हणून निघाल्या समर्थी, आपले फौज समग्र शिवाजी राजाचे पराक्रमें भयें कडून मग्न आहेत. ही पाहून मनीं कांहीं खिन्नशा व आपल्या फौजेवरी रागही धरून चाले करून जाते वेळेस येक्या प्रदेशीं नदींत आपण बसल्या खास घोड्यास आपणच अनालस करून पाणी पाजविलें. तेव्हां तो घोडा एकदम पाणी पीवून परतून दुसरेंदा पीणेंस तोंड पाण्यासमीप नेते समर्थी उसळून पाण्यास आलीकडे कांठावरी येऊन परतून पाण्याकडे पाहिनासे झाला. तेव्हां बाच्छाई वरी होते. त्यांनीं सांभाळून बसून आपल्या घोड्यास पाहून “ येथेही शिवाजी आला काय ? का घाबरा झालास ? ” म्हणून फौजेकडे पाहिले. तरी त्या फौजेचे चित्तही व्यग्र जाणून तेथेंच मोकाम करून शिवाजी राजास जीत धरून पहावें म्हणून अनेक प्रयासे केले. परंतू साध्य जाहले नाहीं करितां त्यांचा सुरत तरी लिहून आणून पाहावी म्हणून योग्य ऐशा चितान्यास पाठविले. आपण तेथून कूच करून मुरडून स्वस्थळास पावले. त्या चितान्यानें येऊन बहुत दिवस समय पाहिला. परंतु राजाची रीत, देश, सांपडण्याच्या आयासाकरितां राहिल्या स्थळीं राहणें नाहीं. येका देशावरी जाताहेत म्हणून राखून असते वेळेस पलीकडे एक प्रदेशीं वीस गावें, तीस गावें भोईवरी आहेत म्हणून ऐकणें. तेथें जाऊन पावेतोरी आणखी कोठें कीं वर्तमान कळणें नाहीं. अशांत शिवाजी राजांनीं अमुक देश बांधिला, अमके राज्य बांधिले, अमकी ठाणी ठेविले, पलीकडे अमुक्या राज्यावरी चाली केले ऐसे ऐकणें मात्र परंतु राजे दृष्टिपथांत येईनात. ऐसे अनेक दिवस

फिरत असतां, येक्या दिवशीं शिवाजी राजे भल्या घोड्यावरी स्वार होऊन शिरीं मुंडांस, माजांत माजचोळणा, जोडे, छत्री, पासोड्याची पंचगी, बाछण, हातीचा भाला खांद्यावरी ठेवून, मस्तकाने दावून घेऊन जोंधळ्याचे शेतांत जाणार, हातीं जोंधळ्याचे कणीस घेऊन दोन हातानें ते कणीस चोळून फकरा मारून त्याचा भुलटा घोड्याचे तोंडांत देत होते. तैशा अवसरांत चितान्यानें पाहून त्याच रीति सुरत लिहून नेवून औरंगजेबापासी दिलहा. ते पाहून आश्चर्य मानिले जे, शिवाजी राजा नीतीनें लक्ष स्वारांचा सरदार श्रीमंत. तसा राजा कार्य साधणेच्या तात्पर्यास्तव येकेठार्या उतरून कार्य नासून जाईल म्हणूनही जवळील सरदार आपल्या मनोगतानुसार कार्यकरणेस खोळंबतील म्हणूनही जोंधळ्याचें कणस चोळून खावून त्याचा भुलटा घोड्यासही चारिणाच्या राजाचा हुशार आणि प्रयासी राजा साजणार. कोणत्याविषयी प्रयास करणें व्यर्थ म्हणून दड मानून स्वस्त राहिले.

(तंजावर येथील श्रीवृहदीश्वराचें देवळांतील शिलालिखित, पृ. ५०-५२)

★ क्र. १८

काय हुन्नर जाहला न कळे !

राजे आले ही खबर पादशाहास समजून रामसिंग पुढें भेटीस पाठविलें. रामसिंग येऊन भेटले. पादशाहाचें सर्व वर्तमान सांगितलें. बाह्यात्कार समाधान खुशाली सांगितली. “ मनांत पादशाहाचें काय आहे न कळे.” असें बोलिले. रामसिंग भेट घेऊन पादशाहापाशीं आले. वर्तमान सांगितलें. पादशाहांनीं एक हवेली जागा सचंतर शिवपुरा म्हणवून बसवून तेथें राजे राहिले. मुहूर्त पाहून पादशाहाचे भेटीस चालले. पादशाहांनीं सदर करून पांच हत्यारे आपणाजवळ ठेवून, कंबरबस्ती करून, आंगांत जरीची कुडती घालून खासा तख्ती घेसला. तसेंच तख्ताजवळ मोठे मोठे शूर मर्दाने व तख्ताचे आसपास दोन हजार माणूस उभें केलें.....मनांत कीं, “ शिवाजी सामान्य नाहीं. सैतान आहे. अफजलखान भेटींमध्ये मारिला. तैसाच उडोन तख्तावारी आला आणि आपणांस दगा केला तरि काय करावें ? ” असें

समजून मुस्तेदीनिशी बसला. राजियासि भेटीस बोलाविले. राजे व पुत्र संभाजीराजे व कारकून व हुजुरे अगत्याअगत्य दहाजण भेटीस रामसिंग घेऊन गेले. पादशाहाची नजर जाहाली. पादशाहा बोलला जे, “ आवो, शिवाजी राजे ” असें बोलतांच शिवाजीनें तीन सलाम केले. मनांत भाव धरिला कीं, श्रीशंभुमहादेव एक, दुसरा श्रीभवानी, तिसरा महाराज पितियास, ऐसे तीन सलाम केले आणि उजवे बाजूस जसवंतसिंग महाराज, नवकोट मारवाडचा राजा, त्याचे शेजारीं खालतें उभें राहावयासाठीं हुकूम केला. राजे व पुत्र उभे राहिले. रामसिंग यांस पुसलें कीं, “ आपणावरते शेजारीं कोण ? ” असें पुसिलें. त्यास रामसिंग बोलिला जे, “ महाराज जसवंतसिंग. ” असें ऐकतांच राजा क्रोधयुक्त होऊन बोलिला कीं, “ जसवंतसिंगासारखा उमराव ! याच्या पाठी माझ्या लष्करांनीं पाहिल्या असतील ! याचे खालें आपण उभें राहावें म्हणजे काय ? ” असें क्रोधें बोलून, रामसिंगाची कटार माजेची घेऊन महाराजा यास मारितो म्हणवून कटार मागूं लागले. मग रामसिंग “ धीर धरणें ” म्हणून बोलूं लागले. शब्दाशब्दी होतांच पादशाहास कळलें. पादशाहा म्हणूं लागले कीं, “ काय जाहालें ? ” रामसिंग बोलिला कीं, “ जंगली वाघ हयवान, त्यास गर्मा जाहाला. कांहीं करीणा जाहाला. ” असें बोलतांच पादशाहाचें मनांत शंका उत्पन्न जाहाली. काय होईल तें न कळे. म्हणून रामसिंगास पादशाहा बोलिले कीं, “ राजियास घेऊन डेरियास जाणें. उद्यां साद्यां सावकाश मुलाखत होईल. ” असें बोलतांच राजे व राजपुत्र व रामसिंग राजियाचे लोक देखील हवेलीस गेले. राजा बाहेर गेल्यावरि पादशाहा संतोष जाहाला आणि “ मोठा अनर्थ चुकला. शिवाजीची व आमची नजर जाहाली होती, ” ऐसे बोलून राहिले.

दुसरे दिवशीं पादशाहा यार्शी राजापार्शी ५००० स्वार व पायदळ पोलादखान कोतवाल यास हुकूम केला कीं, “ तूं राजाच्या डेव्या भोंवतीं चौकीं देऊन खबरदारीनें राहाणें. ” त्यावरून कोतवाल येऊन डेरा ठोकून राहिला. मग राजे घाबरे जाले. कष्टी होऊं लागले. संभाजीराजे यांस पोटांसी घरून बहूत खेद केला. बोलिले जे, “ आतां काय हुन्नर करावा ? ” असा विचार करितां रात्र जाली. मग श्री भवानी स्वप्नांत येऊन साक्षात्कार जाला कीं, “ कांहीं चिंता न करणें. येथून तुजला सर्व शत्रूंंस भूल घालून,

मोहनास्र घालून, पुत्रासहवर्तमान घेऊन जातें. चिंता न करणें ” म्हणोन अभय जालें. मग जागृत होऊन आतविषयी लोकांस सांगितलें आणि समाधान मानिलें.

दुसरे दिवशीं नाना जिन्नस मेवा खरेदी करून आणविला आणि पेटारे आणवून १० पेटारे मेवा भरिला. एका पेटान्यास दोघे दोघे मजूर लावून मध्ये लाकूड घालून मेवा वजिरास पाठविले. चौकीच्या लोकांनीं पुसलें कीं, “पेटारे कोणाचें ? कोठे जातात ?” मजुरांनीं उत्तर दिलें कीं, “राजे यांणीं चौघां वजिरांस मेवा पाठविला आहे.” त्यांणीं एक दोन उघडून पाहिले, तों मेवा खरा. मग जाऊं दिले. असा रावता रोज लाविला.

मग एके दिवशीं, राजे व राजपुत्र एकच पेटान्यांत बसले पुढें मार्गें पेटारे करून मध्यें पेटारियांत बसून चालिले. ते वेळीं आपला साज सर्व उतरून, हिरोजी फरजंद यास घालून, आपले पलंगावरि निजविला. हात मात्र त्याचा उघडा बाहेर दिसूं दिला आणि शेला पांघरून निजविला. आणि पोरगा रगडावयास ठेविला. आणि आपण उभयतां पेटारियांत बसून निघोन चालिले. चौकीचे लोक होते. त्यांनीं एक दोन पुढील पेटारे उघडून पाहोन वरकड पेटारे न उघडितां जाऊं दिले. शहराबाहेर दोन कोसांवरि जाऊन, पेटारे टाकून, पायउतारा होऊन, अवघियांनीं रानांत बसून विचार केला कीं, “आतां जरि नीट आपले देशास जातो तरि तिकडे लाग करून फौजा धांवतील. तिकडे जाऊं नये. दिल्लीपलीकडे जावें. वाराणशीकडे जावें.” असें करून राजे व संभाजी राजे व निराजी राऊजी व दत्ताजी त्रिंबक व रात्रो मित्रा मराठा ऐसे निघोन चालिले. वरकडांस मनास मानेल तिकडे जाणें, म्हणून सांगितलें. आपण व राजपुत्र व इतर लोक कारकून ऐसे वाराणशीकडे आंगास राखा लावून, फकिराचें सोंग घेऊन मथुरेकडे गेले.

मार्गें दिल्लीमध्ये हिरोजी फरजंद पलंगावरि निजला होता. तो चार प्रहरें रात्र व तीन प्रहर दिवस तैसाच निजला. चौकीचे पोलादखानाचे लोक कोठडींत येऊन पाहतात (तों) राजे शेला पांघरून निजले. पोर पाय रगडीत होता. पोरस लोक पुसतात कीं, “राजे आज फार वेळ निजले ?” पोर म्हणतो कीं, “शीर दुखतें.” ऐसें पाहोन लोक जातात तैसाच तीन प्रहर हिरोजी निजला होता. तों प्रहर दिवस असतां हिरोजी उठोन, आपलीं

पांघुरणें, चोळणा, मुंडासें घालून, पोर बरोबरि घेऊन बाहेर आला. चौकी-दारांनीं पुसिलें त्यांस हिरोजीनें सांगितलें कीं, “ शीर दुखतें, कोणी कोठडींत जाऊं लागेल त्यास मना करणें आपण औषध घेऊन येतो.” म्हणून चौकी-दारास सांगून दोघे बाहेर गेले. रामसिंगाचे गोटास जाऊन त्यास एकांतीं वर्तमान सांगोन, आपण तेथून निघोन देशाचा मार्ग धरिला.

नऊ तास दिवस आला. नववे तासां चौकीचे लोक म्हणत होते कीं, “ आज माणसाचा राबता नाही राजा श्रमी जाहाला आहे म्हणून चाकर सांगतात. त्याजवर कोणी जात येत नाही, काय वर्तमान ? ” म्हणून कोठडींत पाहावयासि गेले तों पलंगावरि कोणी नाही. राजा पळाला ऐसें जाशलें. हें देखोन पोलादखानानें पादशाहाजवळ वर्तमान सांगितलें कीं, “ राजा कोठडींत होता. वरचेवर जाऊन पाहात असतां एकाएकीं गडब जाहाला पळाला किंवा जमिनीमध्ये घुसला कीं अस्मानामध्ये गेला, हें न कळे. आम्हीं जवळच आहों. देखत देखत नाहीसा जाला. काय हुन्नर जाहाला न कळे.” ऐसें जाऊन सांगतांच पादशाहास आश्चर्य वाटून बहुत तजविर्जांत पडला. आणि कुल फौजांत ताकीद करून चौतर्फी अष्ट दिशेस दोन लाख साठ हजार स्वार शोधावयास रवाना केले. त्यास सांगितलें कीं, “ शिवाजी हुन्नरवंत आहे. एकादा बेष धरून जात असेल. तरि तुम्हीं जंगम, जोगी, संन्यासी, तापसी, बैरागी, नानकपंथी, गोरखपंथी, फकीर, ब्राह्मण, कंगाल, ब्रह्मचारी, परमहंसी, वेडी, नानापरीचीं सोंगें शोध करून, राजा ओळखून, कैद करून आणणें.” अशी इशारति सांगोन रवाना केले.

(कृष्णाजी अनंत सभासदकृत “ शिवछत्रपतींचे चरित्र”, पृ. ४६ ते ५२)

★ क्र. १९

शिवछत्रपतीस राज्याभिषेक

सुमुहूर्ताचा नियम शास्त्री आहे तो काढिला. सर्वमते आनंदनाम संवत्सर ज्येष्ठ शु ॥ त्रयोदशी सिद्ध केली. आणि संपूर्ण क्षेत्रे व प्रतिष्ठित ब्राह्मण व मांडलिक राजे, इष्टमित्र, सर्व राज्यांतील सेवकजन यांसि येण्याविषयीं पत्रे आमंत्रणाचीं लेहविलीं.

समारंभास स्थानाची योजना. मुख्य सिंहासन राजधानी करणें यांसि पुण्यदेश पुण्यभूमि पाहून आसमंताद्दार्गी पुण्यक्षेत्रें व महानदी व स्थानीं स्थानीं विपुल उदक, कृत्रिम सरिता म्हणजे पाटनहर यांचें उदक, सर्व घान्यें त्याच देशीं व्हावीं ऐसें स्थान व शत्रूस दुःसाध्य असावें, याजवरून रायगड ही जागा सर्व राज्यांत दुःसाध्य व श्रीकृष्णा समीप, सर्व उत्तम लक्षणें आहेत पाहून योजिली. तेथें सिंहासनास सभा करविली ज्या सभेंत सहस्रावघा मनुष्यें बसार्वीं त्यांसि शीतोष्ण बाधा न व्हावी, चित्रविचित्र स्तंभ व अष्टप्रधानांचीं स्थानें व भिंती वगैरे परम रमणीय ऐसें करवून त्यांस उल्लोच व वितानें म्हणजे चांदवे चांदण्या सुवर्णमय वस्त्रें किनखाप, बादली ऐशीं करविलीं. पटल म्हणजे पडदे किनखापी करविले. सिंहासनाचें स्थान तेथें सुवर्णाचे स्तंभ चार. त्यांत चांदवा अमोत्य जरी. त्यास मुक्ताफळांचे गेंदाचे घोस. ऐसे बहुत चांगलें सभास्थान करून सर्व राजमंदिरे त्यास चित्रें, रंग देऊन जागां जागां उत्तम स्थळें केलीं.

सर्व सरकारकून व सरदार व सुभेमामले, कारकून लोक व सेवक लोक असें दाढा पांच लक्ष माणूस जमा जालें. पन्नास हजार ब्राह्मणसमुदाय जमा झाला. सर्वासही मोठा हर्ष—उत्कर्ष ! ज्यास जे अधिकार नेमून दिले, सांगितले ते बहुत सावधपणें, तिळमात्र न्यून पडों न देतां प्रथमपासून सिंहासनारोहणापर्यंत कोणतेही दिवशीं प्रातःकालापासून सायंकाळपर्यंत काय व्यवहार होणें, त्याचें साहित्य काय, कोणास काय देणें याचे नेम करून, जावते लिहून, पुन्हां गलबल 'द्या' 'व्या' म्हणावयाची एकही पडूं नये ऐसें करून, ज्यांचें त्याजपार्शीं देऊन तिळमात्र गरगशा अथवा बोभाट न पडतां तो दिवस सिद्धीस जावा, ऐसें करून दिले.

या प्रकारें करून त्रयोदशीचा दिवस प्राप्त जाला असतां, अष्टप्रधान करण्याची योजना करून आठ सिद्ध केलें. लेखकद्वय—एक पत्रलेखक व एक गणलेखक—ऐसे योजिले. ऋत्विज, छंदोगामात्य, प्रधान व द्वादश कोश, बारा महाल व अष्टादश शाला कारखाने यांचे अधिकारी, देशाधिकारी नगराधिकारी ऐसे सर्व पृथगाकारें योजिले. सर्वासही मंगलस्नानें करवून महाराजांनीं मंगलस्नान केलें...सर्वांनीं शुभ्र वस्त्रें, गंधपुष्प, अलंकार करून व महाराज शुभ्र वस्त्रें, अलंकार पुष्पें परिधान केले. आणि क्षीरवृक्षाचें आसन सवा हात उंच व रुंद ऐसें करून, तें सुवर्णेंकरून मढून, त्याजवर आरोहण केलें. पट्टराणी

यासि पटबंधन करून सोयराबाई साहेब बसलीं. संभाजी महाराज समीप बसले. पूर्वेस मुख्य प्रधान ब्राह्मण ते मोरोपंडित प्रधान पिंगळे हातीं सुवर्णकलश घृतपूरित घेऊन उभे राहिले. दक्षिणेस क्षत्रियप्रधान असावे ते सेनापति इसाजी हंबीरराव मोहिते रौप्यकलश दुग्धपूर्ण घेऊन उभे राहिले. पश्चिमेस निलोपंत यांचे पुत्र रामचंद्रपंडित अमात्य ताम्रकलश दधिपूर्ण घेऊन उभे राहिले. उत्तरेस छंदोगामात्य प्रधान रघुनाथपंडितराव सुवर्णकलश मधुपूर्ण घेऊन उभे राहिले. त्यांजपाशांच मृत्तिकाकुंभांत समुद्रजल व महानद्यांचें जल कृष्णा, गोदा, यमुना, गंगा यांचें उदकेंकरून पूर्ण ऐसा (कुंभ) ठेविला.....सन्मुख सव्य भार्गी पत्रलेखक आवाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन उभे राहिले. वामभार्गी सन्मुख गणकलेखक चिमणाजा आवजी लेखनपात्र घेऊन उभे राहिले. आसमंताद्भार्गी सर्व कोश व शाला यांचे अधिकारी उभे राहिले. मध्ये शिष्ट ब्राह्मण, पंडित, वैदिक, श्रौत्री, प्रतिष्ठित उभे राहिले. सुहृद व मांडलिक राजे भोंवते उभे राहिले. आणि अभिषेकास प्रारंभ जाला. यथाविधि मंत्रोक्त प्रकारें प्रधान, ब्राह्मण व पुरोहित ऋत्विजसह सुवर्णांचीं पात्रें शतछिद्र करून, त्यांत स्थापित उदकें करून व प्रधान द्रव्यकलश घेऊन उभे राहिले. त्यांसह-वर्तमान अभिषेक केला ते समर्थी मंगल वाद्ये, भेरी, गायनादी समारंभ. सर्वही आकाश पृथ्वी शब्दें करून पूर्ण जालीं !

नंतर मंगलालंभन सुवासिनींनीं आरती केली. आणि कांस्यपात्र घृतपूरित त्यांत मुख पाहिलें, व आदर्शांत मुख पाहून ब्राह्मणांस दक्षिणांसह दानें दिल्लीं. तदनंतर सिंहासनारोहण करण्याचा मूर्त घटिकादी स्थापना केली होती [तो साधिला]. सिंहासनसभा केली. तेथे क्षीरवृक्षांची वेदी वट औदुंबर यांची करावी तशी करून, त्या ठोकळ्यास सुवर्णें करून तगडें मढून रत्नखचित केलें. प्रमाण आहे तसें केलें...उत्तम लक्षणीं हत्ती व अश्व व रथ सजवून, सुवर्णांचे अलंकार घालून, राजांणीं सिद्ध असावे तसे आणिले... सिंहासनाचे ठायीं आधीं सव्य जाऊन, सव्य गुडघा टेकून, नमस्कार करून, पाय न लावितां पूर्वाभिमुख आरोहण करावें तसें केलें. ते समर्थी एकदांच भेरी व मंगलवाद्य, तोफा, सरबत्ती व नृत्य, गीत, वाद्य, जयशब्द एकदांच होण्यास प्रारंभ जाला ! तो नाद मोठा, गगनचुंबित शब्द होता जाला ! स्वराज्यांत किल्ले, दुर्ग यांस सूचना केली होती जे, एक किलियाच्या तोफा

एकानीं ऐकतांच त्याणीं कराव्या. ऐसें सर्व राज्यांतील किल्ले, दुर्ग यांस एकदांच सरवती जाली !

यानंतर सिंहासनीं बसल्यावरि रक्तांबरें, रक्तभूषणें, सुवर्णमय बादली परिधान केलीं. दिव्य माणिकादी रत्नें, चौकडे, कंठ्या, माळा, शिरपेंच, तुरा, जेहेगा, पोंहच्या ऐसे अलंकार घातले. आणि विधिमंत्रें करून धनुष्यबाण पूजन व खड्गचर्म पूजन करून ते हस्ताचे टाथीं धारण केलें. त्यासमयीं सुवर्णाचीं पुष्पें व रौप्यमय करून वृष्टि केली ! षोडश सुवासिनी याणीं मंगल आर्थां, ब्राह्मण कन्या घेऊन, उभें राहून, कराव्या तैसें केलें. त्यांस वस्त्रें, भूषणें, अलंकार दिल्ले. नंतर सिंहासनाचे ठाथीं बसल्यावरि मंत्रविधी करणें तें करून ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेणें ते घेतले. ऋत्विज, आचार्य व ब्राह्मण पूजन करून गागाभट्टजी यांस लक्ष रुपये दक्षिणा संभावना केली. वस्त्रें भूषणें दिल्लीं... किल्ल्याखालीं व वरती देकार वाटण्यास प्रारंभ एकदांच करविला. याप्रमाणें महाराज शालिवाहन शके १५९६ पंधरावें शाहाण्णव आनंद नाम संवत्सरें, जेष्ठ शु॥ त्रयोदशी मंदवासरे सुमुहूर्ते छत्रसिंहासनाधीश्वर जाले. आणि राज्याभिषेक [झाला] त्या दिवसापासून आपला शक चालविला.

(चिटणीसकृत ' सप्तप्रकरणात्मक चरित्र ')

पृ. ३२६-३३४.

★ क्र. २०

आमचीं बिरुदें अष्टदिशेस लागूं अ हेत !

या उपरि राजश्री व्यंकाजी राजे, धाकटे भाऊ राजियाचे, यांनीं चंदावरचें राज्य साध्य करून राज्य करीत असत. त्यांनीं आपले कारकून हेते तें समागमें घेऊन राजियाचें भेटसि आले. भेट बंधूबंधुंची जाली..... बहूत संतोष जाला. उभयतां बंधूंची मेहमानी परस्परें जाली. देणेंही उभयतांनीं उदंड दिल्लें आठ दिवस एकत्र हेते मग राजियांनीं व्यंकाजी राजे यांसि प्रश्न केला कीं, ' महाराज तुमचे आमचे पिते. आपण त्यांजकडून निरोप घेऊन पुण्याकडे जाऊन येवडें राज्य साधिल्लें. कीर्त केली. ऐशियासि वडिलांचीं बारा बिरदें तुम्हांजवळ

आहेत. तीं तुम्हीं चालवतिच आहां. ऐशियास आपण वडील पुत्र आणि पराक्रमी, तुम्हांहून पराक्रम विशेष केला. बारा बिरदें मात्र तुम्हांजवळ आहेत. तीं आपणास देणें. आपण चालवूं. नवीं बिरदें करावयाचीं काय आशंका आहे ? परंतु वडिलांचीं हातचीं आहेत तेवढीं आपणाजवळ असावीं म्हणून मागितलीं.” त्याजवरून त्यानीं विकल्प चित्तांत आणून दिलीं नाहींत. त्याजवर एकाजी राजे यांच्या कारकुनांनीं व कारभारी यांनीं त्यांचें पोटांत भय घातलें, कीं राजे तुम्हांशीं खटपट करून बिरदें जोरावारीनें घेतील. असें सांगून त्यांस धास्त उत्पन्न करून रात्रीचे वेळेस व्यंकाजी राजे पळून चंदावरास बिरदें घेऊन गेले.

त्यास दुसरे दिवशीं राजियास वर्तमान कळलें कीं, व्यंकाजी राजे पळून गेले. त्याजवरून आश्चर्य केलें कीं, “काय निमित्त्य पळाले ? आम्हीं त्यास धरीत होतो कीं काय ? आम्हांस बिरदें काय करावयाचीं ? आमचीं बिरदें अष्ट दिशेस लागलीं आहेत. समुद्रवलयंकित भूमंडळा कीर्त आपली जाशी आहे. तेथें बिरदें काय करावयाचीं ? वडिलांची वस्त असाशी म्हणून मागितलीं होतीं. पळावयाचें नव्हतें. द्यावयाचीं नव्हतीं तरि न देणें. उगेच उठून पळून गेले. अति धाकटे ते धाकटे. बुद्धीही धाकटेपणा योग्य केली.” असें बोलिले. मग त्यांचे कारकून व सरदार पळत हांते ते राजेयांच्या लोकांस सांपडले. त्यांस धरून आणिले. मग त्या अवधियांस वस्त्रेंभूषणें, अश्व देऊन चंदावरास बंधूसन्निध पाठविले.

—(सभासदकृत शिवछत्रपतींचें चरित्र, पृ ९० ते ९३)

★ क्र. २१

शिवाजीमहाराजांची दिनचर्या

याप्रमाणें सर्व दौलतीचा बंदोबस्त बहुत तरतुदीनें करून आपण नित्य दिनचर्या करण्याचे नेम केले कीं, उषःकालीं उठावें. ते समयीं गायक यांनीं श्रीभगवंताचे स्तुतिपाठ, वीणा, मृदंग, मंगलवाद्यें, नगारखाना यांचें श्रवण करून उठावें. कांहीं प्रातःस्मरण करून सर्वकर्ता भगवान हे संकल्प करून शौच विधियुक्त करावा. नंतर गो-सेवन दर्शन, मंगलालंभन करून स्नान गंगादि महानदी-उदकें करावें. जप-ध्यान देवतार्चन करावें, तें समयीं सर्व शिष्ट ब्राह्मण

सभापंडित यांणी धर्मचर्चा करावी. पुराणश्रवण करून चार घटका दिवसास तिलकवस्त्रें अलंकार भूषणें घेऊन तिरंदाजी व निशाण एक घटका करून सभेस यावें. तेथें सर्व कार्यकर्ते कारभारी वगैरे यांणी आपापलीं कार्यें विचारून करावी. जे जे दर्शनास येतील त्यांजकडे कृपायुक्त अवलोकन करून त्यांचे मुजरे घ्यावे. कोणाकडे अवलोकन करून किंचित् हास्य करावें; कोणाशीं कांहीं भाषण करावें; कोणास कार्यें सांगार्वी ऐशीं सर्वत्रांचीं अंतःकरणें वेधून घ्यावीं. सर्वास भासावें जे, माझे ठायीं कृपा विशेष आहे. ऐसा सर्वत्र आले त्यांचा गौरव करावा. दाहा घटका दिवस आलियावरि दोन चार घटका विविक्तस्थानी ज्याचा करणें त्यांशीं मंत्रविचार करावा. नंतर बारा घटका दिवसास ब्राह्मण-भोजनाचें उदक सोडून, नैवेद्य करून सर्व पंक्तिभोजन करणार यांसहवर्तमान भोजन करावें. आणि तांबूल घेऊन चार घटका पुन्हां मंत्रसभेचे ठाई पत्रें आलीं व पाठविणें [ती] अवलोकन करणें व कार्ययोजना व मागील दिवशीं आयव्यय झाला, दुसरें दिवशीं [किती] करणें, हें पाहून चार घटका अंतःपुरांत वामकुक्ष करावा. बारा घटका दिवस राहता पुन्हा सभेस येऊन सर्व कारखाने, माहाठ यांची चौकशी पाहाणें आपण जाऊन पाहाणें करावें. सभा करून न्याय मनसुबी जाली केली ती अवलोकन करून दाद-फिर्याद मनास आणावी. साहा चार घटका दिवस राहता बाहेर स्वारी बाग, आराम, देवालये अथवा कारखाने यांत जावी. घोडों फेरणें, बोथाट्य वगैरे खेळून सायंकाळ जाला असतां येऊन सभेस बसून सर्वांचे मुजरे घेऊन दोन घटका रात्रीं जप, ध्यान करून, कांहीं पुराण व दासबोध दोन समास श्रवण करून भोजन करावें. तांबूल घेऊन सभेस दोन घटका बसोन कारभार-विचार करून एकांतीं चार घटका बसावें. बातमी, नाजूक कामें, पत्रें आलीं तीं व चोरबातमी हेर ठेऊन आली ती व द्रव्याचे, धान्यांचे निरख हे श्रवण करून अंतःपुरांत जावें—याप्रमाणें नित्यविधि नेमिला तसें त्या त्या घटका विभागल्या त्यांत तेंच करावें. न्यूनाधिक्य होऊं नये. ऐसे नेम केले. याखेरीज नैमित्तिक अवश्य कर्तव्य कार्य उत्पन्न होईल तें सावधपणें त्यांतच निरालस्य-पणें करीत असावें.

(चिटणीसकृत शिवाजी छत्रपतींचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र)

(पृष्ठें १८६ ते १८८.)

★ क्र. २२

शिवाजीमहाराजांचा मृत्यु

या उपरि आपली अवधी पांचसात दिवस इतकी राहिली म्हणोन सर्व मातबर सरकारकून व सरदार आदिकरून जमा करविले, आणि सर्वास जवळ बोलावून सर्वास दर्शन, भाषण करणें तसें केलें. प्रधानादि कारभारी व विश्वासू आत जवळ बोलावून बसवून सांगितले जे, “ हें राज्य आरण मोठें पराक्रमां श्रीचें वरप्रदानें संपादिलें; ऐंशी हजार पागा केली; किल्ले, कोट जंजिरे, प्रांत व द्रव्यही अनेक प्रकारचें कोट्यावधी [असा] संग्रह केला. दानधर्म, यज्ञ व कीर्ती दोन्ही साध्य केलीं. पुढें याचें रक्षण करून, आम्हांहून अधिक पराक्रम करून, एक दिल्लीची पादशहात व उत्तरचें राज्य साध्य करणें तें आयुष्य पुरलें नाहीं; व मेळविलें राज्य व माणसें तुम्ही सर्व मोठे मोठे पराक्रमी यांचीं भूषणें, योग्यता वाढवून अधिक राज्य वाढविणें येविशीं वडील पुत्र वर्येकरून योग्य परंतु क्रूर आणि व्यसनी, तेव्हां पुढील विचार यथास्थित दिसत नाहीं. धाकटे पुत्र गुणें करून योग्य, परंतु वर्येकरून लाहान व धाकटेच. तेव्हां विभाग करून द्यावे, परंतु विभागांनीं चार मातबर लोभाविष्टपणें एकांत एक विरुद्ध चालतील. तेणेंकरून राज्यवृद्धी राहून कलह प्राप्त होईल. राज्य ऐशी मर्यादा राहाणार नाहीं. वडिलांनीं राज्य करावें, कनिष्ठांनीं त्यांचे आज्ञेत चालून सेवा करावी, ऐसे राजधर्म; तो योग दिसत नाहीं. शत्रूस संधी होतील. हें राज्य देवाचें देणें, नाश होईल. वडील संभाजी राजे, बाजकरितां त्याजकडेच सर्व लोक पाहतलिल, व पाहाणें प्राप्त. परंतु त्यांची चाल एक प्रकार. सरकारकून व योग्यतेचीं माणसें ज्यांनीं जिवाभ्य श्रम राज्यवृद्धीसाठीं केले तीं थोर थोर माणसें त्यांच्या अप्रतिष्ठा करतील, नाश करतील. राज्याचा व द्रव्याचा नाश करतील, बुडवितील, लहान माणसांचे सहवासें करून थोरांच्या अप्रतिष्ठा होतील. निर्नायकी होईल. आम्हीं पाया घातला, माणसें गुणसंपन्न मेळविलीं, वाढविलीं तीं राहाणार नाहींत. द्रव्य, खर्जीना सर्व नाश पावेल. मोठा सबळ शत्रू औरंगजेब तो आपलें स्थळ सोडून निघाला असतां, आमचे तेजप्रभावे आपलें राज्यांतच राहिला आहे, तो पुढें चाल करील.....” म्हणोन एक घटिकापर्यंत नेत्र झाकून स्तब्ध जाले

अणि सुखांतून अक्षरें आलीं कीं, “ संभाजी दगा पावेल, राजारामच बळावून राज्य रक्षील. मोरोपंडित, निराजी रावजी, रामचंद्र नीळकंठ, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव पुन्हां राज्यवृद्धीस कारण होतील. पुढें शिवनामें राजा होईल. तो दिल्लीपर्यंत राज्य करील. ” इतकें बोलोन सर्वांकडे पाहिलें. ते समयीं सर्वास बहूतच कष्ट व दुःख पर्वतप्रलय जालें कीं, “ महाराजामागें आमचें सर्वांचें वाचणें जीविका व्यर्थ होय ! ” ऐसा समय प्राप्त जाला. या नंतर महाराजांनीं आज्ञा केली कीं, “ हा मृत्युलोक ! मोठे मोठे अवतारादिक गेले ! होणार अवश्यानें व उत्तरकाल तसें होतच असतें !! तुम्हीं सर्व पराक्रमी आहां. कळेल तसे प्रयत्न करून राज्य व धर्म रक्षावा. एक विचारें सर्वांनीं चालावें. ” म्हणून सांगून सर्वांचें समाधान केलें, आणि “ बाहेर जवळ बसावें ” अशी आज्ञा केली. आणि आपण श्रीगंगोदक घेऊन स्नान केलें. प्रायश्चित विधि केला. भस्मधारण रुद्राक्षतुलसीमाला धारण केलें. आणि दर्भासर्ती बसले. शत गोप्रदानें प्रत्यक्ष करून सहस्र गोप्रदानें द्रव्यद्वारा संकल्प केला. आणि श्री देवाजीचें नामस्मरण अविस्मरणें करून भगवद्गीता व सहस्रनामें पाठ करविले. ब्राह्मणांचे घोष ऐसे होत असतां, शके १६०२ रौद्र-नाम संवत्सरे, चैत्रशुद्ध पौर्णिमा, उत्तरायण, दोन प्रहरीं देहत्याग करून अवतार समाप्त “ श्रीराम ” ऐसें म्हणून केला.

ते समयीं दुश्चिन्हें. दिशा धूम्र व नक्षत्रपात, भूमिकंप, इंद्रधनु रात्रीस, ऐसे उत्पात झाले शंभुमहादेव येथील तळ्याचें पाणी रक्ताप्रमाणें तीन दिवस झालें. जलचरें फार मेलीं. ऐसे अनर्थ जाले !

(चिटणीसकृत शिवछत्रपतीचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र, पृ. ३५९-३६३.)

★ क्र. २३

संभाजी कलुषाच्या हातीं जातो.

दिवसेंदिवस कब्रजीचे स्वाधीन अधिकच होत चालले. इतबार मनसबा सर्व त्याचेच स्वाधीन. कोणीही पुरातन राज्यांतील इतबारी त्याची प्रतिष्ठा ठेवावी अथवा मसलतींत घ्यावा हे गोष्ट राहिली. उग्रपणें शासन कोणी वर्ण-

अनुक्र. १८६४
७६
१९५५

विचार न करितां शिरच्छेद करावा, ऐसें करितः चालले. कब्रजीचे सहवास त्याचें वाममार्गकर्म तेणें करून फारच विचार राहिला नाही. माणूसमंत्रि फारच चास पावतें जालें. सर्व प्रजेचीही क्षोभता जाली. न्यायाची रीत राहिली नाही. देवब्राह्मणांचे ठायीही निष्ठा राहिली नाही. असें आचरण धरिलें. एक कब्रजी सांगतील तें प्रमाण. दैवयोगें करून होणार काल प्राप्त झाला. त्यायोगें दुसरें सुचूं नये या प्रमाणें जालें. मातबर व बुद्धिवंत व शूर होते ते हतवीर्य जाले. महाराजांनीं नूतनपराक्रम करावा, नवें राज्यसाधन करावें हें राहिलें नाही. सुभेदार प्रांतांतल वगैरे, तसेंच गडकिल्ले यांचे कारभारी, यांजवरि हा कारभारांत खातो म्हणून चुगली करितांच त्याचा विचार न करितां त्यास आणावा, मारावा, नागवावा. अंतरच असलिया शिरच्छेद करावा. या भयें करून मातबर चार होते ते कोणही जवळ बोलूं न पावत. त्यांस आपली आपलीच अबरू प्रतिष्ठा जतन होणें हेंच येऊन पडलें. एक कब्रजीचें सांगणें मात्र प्रमाण. त्या नादें महाराज चालणार. त्यासच अनुमोदन देणें. मग विचार काय राहिला ? तजकरे ध्यावे, घरे बुडवावीं, नागवावे, माणूस राज्यांत वाढलें तें कांहीं परराज्यांतून आणून वाढविलें ऐसें घडत नाही. ऐशीं राज्यक्षयाचीं लक्षणें होत चाललीं. राज्य क्षयाम जाणार त्यायोगें घडत चाललें. वडिलोपार्जित सेवकांच्या प्रतिष्ठा राहिल्या नाहींत. सर्वही लघु मनुष्ये वृद्धिंगत जालीं राज्यांतील सर्व कारभारी किल्ले सुभे यांनीं रोजमुरा वाटणें इत्यादिक बागिक मोठी वर्तणूक करणें तें आज्ञा नेऊन करावी, तसें चालावें, हें थोरल्या महाराजांची रीत घातली. बंदोबस्त हुकुमाशिवाय काडी न हालावी असें केलें होतें. त्या चालीनें सर्व जागाजागांचीं लिहिलीं यावीं. ते समर्थी सर्वाध्यक्ष कब्रजी [यांजवर] अतिप्रीती, त्यांनीं इतका कारभार कोठवर करावा ऐसें म्हणावें. व त्यांस 'छंदागामात्य कवि कलश पंडितराव' ऐसा किताब दिलहा. तेव्हां सर्व आला कारभार, 'त्यांजकडे जा' म्हणावें. बावांनीं 'कागद पाहाणें केलेंच आहे, तथापि लिहिणार इतकें काय म्हणून लिहितात, यांत काय आहे, हंशील कलम ल्याहावें, ते चराठी कशास लिहितात व चंदीपर्यंत किल्ले घेऊन काय समजोन करणारांनीं केलें कळत नाही. किल्याचा बोभाट यावा, गनिमांनीं वेढा घालावा, त्याचें वर्तमान वेथें येऊन पोहोचून उपराळा जावा तों तो किल्ला जावा, लोक मारले जावे. हें पातक किती घडतें, व दुर्लौकिक मोठा होतो कीं नाही ? राज्य

विचार न करितां शिरच्छेद करावा, ऐसें करीत चालले. कब्रजीचे सहवास त्याचें वाममार्गकर्म तेणें करून फारच विचार राहिला नाही. माणूसमात्र फारच त्रास पावतें जालें. सर्व प्रजेचीही क्षोभता जाली. न्यायाची रीत राहिली नाही. देवब्राह्मणांचे ठायीही निष्ठा राहिली नाही. असें आचरण धरिलें. एक कब्रजी सांगतील तें प्रमाण. दैवयोगें करून होणार काल प्राप्त झाला. त्यायोगें दुसरें सुचूं नये या प्रमाणें जालें. मातबर व बुद्धिवंत व शूर होते ते हतवीर्य जाले. महाराजांनीं नूतनपराक्रम करावा, नवें राज्यसाधन करावें हें राहिलें नाही. सुभेदार प्रांतांतल वगैरे, तसेंच गडकिल्ले यांचे कारभारी, यांजवरि हा कारभारांत खातो म्हणून चुगली करितांच त्याचा विचार न करितां त्यास आणावा, मारावा; नागवावा. अंतरच असल्या शिरच्छेद करावा. या भयें करून मातबर चार होते ते कोणही जवळ बोलूं न पावत. त्यांस आपली आपलीच अबरू प्रतिष्ठा जतन होणें हेंच येऊन पडलें. एक कब्रजीचें सांगणें मात्र प्रमाण. त्या नादें महाराज चालणार. त्यासच अनुमोदन देणें. मग विचार काय राहिला? तजकरे ध्यावे, घरे बुडवावीं, नागवावे, माणूस राज्यांत वाढलें तें कांहीं परराज्यांतून आणून वाढविलें ऐसें घडत नाही. ऐशीं राज्यक्षयाचीं लक्षणें होत चाललीं. राज्य क्षय जाणार त्यायोगें घडत चाललें. वडिलोपार्जित सेवकांच्या प्रतिष्ठा राहिल्या नाहींत. सर्वही लघु मनुष्ये वृद्धिंगत जालीं राज्यांतील सर्व कारभारी किल्ले सुभे यांणीं रोजमुरा वाटणें इत्यादिक बागीक मोठी वर्तणूक करणें तें आज्ञा नेऊन करावी, तसें चालावें, हें थोरल्या महाराजांची रीत घातली. बंदोबस्त हुकुमाशिवाय काडी न हालावी असें केलें होतें. त्या चालीनें सर्व जागाजागांचीं लिहिलीं यावीं. ते समर्थी सर्वाध्यक्ष कब्रजी [यांजवर] अतिप्रीती, त्यांणीं इतका कारभार कोठवर करावा ऐसें म्हणावें. व त्यांस 'छंदोगामात्य कवि कलश पंडितराव' ऐसा किताब दिल्या. तेव्हां सर्व आला कारभार, 'त्यांजकडे जा' म्हणावें. बावांनीं 'कागद पाहाणें केलेंच आहे, तथापि लिहिणार इतकें काय म्हणून लिहितात, यांत काय आहे, हंशील कलम ल्याहावें, ते चराठी कशास लिहितात व चंदीपर्यंत किल्ले घेऊन काय समजोन करणारांनीं केलें कळत नाही. किल्याचा बोभाट यावा, गनिमांनीं वेढा घालावा, त्याचें वर्तमान येथें येऊन पोहोचून उपराळा जावा तों तो किल्ला जावा, लोक मारले जावे. हें पातक किती घडतें, व दुर्लौकिक मोठा होतो कीं नाही? राज्य

आंगठीचें ठिकडें असें आसपास असावें. पाहतां सर्व ध्यानांत येत असावें. म्हणजे उपराळाही होतो. बंदोबस्त यथास्थित राहतो. सेवक मर्यादेनें चालतात. ” असें अनेक प्रकारें [बावांनीं] कल्पना कराव्या, बोलावें. त्यांस महाराजांनीं एकावें. त्यांचें दैव ! ब्राह्मण लघु असतां शोग्यता आली तेव्हां त्यास तर्क व कर्तेपणा, बुद्धी कोठील कळतच आहे. राजे तरी त्याचे स्वाधीनच बस जाले. राज्यभ्रष्ट होणार, तेणें करून कांहीं सुचतें न झालें. थोर थोर ज्यांनीं राज्याविशीं पराक्रम केले, राज्य वृद्धीस नेलें व शूर पराक्रमी याणींही एकावें, आचरण सकल पाहावें, आणि म्हणावें कीं, “ देवांनीं आम्हांस कां ठेविलें ? कैलासवास महाराजांनीं केला त्या अगोदर मेलों असतों अगर महाराजांनीं सर्व मारिलें यांत मारिलें असतें, तरी उत्तम होतें, परंतु असें दिवशीं हें पाहणें अनुचित. यांचें अन्न बहुत दिवस खादलें व या राज्यांत वाढलों, लौकिक मेळविला, तें व्यर्थ जिणें, ऐसें घडलें. महाराजांचें अकल्याण होतें. आम्हांत पराक्रम बुद्धी असून व्यर्थ झाली.” ऐसे बहुत श्रम करून “ होणें तें होईल, पाहाणें प्राप्त; उगेच असावें.” ऐसे सर्व करिते जाले. सर्वही हतवीर्य होऊन कांहीं एक न बोलतां राहते जाले. पागा, हत्ती, सर्व कारखाने, फौज जिकडील तिकडे बेनिगेनें बुडाने, मेले, गेले. फौजेचा दरकार नाहीं, बुडाली. लोक नामी, माणसें कर्ती, चहूंकडे चार गेलीं.

(चिटणीसकृत संभाजी-चरित्र, पृ. २५-२६)

★ क्र २४

मराठे हे आदमी नव्हत, भूतखाना आहे !

औरंगजेब पादशहासारखा शत्रू, लाखां फौज, खजीना बेमुबलक, छकड्यास छकडे द्रव्याचे भरोन कोटिशा बरोबर चालत आहेत. आणि आपलें सैन्य थोडें. यास्तव मनुष्य राखून, जायां होऊं न देतां, मसलतीनें त्यांच्या सैन्यासभोवतें हिंडोन, फिरोन त्यांस लांडगेतोड करावी; रयतेची मात्र वैरण राखून, रानांतील वैरण जाळून टाकावी, रसद चालूं देऊं नये; आपल्या फौजेत मणाची धारण, त्यांच्या लष्करांत शेराची धारण; अशा तऱ्हेनें करीत

मराठी फौज किती आहे हा अदमास ध्यानांत येऊं देऊं नये; मोंगलांची फौज असेल तेथे तेथे पंचवीसां तिसां कोसांचे छात्र्यांनीं राहून त्या फौजेस चैन पडूं देऊं नये, असें महाराज करिते जाले. लोभ करितच असत मोंगलांचे घोडे पाण्यावर आले असतां पाणी न पीत त्यांस मोंगली लोकांनीं म्हणावें जे, पाण्यामध्ये धनाजी व संताजी दिसतो कीं काय ? रात्री दिवसा कोणीकडून येतील, काय करतील असें केलें. मोंगलाई फौजेत आठही प्रहर भय बाळगीत. पादशाहासि बहुत आश्चर्य जाहलें कीं, “मराठी फौज ही बळावत आहे. अकस्मात् यावें, बक मच्छ उचलून नेतो तसा घाला घालावा, शिपाईगिरीची शर्थ करावी, प्रसंग पडल्यास मात्रारें पळून जावें. खाण्यापिण्याचा दरकार बाळगीत नाहीत. पाऊस, ऊन, थंडी व अंधारी कांहीं न पाहतां घोड्यावरच हरभरे व भाकरी, चटणी व कादे खाऊन घावतात. त्यांस कसें जिंकावें ? एक्या मुलकांत फौज आली म्हणोन त्यांजवर फौजेची रवानगी करावी, तों दुसरीकडे जाऊन ठाणीं घेतात, मुलूख मारितात. हे आदमी नव्हत, भूतखाना आहे !” ...त्याजवरून पादशाहाचें मनांत आलें कीं मराठी मोडत नाही. यास कसें करावें ? तेव्हां आसदखा वजीर वगैरेनीं विनंती केली कीं, “हजरतपन्हा ! मराठे लोक कजाखी, बहुत नेकजात, एकदील ज्यांचें निमक खातात त्यांची चाकरी हलाल करितात. आज पंधरा सोळा वर्षे खुदावंत त्यांची खामी करवितात तरी ते मोडत नाहीत. यास्तव तह करून चाकर असें ठरवून चाकरी घ्यावी कर्नाटकाचा बंदोबस्त करतील. मोठमोठे ठिकाणीं आपले सरदार सुभे करून ठेवावे. हे व ते मिळून दक्षिण साडेसाहा सुभेचा बंदोबस्त करतील. साहेबीं असें करवावें. दिल्लीहून येऊन बहुत वर्षे जाहलीं. दिल्लीस स्वारी जावी. ” हें ऐकून पादशाहा बोलिलें कीं, “फार चांगलें बोलतां आमच्या मनांत नाही असें आहे कीं काय ? शिवाजी पासोन आम्हीं उद्योग करीत आहों. मराठी यांणीं चाकर म्हणवावें, यांचें राज्य राखावें, यांच्या हातून चाकरी घ्यावी परंतु ते चाकर म्हणवीत नाहीत. सबब त्यांचें पारपत्य करावें, असा आरंभ केला.

★ क्र. २५

एक बाजी, सब पाजी

त्यासमयीं जनानखान्यामध्ये वर्तमान समजलें कीं, बाजीराव आले आहेत. ते फार देखणे सुरतपाक आहेत. तेव्हां त्यांस दृष्टानें पाहावें हा मजकूर त्यांणीं नबाबांस सांगितल्यावरून नबाबांच्याही मनांत भरलें कीं, बाजीराव याची भेट आपण घ्यावी. याप्रमाणें मजकूर नबाब यांचें मनांत येऊन बाजीराव यांजकडे वकील पाठविले आणि “तुम्हांस जाफत करावयाची आहे यासाठीं तुम्हीं आमचे येथें यावें.” असें बोलावणें करावयास सांगितलें. त्या वकिलांनीं श्रीमंतास मजकूर समजाविला. त्यावेळेस श्रीमंतांनीं उत्तर केल कीं, “आम्ही शहरांत येणार नाहीं बाहेर कोठे बसावयाची जागा केल्यास तेथें येऊं. तुमची आमची सुलाखत होईल.” असें श्रीमंतांनीं सांगितल्यावर तो मजकूर वकिलांनीं येऊन नबाबांस समजाविला. तें नबाबांच्या मनांत येऊन, बरे म्हणून “आम्ही शहराबाहेर सातान्याजवळ भेजवानीची जागा करितों. तेथें तुम्हीं यावें.” असें सांगून पाठविलें. तें श्रीमंतांनीं कबूल केल्यानंतर नबाब यांणीं सातारें मुक्कामी भेजवानीची तयारी केली, आणि श्रीमंतांस सांगून पाठविलें कीं, “आतां आपण सडे पांच खिजमतगारांनिशीं यावें” तेव्हा ती गोष्ट श्रीमंतांचे मर्जीस येऊन श्रीमंतांनीं रुकार दिला. नंतर सातान्याजवळ भेजवानीची जागा करून डेरे-दांडे देऊन विछायत करून सभोंवतीं चिकाचीं बाडें चिरून आंत सारा जनानखाना मोगलांकडील बसला. इकडून बाजीरावसाहेब स्वारी तयार करून निघाले. तें सातान्यासून अलीकडे कोसावर सारी फौज ठेवून, खांसा स्वारी तेथून घोड्यावर स्वार होऊन निघाले तें डेव्याजवळ आले. नबाबही डेव्याबाहेर येऊन बाजीराव यांस आंत घेऊन गेले. उभयतांच्या भेटी होऊन विछायतविर जाऊन बसले. मग साऱ्या बायकांनीं बाजीराव यांस पाहिलें. तेव्हां मोहोरा चांगला पाहून सर्व बायका खूप होऊन दोन पायली मोत्यें बाजीराव यांजवर उधळलीं. नंतर श्रीमंतांची व नबाबांची बोलणीं बहुत झाली त्यावेळेस नबाब बाजीराव यांस म्हणतात, “आतां कसें ! आतां तुम्ही आमचे हातांत सांपडला ! ! तुमचे शिंदे, होळकर ते कोठे आहेत ? आतां तुम्हांस येथें आम्ही

एखादा दगा केला तर कसें होईल ? ” असें बाजीरावसाहेब यांनीं ऐकून श्रीमंत बोलतात, “ मी जेथें आहे तेथें सारे माझ्याजवळ आहेत. ” असें उत्तर ऐकून नबाब म्हणतात, “ कोठें आहेत ? ” मग होळकर व शिंदे यांच्या भेटी नबाबांशीं करविल्या. त्यासमयीं निजामन्मुलुक यांची खातरजमा झाली. नंतर बाजीराव यांस म्हणतात, “ आम्ही तुम्हांस या वेळीं दगा करणार नाहीं. कारण या समयीं आम्हांस तुमची गरज, तुम्हांपाशीं काम बहुत आहे. या उपर आमचे विश्वासावर आमचे भेटीस कोणी घेऊं नये. आम्ही दगा करावयास चुकावयाचे नाहीं. ” असें म्हणून नबाब बोलतात, “ एक बाजी सब् पाजी. ” हे श्रीमंतांनीं ऐकून श्रीमंत नबाबांस बोलले, “ एक निजाम सब् हजाम ” अशीं परस्परे बोलणीं होऊन, श्रीमंतांत वसें, अलंकार, जवाहीर वगैरे देऊन, समागमें सरदार होते त्यांसही पोषाख दिले. नंतर बाजीरावसाहेब नबाबांचा निरोप घेऊन आपले लष्करांत येऊन दाखल झाले.

—(कृष्णाजी विनायक सोहनीकृत “ पेशव्यांची वखर ” पृष्ठे १६-१८)

★ क्र. २६

बचेंगे तो और बी लटेंगे !

दुसरे दिवशीं दत्ताजी शिंदे यांनीं कूच करून मजल दरमजल कुंजपुण्या-नर्जाक येऊन यमुना उतरून आलीकडे आले. तों गिलचा कुरुक्षेत्रावर आला, याची बातमी पोचली. मग आपण सडे होऊन हे कोणी एकमेकांस मिळाले नाहीत तों अबदुल अलीस गांठून त्याचा रेच मोडून टाकावा म्हणोन पाणिपतावर गेले. तों तेथून गिलचास सोळा कोसांचा छाटा होता म्हणोन बातमी आली. दत्ताजी शिंदे यांनीं मसलतीस लहान थोर सरदार बोलावून सांगितलें कीं, “ खंदारचा पातशाहा चालोन आला आहे. मी तर पेशव्यांचा बारागीर, माझी अबरू कांहीं विशेष नाहीं. परंतु तुम्ही सर्वत्र राज्यांतील मराठे नामी सरदार, तुम्हांस ‘मरा’ म्हणवत नाहीं. यदर्थ दोहोरा आहे.

मारूं तो मरजाउंना, हटूं तो जनोंकी लाज ।

ये खुदा परवर दिगार, दोनों कठीन काज ॥

ऐसा विचार आहे. याचें उत्तर काय ? ” म्हणोन बोलतांच सर्व नामी सरदार बरेच कुलीन होते. त्यांनीं निरोत्तर केलें कीं, “ पाठील, तुम्ही फौजेचे पाठीवर उभे राहाल तर आम्ही इरेनें झुंज करूं तुम्ही फौजेस टाकून पुढें जालेत, तर आम्ही गनीम जातीचे, पाठीवर काठी उडती तोंच जें होणें तें होईल. नाही तर झाडास बांधले तरी झाड घेऊन जातील. हा आमचा मराठीयांचा स्वभाव. बोलावयाचा मात्र धर्म आहे कीं, जेथें साहेबांचा पायपोस पडेल तेथें आमचें डोकें पडेल. परंतु त्याचे वांटेकरी थोडे. नाहीतरी जेथें साहेबांचें डोकें तेथें भल्याचा पायपोसाहे पडणार नाही. ऐसा विचार आहे. यांत तुम्ही खावंद आहां ” असें म्हणतांच दत्ताजी शिंदे बोलिले, कीं “ तुम्ही ज्या रीतीनें सांगाल त्याप्रमाणें वर्तणूक करूं. ” म्हणोन बोलून रात्रीं मुकाम करून राहिले...

असो. पुढें गेले तों गिलचा जाऊन यमुनातीरीं अडचणींत एकेकडून पानें व शेरणीचीं बेटें व पाणियाची झील असें अडचणींत उतरले. गिलचे यांनीं जाते क्षणीं हत्तींवर उंटांवर झडत पडत बुणगे नदीपार केले. आपण सडा पंचवीस हजार फौज व पांच सातशें उंटांवर सुतरनाले व दोन चारशें उंटांवर बाणांच्या कैच्या व जिल्यांतील हलक्या तोफा पन्नास, असा जमून उभा राहिला होता. तों दत्ताजी शिंदे यांचे फौजेचे धुराळे दृष्टीस पडों लागले. ते समर्थी नाइकजी भोइटे व जिवार्जी भोइटे व गोविंदपंत बुंदेले यांनीं आपण यश घ्यावें म्हणोन त्या अडचणींत शिरोन घोडीं घातलीं. ते समर्थी अबदुल अली यानें हुशारी करून सुतरनाले व बाणांचे उंट बसवून तोफांचा व सुतरनाले यांचा व बाणांचा एकदांच मार केला. तों पुढें होणार भवितव्य. भोइटे व बुंदेले यांचे दृष्टीस काय पडलें हें न कळे ! एवढे पराक्रमी होते, परंतु त्यांच्या पोटांत हरणाची काळजी शिरून, निशाणें मात्रारीं फिरवून तडक पळों लागले. त्यांच्या मागें फौजही भरधांव पळों लागली. बापास पुत्र व पुत्रास बाप उभे राहिनात, तेथें दुसरे कोण उभे राहतील ? असा पळ सुटला. तेव्हां गिलचे यांनीं उठावणी करून पाठलाग करून जैसा कुणबी विळ्यानें जोंधळ्याची कणसें कापितो तद्वत शिरच्छेद करूं लागले गिलचे केवळ बेदोष, एका शरिराच्या तीन अवस्था करून क्षणांत अडीच हजार खांसे याची शिरें कापिली ! दुराणी व हे सरमिसळ पळत येतात, तों दत्ताजी

शिंदे फौजसुद्धां येऊन पोचले. एवढे शिंदे अंगें मर्द व हमेषा लढती फौज, ज्या फौजेने मारवाडी राठोड हटविले, आणि एकदील ऐशी असतां, पुढील सोहाळा पाहून केवळ दिपतात तैसे दिपोन उमे राहिले. तोंडें काळीं खापरा-सारखीं दिसीं लागलीं. लोकांची वीरश्रीं उतरलीं. अंगें दत्ताजी शिंदे उमे राहिले. परंतु त्यांची कुमक करविली नाही. गिलचे यांनीं आपले स्वइच्छेनें शिरें कापिलीं. आणि दुराणीकडे गेले. त्यांनीं तमाम शिरांचीं नाकें कापून डेरिया पुढें कलवडाप्रमाणें चौत्रा घातला. अडीच हजार डोकीं, कांहीं थोडीं नव्हेत!

ते समर्थी भागीरथीबाई यांनीं नारो शंकर यांस सांगून पाठविलें कीं, “ आजपर्यंत आमचा काळ होता; जें केवळ असाध्य तें तें साध्य होत होतें. आतां जी गोष्ट योजावी ती विपर्यास होते. प्रस्तुत सर्व हिंदुस्थान एक जालें. दीड लक्ष फौजेची गणती, दुराणी व अवघे मिळून जाले आहेत. तुम्हांपार्शी पन्नास हजार फौजेची गणती नाही. पाटील तों दुराग्रहास प्रवर्तलें. आपण मरावें आणि जग बुडवावें, असा विचार घडला आहे. तुम्हीं मरावें आणि आम्हीं तुरकवंदीस पडावें असेंच आमचें प्रालब्धी ईश्वरें नेमिलें होतें म्हणून ईश्वरें आम्हांस जन्मादारम्य या रानांत आणिलें. तुम्हीं पाटील यांस विवेक करून सांगावें. ” म्हणून सांगितलें.....मग नारो शंकर, जानराव वांबळे व गोविंदपंत बुंदेले व जनकोजी शिंदे एकत्र होऊन दत्ताजी शिंदे यांजकडे आले, आणि साफ जावसाल केला कीं, “ तुम्ही मरावयास सिद्ध जालां. परंतु मुलें लेकरांनीं काय पाप केलें आहे ? याजकरितां आपण सडे या स्थळीं राहून बुणगे व कविले चमेलीपार लावून द्यावें. मग तुमचें दैवीं असेल तें घडेल. ” म्हणोन ऐकतांच दत्ताजी शिंदे यांस विषाद येऊन बोलते जालें, कीं “ नाना ! तुम्ही काय समजून हा अर्थ बोलिलां ? आम्हांसही पुरतेंपणीं समजलें कीं, आमचें आयुष्याचा अंत जाला. मग मुलें माणसें जगून काय करावीं ? कोणीं आप तरावें आणि जग तारावें, कोणीं आप बुडावें व जग बुडवावें. मुलें माणसांची शका करून, हत्तीस अंदू घालून मारतां मारतां मरावें. मरणाहून अपेश वोखटें. अपजय घेऊन नानासाहेब व भाऊसाहेबांस तोंड काय दाखवावें ? आतां मरावें हाच निश्चय. याविणें दुसरी कल्पनाच नाही. ” असें ऐकून नारो शंकर यांनीं उत्तर केलें कीं, “ पाटील, तुम्ही बोलिलां हें पुरवून घ्यालच यांत संदेह नाही. तुम्ही बोलिलां तें कराल, परंतु मुलें माणसें

मारवत नाहीत. हिंदुस्थानांत बुंदी व कोटियाचे राजे हाडे रजपूत यांनाच ही कमें करावीत. मराठियांस मायाजाळ सुटत नाही. या गोष्टी घडणार नाहीत. आम्ही आपली मुल्ले माणसें वाटेस लावितों.” म्हणोन बोलून डेरियास आले. दत्ताजी शिंदे उठोन बाडांत स्त्री भागीरथीबाई यांजकडे गेले. त्यांचें चित्तांतील काळजी ध्यानांत आणिली तों त्यांचें चित्तांतही निघतां उत्तम. त्यांत भागीरथीबाई गरोदर, नऊ महिने पूर्ण भरले होते, दत्ताजी शिंदे यांनीं चित्तांत योजना केली कीं, “दिचें पोटी पुत्र नाही. स्त्री गरोदर आहे. वाटेस लावितां उत्तम आहे.” म्हणून बाहेर येऊन जनकोजी शिंदे यांस बोलावून सांगितलें कीं, “बुणगे मुल्ले—माणसें घेऊन तुम्हीं चमेलीपार होणें. आम्ही येथें राहून होईल तसें पाहून घेऊं.” असें ऐकतांच जनकोजी शिंदे यांनीं उत्तर केलें कीं, “काकासाहेब, तुम्ही राहातां आणि म्यां जाऊन काय करावें ? मजकडून या गोष्टी घडावयाच्या नाहीत. तुम्हीं मुल्ले—माणसें पाठविलीं तरी उत्तम आहे, नाही तरी आम्ही आग्रह करीत नाहीं.” असा दुराग्रह ऐकून दत्ताजी शिंदे डेरियांत येऊन मुलां—माणसांस चार गोष्टी विवेकाच्या सांगितल्या. त्याजवरून त्यासमयीं बायकांचां शोक ! ज्याप्रमाणें मनुष्य मरतें तैशी गत जाली ! भागीरथीबाई यांस असें जालें कीं, पाटील आजच आपणास अंतरले. भगवंतें आजच आमची ताडातोड केली. म्हणून बहुतां प्रकारें शोक केला. अगदीं बुणगे व मुल्लेमाणसें समागमें पांच हजार फौज व सुरजमल्ल जाट याजकडील वकील रूपराम कटारी यास समागमें देऊन वाटेस लाविलीं. तेथून फरकाबादे-नजीक बारा कोसांवर जाऊन बुणगे पोंचले.....

...तों इकडे जनकोजी शिंदे निशाणाराशीं झोंवत होते. त्यांचे उजवे दंडास एकाएकीच गोळी लागून दंड पोडून हाड बाहेर आलें. जनकोजी शिंदे यांस तव येऊन घोड्याखालीं आले. तों जवळ खिजमतगार उभा हाता. तो घांवत दत्ताजी शिंदे यांजकडे आला. आणि घाबरेपणें वर्तमान सांगितलें कीं “बाबासाहेब गोळी लागून पडले.” असें वर्तमान ऐकतांच दत्ताजी शिंदे यांनीं जवळ लोक उभे होते त्यांस जावसाल केला कीं, “बाबा आम्हांस सोडून गेले. आतां आम्हांस देशीं तोंड दाखवावयास येणार नाही. रणांत मृत्यु आला तर उत्तम आहे, नाहीतर विष भक्षून प्राण द्यावा.” असें बोलून दत्ताजी शिंदे यांचेपुढें दहा हजार कुतुबशहा व दुराणीचे लोक उभे होते, त्याजवर

अठरा आसामीनिशीं घोडे घातले. घोडियांचें तोंड शिरलें तों त्यांमध्ये अकरा खासें ठार पडले. जात्या खाशांनीं घाव केला. तेथून माघारें गोळीच्या मान्यांत निघाले. तों यशवंतराव जगदाळे थोराळेकर यांस गोळी लागून ठार पडले. त्यांचा भाऊ पिराजी जगदाळे समागमेंच होता. त्यानें भावाचे मुरदियासाठीं बहुत प्रयत्न केला. काढावा म्हणून बोलिले. म्हणोन पाटील यांनीं लालमणी घोडियांचें तोंड माघारें किंचित फिरविलें. मुर्दा ओढा ओढा म्हणून बोलतात तों एकाएकीच आकाशाची दोरी तुटते, तैशी गोळी येऊन उजवे बगलेस बरगडीत लागली, आणि घोडियाखालीं आले. तों नजीक राजाराम चोपदार व राघोबा शेणवई पागनीस होता. त्यांनीं इत्यर्थ केला कीं, “ बहुत दिवस यांचें अन्न भक्षिलें, आणि पाहिजे तितके विलास यांच्या जिवावर केले. आतां यांस टाकून जावें याहून मरण बरें. ” म्हणोन घोडियावरून उतरले. तों [दत्ताजी] घायाळ होते. प्राण कांहीं गेला नव्हता. घायाळ काढावा तरि त्यांजकडील फौजेची निकड वसली. घायाळ काढ वयास फुरसत पडेनासी जाली. तों नजीबखान रोहिला याचा गुरू कुतुबशाहा याच्या अंबाच्या नजीक आल्या. राघोबा पागे यांनीं राजाराम चोपदार यांस सांगितलें कीं, “ तुम्ही कुतुबशाहा याजंपावेतो जाऊन पोचावें. दत्ताजी शिंदे रणांत घायाळ म्हणून सांगावें कीं, तुम्हीं यांचा बचाव करावा, नाही तर अबदुल अली हरामी याची गांठ पडली तर आमचें व पाटील यांचें शीर कापून नेतील. त्याहून यांजकडे पाडाव सांपडले ते उत्तम. ” म्हणून राजाराम चोपदार यास सांगून पाठविलें. तों कुतुबशाहाची अंबारी केवळ नजीक आली. त्यास राजाराम चोपदार यानें जाऊन मुजरा केला. रात्रंदिवस येणें जाणें सहजच होतें. ओळख पूर्वीच होती. “ राजाराम तूं कहां ? ” म्हणोन अविंधी भाषेनें पुसलें. त्यानेंही खरें वर्तमान सांगितलें कीं, “ साहेब, पटेल घायाळ पडा है, या बचावे. ” असें म्हणतांच कुतुबशाहास मोठा आनंद जाला. इक्षुदंडांतूनच शर्करा सांपडते. तैसा अनायासें करून महालाभ जाला. बोलिला कीं, “ पटेल कहां है ? दिखलाव. ” म्हणोन तैसेंच अंबारी राजाराम जेथे दत्ताजी शिंदे घायाळ पडले होते तेथे घेऊन आला. कुतुबशाहा यानें अंबारीतून खालीं उतरून जवळ आला. तों दत्ताजी शिंदे उताणे पडले होते. तेथे कुतुबशाहा यानें जावसाल केला, कीं “ पटेल, हमारे साथ तुम, और लढेंगे ? ” म्हणोन पुसलें. दत्ताजी शिंदे सावध

होते. त्यांस पुरतें उमजलें कीं हे कांहीं आपणांस वांचवीत नाहींत. मग व्यंग गोष्टी सांगणें हें विहित नव्हे, म्हणोन दम बांधोन जावसाल केला, कीं “ निशा अकताला ! बचेंगे तो और बी लढेंगे.” असें ऐकतांच कुतुबशहा यानें कमरेचा सुरा ओढून, लाथेनें ढकलून पालथा घालून दत्ताजी शिंदे यांचा शिरच्छेद केला.....

इतकियांत इकडे तळावर बुणगे व लक्ष्मीनारायण व हत्ती उभे होते. त्यांजवर घेऊन मिठी बसली. ते समर्थी हत्तीवरले माहूत अवरूचे होते. त्यांनीं क्षणभर फौजेंत रणखुंदल करून मारामारी केली. तों महात गोळ्या लागून खालीं येतांच हत्ती मोकळे जाले. ते त्यांजकडे सहजच हस्तगत जाले त्यांत एक बडेखान महात यानें जव्हेरगज म्हणोन बरा नामी हत्ती जलद व मर्द होता, तो दोन कोस पर्यंत काढिला होता. मराठे हत्ती सोडून चालिले. बडेखान महात यानें बहूत करून बोलिला कीं, “ यार हो ! तुम्ही दम खात निघावें. या वेळ पर्यंत येथवर हत्ती आणिला. आतां निभावून नेणें.” म्हणून बहुता प्रकारें सांगितलें. परंतु मराठे मनुष्य पळूं लागलियावर कोणाची वीर कोणास नाहींशी होते. रांडेनें सावळें हुसकटलें तर झाडास बांधिले असतां झाड घेऊन बारा कोस पळतील ! तेथें हत्तीची गत काय ? खासा जनकोजी शिंदे एवढा सरदार घायाळ पाणी मागत असतां वाटेनें दम धरून कोणी पाणी पाजीनात ! तेथें हत्ती कोण जिन्नस ! मग बडेखां महात यानें जावसाल केला कीं, “ यार हो ! तुम्ही दम खात नाहीं. परंतु क्षणभर दम खाऊन माझा तरी तमाशा पाहा ! ” म्हणोन माघारा फौजेंतून दुराणीची फौज होती त्यांत हत्ती चालवून क्षणभर मारामारी केली शेंपनास दुराणी ठार पाडिले. मग त्यांनीं भाले लावून हत्ती व माहूत पाडाव करून चालविला.

...इकडे शिंदे यांचे बुणगे व कविले चोवीस कोसांवर उतरले होते. त्यांत जनकोजी शिंदे तीन प्रहर रात्रीं दाखल जाले...जनकोजी शिंदे येईतों पावेतों बायकांस कांहीं दत्ताजी शिंदे यांची अवस्था ठाऊक नव्हती. वाडांत वर्तमान कळतांच भागीरथीबाई व जनकोजी शिंदे यांची स्त्री अशीं उभयतां मराठधर्म विसरून धांवत वाडाबाहेर आलीं. तों जनकोजी शिंदे घायाळ खाटलियावर पाहिले. तोंड उघडून पाहिलें. तों जनकोजी शिंदे यांणीं डोळियांस पाणीं आणून चुलतीस विचारिलें कीं “ बाई, काका कोठें आहेत ? ” ते समर्थ

भागीरथीबाईस पुरतें उमजलें कीं पाटील निश्चयें रणांत पडले. बाईस मोठा उमड आला. मागती विवेक केला कीं ' जात्यांतील रडती आणि सुपांतील हांसती. ' त्यांची गत तों या रीतीची जाली. आणि हा तो घायाळ, याचेंही जगावयाचें कठीण. दुराणीचा मार्गें पेंच भारी. आतां मी शोक करितें तर याची गत काय ? ' याविषयी दोहरा आहे.

॥ मेरे मनमें कछु और । कर्ता के कछु और ॥

॥ उधो माधो कहे । झूटी मनकी दौर ॥

म्हणून उमडा आला तो विषासारिखा घोटून जनकोजी शिंदे यांस जावसाल केला कीं, " बाबा, तूं रांडेसारखा रडतोस काय ! जयाजी शिंदे यांचें पोटीं चौघी लेकी जाहाऱ्या, तैशीच तूं एक आणखी जाली असतीस तरि आणिक एक जांवाई येता. पाटील काय घेऊन गेले ? दुनिया, दौलत, महाल, मुळक, खजिना, हत्ती, घोडे सर्व तुम्हांपार्शीं ठेऊन गेले. तुम्हीं हिंमत धरून त्याचें सार्थक करावें. आतां रडून होणें काय ? " म्हणोन हिंमत देऊन बोलतांच जनकोजी शिंदे उगेच स्तब्ध राहिले. रामाजीपंत दिवाण व रूपराम कटारी यांस बाईनां आज्ञा केली कीं, " रात्रीचे रात्र लष्करचा मुक्काम करणें. प्रातः-कालीं कूच करून जावें. " असें ऐकून नगारचीस सांगून शाहाजणें केलीं. परंतु लष्कराचा धर सुटला. खावंदाची देखील आस्था धरीनात. धरण फुटल्यासारखें जालें. मग यांनीं हि येथून कूच करावें म्हणून इत्यर्थ केला. जनकोजी शिंदे यांस बाईचे पालखींत घातलें. बायकांस घोडीं बसावयास पाहाण्यास गेले. तों त्या धुंदीत ज्याचे हातास जें घोडें आलें तें त्या बारगिरानें नेलें. मग भलतीशीं बळगीं दोन घोडीं होतीं त्यांजवर बायका स्वार केल्या. तों भागीरथीबाईं गरोदर, नऊ महिने पूर्ण भरले होते. घोडियावर बसावयाचें संकटच. परंतु संकटास उपाय नाही. एवढा तालेवार मेला, परंतु रडावयास फावलें नाही ! घायाळ जनकोजी शिंदे यांच्या जखमा बांधावयास दुराणीचे दहशतीमुळें फावलें नाही ! असो या रितीनें कूच केलें.

तों तेच दिवशीं महारराव होळकर, यांचीं निकडीचीं पत्रें गेलीं होतीं म्हणोन, महारराव होळकर यांनीं जयनगरचा शह टाकून मजल दरमजल मोठ्या मजली करून मिळावयास येत होते. तों इकडे यांची अवस्था ऐशी

जाली हें महारराव यांस विदित नवतें. तेही मुकामास कोटपुतळीपासून दोन कोसावर आले. बुणगियाचा पुढें मुकाम जाला. मागून महारराव सडी स्वारी अस्तमानास मजलीस शाहाजणें वाजवीत आले. तों शिंदे यांचें लष्कराचे पळाचे राऊत जाऊन तेथें पोचले. महारराव यांनीं जवळ बोलावून वर्तमान विचारिलें. स्वारांनीं वर्तमान सांगितलें कीं, “ दत्ताजी शिंदे यांचा शिरच्छेद जाहला. जनकोजी शिंदे जखमी व बायका व लुटलेलें लष्कर असे येथून तीन कोसांवर कोटपुतळीस मुकाम करून राहिले आहेत. ” हें वर्तमान महारराव यांनीं ऐकतां क्षणींच अंबारींतच घालून घेतलें व गंगाधर तात्या शाहाजणें वाजवीत होते तें मना केलें. असे डेरियांत जाऊन शोक करिते जाले. तें समर्थी त्यांची स्त्री गौतमाबाई होती, तिनें निषेध केला कीं, “ सुभेदार, तुमचें वृद्धपण जाहलें. शिंदे यांचो मुलें म्हणजे काय ? त्यांचें तोंडचें जार वाळलें नाहीं ! त्यांनीं एवढा पराक्रम करून मारतां मारतां मेले. एरवीं हा मृत्युलोकच आहे. जाला प्राणी वांचत नाहीं. परंतु इहलोकीं कीर्त करून परलोक साधन करणें, हेंच दुर्लभ. हें मूल जनकोजी शिंदे, याणें एवढा पराक्रम केला ! तुमचे दिवस समीप आले तरि हिंमत धरून मारतां मारतां मरावें. हा प्रलाप स्त्रीजातीनें करावा. असें पुरुषास बोलिलें नाहीं. प्रस्तुत जवळ जखमी व मुलें वाळें आले आहेत. तर ऐसेच जाऊन भेटून त्यांचें समाधान करावें. म्हणोन बोलतांच वृद्धास विषाद येऊन गौतमाबाईस बोलिले कीं, “ तुझें चित्तांत आम्हीं मरावें असें आहे. ” यावर गौतमाबाईंनीं उत्तर केलें कीं, “ सुवासिणी असतां वैधव्याची आस्था धरील अशी कोण चांडाळीण असेल ? अहेवपणें हळद-कुंकु-मंडित मरावें, हीच इच्छा सर्व स्त्रियांची. परंतु जैसें पूर्ण आचरण असेल तैसें घडेल. आपले पदरीं लौकिक भारी. तुम्ही आपलें घोंगडी विणावयाचें स्वकर्म करीत असतां तरि सहजच वाचावयाची आस्था धरावी. वांटा तरि शूराचा उचलिला आहे. वाण सतीचें घेतलें जैसें सांभाळावें, तैसेंचि धर्मशास्त्र आहे. ” बाईचें वचन ऐकून, तैसेच रागास येऊन, घोड्यावर स्वार जाहाले. हत्ती व फौज सिद्ध होऊन जनकोजी शिंदे यांजकडें चालिले. जैशी दैवाची उजरी तैशी बुद्धि उपजे शरीरीं. बगोबरीला तमाम फौजेची छत्री पळाली. तोंडें काळीं खापरासारखीं दिसों लागलीं. एकमेकांस बोलूं

लागले कीं, “ शिंदे यांची फौज एवढी लढती तिची ही गत. आमची खानदेशी फौज. बहुत्करून तिची गत काय होईल न कळे !”

असो. याप्रकारे शिंद्यांच्या लष्करास मल्हारराव आले.

—(भाऊसाहेबांची बखर, कलम ६८ ते ८५)

★ क्र. २७

या हट्टाने सर्व लयास गेलें !

तेव्हां मल्हारजी होळकर व जनकोजी शिंदे व दमाजी गायकवाड व यशवंतराव पवार व अंताजी माणकेश्वर व संताजी अटोळे वगैरे लहानथोर मिळून सदाशिवपंतांपाशीं विचार करावयास आले. तों सदाशिवपंत भाऊ व विश्वासराव साहेब विचव्यांन वसले होते. तेथून कचेरीच्या डेऱ्यांत येऊन खलबतास वसले. तेव्हां सर्वांनीं सांगितलें कीं, “ आज सव्या महिन्यांत तवाई सर्वांनीं सोसली. पुढें महाराज काय तजवीज सांगणें ती सांगावी ! अन्नावांचून हातपाय सुजले. तरवार कोणत्या रीतीनें करावी ? साहेबीं आजपर्यंत यश संपादून शत्रू पादाक्रांत केला. आतां सर्व दौलत बुडवून नाश आरंभिला. दुसरें कांहीं एक नाही. विनाशकाळासारखी तुमची बुद्धि जाहाली. आपणांबरोबर आम्हां सर्वांचीं घरे बुडतात. आमचीं रांडापेरे आमच्या डोळ्यांदेखत इराणीं घेऊन जातो, असा समय प्राप्त जहाला. तुमचे बुद्धीस भ्रंश जाहला. म्हणून आपण तिळमात्र कोणाचें ऐकत नाही. उगीच हेका केला तो या समर्थी फळास आला. या हट्टाने सर्व लयास गेलें. कांहीं आहे तेंही जाणार. नकळे ईश्वराचा महिमा ! होणार सारखी बुद्धी होते विचार हरल्यामुळे नैषधास व श्रीरामचंद्रजीस अपाय घडला, तसा प्रकार आपणांसही घडोन आला. तुम्हांस श्रीसांबाने अजरामर ऐश्वर्य दिलें असतां, भाऊसाहेब ! तुम्हीं बुडविलें. आज तो प्रसंग प्राप्त जाहाला. सुबुद्धी सांगतां तुम्हांस श्रम वाटतात. पुढें कर्माची गति दुस्तर ओढवणार त्यासारखें घडोन येतें. ‘ होणार तें कधीं चुकत नाही ’ ऐसी वडिली म्हण आहे.”त्याजवर मल्हारराव होळकर यांनीं दृष्टांत दिला जे, “ द्वापारयुगीं राजा दुर्योधन शतबंधूसहित राज्य करीत असतां द्रौपदीमुळे

सर्व राज्य लयास गेलें. ते काळीं व्यासांनीं व विदुरांनीं व श्रीकृष्ण परमात्मा यांनीं बहुत प्रकारें सांगितलें. परंतु राजाचें म्हणणें कीं, 'सुईच्या अग्नीं मृत्तिका देणार नाही.' या हट्टामुळें मार्गशीर्ष वद्य ३० आमावास्या सायंकाळीं राजा दुर्योधन गदायुद्धांत पडून राज्य हारविलें. तसेंच भाऊसाहेब ! आपणांस घडोन येतें असें दिसतें. आतां अंत राहिला नाही. तुमच्या लष्करची खराबी इराणीस कळली. आतां सर्वस्वीं बुडवितो. काळचक्रांत सर्व पडलों. उत्तम गोष्ट बनून न आली. पहिल्यानेंच सलूख संपादिला नाही. आतां इराणी तुम्हांस खातरेंत आणीत नाही. हेका केल्यामुळें दौलत सारी बुडाली. या समयीं, या ठायीं श्रीमंत राजश्री नानासाहेब असते तरी कसच्या गोष्टीचा हेका न करिते. तुम्हीं प्राणांनिशीं जातां. तुमचें चित्तांत असें येत असेल, इराणीचा मजकूर किती ? मारून धुडकावून देऊं ! ही गोष्ट सांगतां खरी, परंतु तो प्रसंग आतां नाही. हा जीव तुमचें अन्नाचा या प्रसंगीं खर्च जाहाला असतां चांगला, परंतु अगोदर अन्नावांचून डोळ्यांपुढें अंधान्या येतात. तेव्हां युद्धाची उमेद कशी धरावी ? आतां जीवित्वाची तमा धरून रांडापोरें वांचतात असा अर्थ नाही. तुम्हीं सर्वांचा घात केला. आपल्या हातचें सर्व वैभव बुडविलें. आमच्या डोळ्यांदेखत आमचीं रांडापोरें गिलचा वाटवितो तें दुःख प्रत्यक्ष दृष्टीनें पाहवें आपण आपला कुटुंबघात आपल्या देखत करून उद्यांच्या लढाईत आम्हीं सर्व प्राणांनिशीं गेल्यानें आपला स्वारी फत्ते होते कीं काय ? ”

अशा प्रकारचीं सर्व समुदायाचीं उत्तरें जिकिरींचीं रायांनीं ऐकून घेऊन प्रतिउत्तर दिलें कीं, “ होणारास उपाय काय ? कोणी आपलें अनिष्ट चिंतीत नाही. दैवगतीनें घडून आल्यास उपाय कोणाचा ? यश किंवा अपयश महाराज छत्रपतींकडे ! आतां शरीर तृणप्राय मानून, मर्दुमीचा हिय्या न सोडितां, समशेरीची शर्थ करून दाखवावी. कौरव-पांडव सकल सेनेसहित कुरुक्षेत्रीं धारातीर्थीं सुस्नात जाहाले, तदनुरूप आपणही व्हावें. या परता पराक्रम कोणता ? सर्व सत्ता श्रीकैलासनाथाची ! त्याप्रमाणें घडून येतें. दूषणें लावितां तीं प्रमाणच. गेल्या गोष्टी पुढें येतात असें नाही. प्रस्तुतची विचारणा चित्तांत आणून यश छत्रपतीचें सांभाळावें. हें यश तुम्हां समस्तांचें आहे ! निदान-समयसागर-तारक पिनाकपाणी आहे, मग इराणीची तमा ती काय ? आतां भय धरल्यानें काय होतें ? श्रीसांबकृपेनें इराणीस मारून गर्दीस मेळवून देऊं.

सत्कीर्ती करून मरावें या भूषणापरतें दुसरें काय आहे ? उद्यां सर्वांनीं खंदक-पार होऊन मारतां मारतां कटून मरावें. या भूषणापरतें दुसरें काय आहे ? ” हा निश्चय सदाशिवपंतांनीं करून लहानथोर सरदारांची क्रिया घेऊन, सर्वत्रांस विडे देऊन बोळविलें.

—(रघुनाथ यादवकृत “ पाणिपतची बखर ” पृ. ४० ते ४३)

★ क्र. २८

चोर्हीकडोन आभाळ फाटलें

इकडे झाडून मोंगल तयार होऊन तोही युद्धास उभारालिला. ते समर्थी अबदुल अलीकडील वकील भाऊंकडे आले. “ आजचे दिवस झुंजास तहकुबी करावी, सल्ल्याचें बोलून ठीक करितों. उतावळी न करणें.” म्हणोन बोलले. भाऊसाहेबां त्यांस धिःकार करून माघारें लाविलें. परस्परें गोळागोळीस तोंड लागलें. त्यांजकडील तीनशें तोफा, व गनिमाकडील दोनशें तोफा, एकदांच सरबत्ती जाली. शिवाय धाकटीं थेंबें, हस्तनाला व सुतरनाला व जेजाला व बंदुका व रेकले यांस गणित नाहीं. मोठीशीं गर्दी होऊन गेली. धुराचे गर्दीनें सूर्यबिंब आच्छादिलें. कोणाची खबर कोणास नाहींशी जाली. त्यांत शूर होते त्यांस वीरश्रिया आल्या. भ्याड होते त्यांस ऐसें जालें कीं, ‘ धरणी माय, दे ठाय ’ तैसें जालें. घडाकियाखालीं घोडे मनुष्ये धुंद जालीं. रणतुरें व रणभेरी व आराबियाचीं वाद्यें यांचा एकदांच कल्होळ जाला. उभय दळें मिळतीं जालीं. तों हुजरातीची फौज, बहूत दिवसांचे खानदान लोक होते, त्यांणीं कृतसंकल्प केला कीं, “बहूत दिवस यांचें अन्न भाक्षिलें आहे. त्याची उत्तीर्णता आज आहे.” म्हणोन त्यांजवरि हुजरातीनें कडनिकड करून घोडे घातले. झुंजास तोंड लावून घाव केला, क्षणभर हुतुतूसारखे त्यांस मोडूनहि घालविलें. एकवेळ यांसही मोडून ते माघारें घालवीत अशा पांच सात हिरहिन्या जाल्या. तों विठ्ठल शिवदेव व यशवंतराव पवार कांहींसें पुढें वाढून गेले. त्यांजवर झुंज पडलें. तेव्हां हे कच्च खाऊन माघारें तोफखान्यांत येऊन उभे राहिले. दमार्जी गायकवाड यांजवर गिलचांनीं येऊन नेट बसविला. तेही माघारें येऊन उभे राहिले.

मुकामी गोटाचा गोट येऊन उभा राहिला होता, त्याप्रमाणे पथकें उभी होती. त्यांजवर खांसा अबदुलअल्ली त्या झुंजावरि डावे बाजूस होता, त्यानें झुंज भारी केलें. कुल भाऊसाहेब यांजकडील पथकें माघारी फिरविलीं. हलके बहुत जाले. इब्राहिमखान गाडदी याजवर खांसा दुराणी व रोहिला यांणी चालून घेतलें. यांची एक रंजक उडाली. दुराणीकडील लोक बहुत पडले. परंतु जाग्यावरून हालले नाहींत. तैसेच नेट धरून मारीत आले. आणि इब्राहिमखान गाडदी यांजवरि चालोन आले. इब्राहिमखान गाडदी याजवरिच पडले. कुमक कोणीच केली नाहीं. तथापि संभाळून येऊन हुजरातीचें लोक व आपण एक होऊन संघान साधिलें. तोफाही सुटत होत्या. लढाई मना जाली नव्हती. मातबर एक प्रहरपर्यंत लढाई केली.

इकडे उजवे बाजूस शिंदे-होळकर होते. यांजवरि सुजाउद्दोला वगैरे यांणी येऊन झुंज दिलें. झुंज मातबर होऊं लागलें. मध्ये भाऊसाहेब व विश्वासरावसाहेब अंबारींत होते. ते उतरून घोडियावर स्वार जाले. भाऊसाहेब वार घोडीवर व रावसाहेब पीलबाला घोडा याजवरि स्वार जाले. चहूंकडून संभाळून होते. झुंजाचें तोंड भारी लागलें. मारामारी होतच आहे. मातबरच खांसे हुजरातीतील पडों लागले. ते समर्थी विश्वासराव हुजरातीच्या लोकांत येऊन त्यांनीं घोडे घातले आणि घाव केला. तों ईश्वरी क्षोभ जाला. एकाएकीच छातीमध्ये गोळी लागून विश्वासराव ठार जाले. नानासाहेबांचें निधान हरपलें. लोकांनीं कडनिकड करून मुर्दा अंबारींत घातला आणि वरती शालजोडी घातली. हें वर्तमान भाऊसाहेबांनीं पाहून अवसान सोडिलें. बहुतसा विलाप करूं लागले. मग त्या त्वेषानें भाऊसाहेबांनीं निश्चय केला कीं, या उपरि गिलचा खाशानिशी मारीन, म्हणोन लोकांस ताकीद केली. आणि झुंज केलें. हाणा ! हाणा ! असें मुखें बोलोन बरोबर समशेर बहादर घेऊन पुढें जाले, आणि तीन वेळ हत्यार केलें. त्या इरेनें लोकांनीं हिंमत धरून भाऊसाहेबांबरोबर पुढें सरसावून शिपायगिरी बहुत केली. दुराणी व रोहिला माघारा फिरविला. अबदुलअली पळोन नदीतीरास गेला. शर्थ जाली.

इकडे भाऊसाहेबांकडे युद्ध होतच होतें. भाऊसाहेब यांची स्त्री पार्वतीबाई तैथें अंबारींत होती. अंबारीस अंबारी तटली होती. युद्धाचे धुंदीत घावरी होऊन अवघें लक्ष पुढेंच होतें. तो एकाएकीच मुर्दा अंबारींत पाहिला आणि

बाईनें महातास पुसिलें, कीं “ मुर्दा कोणाचा आहे ? ” त्याणें उत्तर केलें, कीं “ विश्वासरावसाहेब ठार जाले. ” खवासखान्यांत खिजमतगार होता, त्यास सांगोन तोंड उघडून पाहिलें. तों रावसाहेब मृत्यु पावले हें देखिलें. पार्वती-बाईनीं पाहून ऊर कपाळ बडविलें. शंखध्वनी केली आणि बोलती जाहली, कीं “ ईश्वरा ! आम्हांस एवढें निर्वाण कां दाखविलें ? रावसाहेबांसारखें रत्न हरपोन गेलें ” म्हणोन बहुतच शोक करिती जाली. तों जवळ नाना फडणीस यांचीं मातुश्री होती. तिनें शांत केली, कीं “ बाई, रडें ईश्वरें ओढूनच आणिलें आहे. एवढ्यावरच मुक्त जालां असा अर्थ नाही. अजूनहि सर्वत्र महाअनर्थ-पात आहे. यांत ईश्वर पार पाडील तर बरें, नाही तर रडें लागलेंच आहे. तों पावे तों दम खावा. ” म्हणोन शांत केली...

इकडे भाऊसाहेबांकडे लढाई होतच होती. होतां होतां मारामारी खणाखणी जाहली. ये समयीं विश्वासरावसाहेब यांचें वर्तमान ऐकून जनकोजी शिंदे व तुकोजी शिंदे यांणीं मारामारी करीत भाऊसाहेबांपाशीं आले. तों इब्राहिमखान गाडदी याजवरि [रोहिले] येऊन पडले त्याणें जिवाचा निघडा करून तडून उभा राहिला. शिपायगिरी म्हणावी तैशी केली. कितेक गाडदी खेतास आले. परंतु कुमक कोणाची जाली नाही. मग एके क्षणांत पांच हजार गाडदी ठार जाले. होते कीं नव्हते असे केले. हुजरातीचे लोक जवळ होते ते पळों लागले. गाडदी ठार झाल्यामुळें तोफखाना बंद जाला. जातीनिशीं शिकस्त त्याणें पुरती केली. जाऊन गिलचाच्या लष्करांत मिसळला आणि दाहा पांच नामाकित सरदार दुराणीचे मारून ठार केले. इतरांची गणतीच नाही. भोंवताला वेढा गिलचे यांचा पडला. इब्राहिमखान यांचे आंगावरि जखमा भारी चढल्या दुराणी पळोन गेले होते ते माघारे आले. गाडदी यांचे सुर्गाचे ढीग पडले. इब्राहिमखान गाडदी याचा पुत्र व भाचा होता तो ठार जाला. खांसा इब्राहिमखान गाडदीही रणांत घायाळ जाला. असें असतां लढतच होता. यत्न चालेना तेव्हां इत्यार राहिलें. मग दुराणी यांनीं धरून नेला.

हें वर्तमान भाऊसाहेबांस कळलें. चौहोंकडून प्रळय एकदांच जाला. मोठी धुंदी जाली. अशवंतराव पवारही ठार जाले. कोणास कोणी पुसेनासें जालें. जाग्यावरच इब्राहिमखान गाडदी होता कीं नव्हता असें जाहलें. इकडे मल्हारराव

होळकर यांचे बाजूने झुंज मातबर जाले. रेटत नाहीसें जाले, तेव्हां तेही बाजू सोडून निघाले. मग केवळ तोंड हुजरातीवर बसविले. ते समर्थी हुजरातीनें जितकी शर्थ करावी तितकी गेली. जेथून मराठ्यांचें राज्य जाले तें दिवसापासून झुंजे होत आली; परंतु याप्रमाणें मराठे कधीं झुंजले नव्हते. भाऊसाहेब यांणीं नांवनिशिवार असाम्या हटकून घालविल्या. आणि आपणही खांसा अगोदरच घोडियावर स्वार जाले होते. विश्वासराव ठार जाले, त्यापेक्षां आतां नानासाहेबास तोंड काय दाखवावें ? म्हणोन शोकांतच होते. तों अवघा मार भाऊसाहेबांवर येऊन पडला. तरवारीचीं खणाखणी जाली. डुकर खळीस येतो तैसा प्रकार जाला. भाऊसाहेब लोकांत गर्द जाल्यावर घोडीं मनुष्यांनीं खंदक भरला. माणसें दिशाभूल जालीं कोणीकडे पळावयाचें हें सुचेनासें जाले. तों तिसरा प्रहर जाला.

उपरांतिक चार घटकांपर्यंत भाऊसाहेबांनीं हुजरातीनिशीं मारामार केली. परंतु डावे बाजूनें हातच सोडिले. आभाळ फाटले तेथें ठिगळ कोठवर लावावें ? मग भाऊसाहेब घेडियावरून पायउतारा जाले. भाऊसाहेब यांचें तोंडास हाणा ! हाणा ! हेंच करीत असतां खरस आली. जातीनिशीं मोठा हिया करून बहुत झुंजले तें कोठवर लिहावें ? सरकारचे मुत्सद्दी मातबर तमाम एकीकडे कुल पळून गेले. ते समर्थी सोनजी भापकर यांस भाऊसाहेब बोलिले कीं, “ सोनजीबाबा, या समर्थी निघावयाचें नव्हते. तुमचा भरंवसा बहुत धरिला होता.” तेव्हां [सोनजी] बोलिले कीं, “ लोक पळतात त्यांस माघारे फिरवितां. साहेबांस टाकून आम्हीं कोठें जावें ? ” असें बोलून लोक फिरवावयास म्हणोन गेले ते तिकडेच गेले ! तेव्हां तुकोजी शिंदे म्हणों लागले कीं, “ महाराज, क्षत्रधर्माची शर्थ जाली. चोर्हीकडून आभाळ फाटले. या उपरि निघावें यांत उत्तम आहे. ” तेव्हां भाऊसाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, “ तुकोजीबाबा, आतां कोणीकडे जावें ? काय तोंड नानासाहेब यांस दाखवावें ? रावसाहेबांची गत काय जाली ती पाहावी. आणि इभ्रामखान गाडदी यास इनाम दिलें तें काय ? ” असें ऐकून मागती तुकोजी शिंदे यांणीं उत्तर केलें कीं “ भाऊसाहेब, तुम्हीं वांचलां तरि अवघ्यांचा सूड घ्याल. नाही तर तुमचे मार्गे अवघ्याच गोष्टी आटोपल्या. ” असें ऐकून मागती भाऊसाहेब बोलिले कीं, “ पुण्यांत नानासाहेबांस तोंड काय म्हणोन दाखवावें ? निघावें, अशी गोष्ट घडणार नाही. रणाचे ठार्यी

ईश्वरसत्तेकरून जें घडणार असेल तें घडेल. परंतु कदापि नामोहरम व्हावयाचें नाहीं ” असें म्हणतांच तुकोजी शिंदे यांणी घोडियावरून उडी टाकिली आणि जातीनिशां हत्यार केलें. तेथें मोठी मातबर मरदोमी करून, मराठी धर्माची शर्थ करून खस्त केली. तेव्हां अकस्मात गोळी लागोन ठार जाले. जरीपटकियाचें निशाणावर आधींच दाटी जाली होती तेव्हां हत्तीवरून उतरून घोडियावर घेतलें. निशाण गुंडाळून झाडून पळों लागले. तेव्हां भाऊसाहेबांनीं शाहाजणें वाजविण्यास आज्ञा दिली. फत्ते जाली, शाहाजणें वाजतात, याजमुळें तरी लोक माघारे फिरतील, या अर्थें शाहाजणें वाजतात असें करूं लागले. परंतु ज्यांनीं पळ काढिला त्यांपैकीं कोणी माघारे फिरले नाहींत भाऊसाहेब यांचें तोंडास खरस आली. हाणा ! मारा ! म्हणावयाचें राहिलें. तोंडापुढें कोणी ओळख्या आला तरि तोंडानें मात्र हुंकार देऊन मानेचे संशेनें दाखवूं लागले. अंगावरि ब्रह्मांड येऊन कोसळलें. परंतु हिंमत हरली नाहीं. भाऊसाहेब यांजप्रमाणें पराक्रमी दुसरा होणें हे असाध्य गोष्ट. जाग्यावरि हजार बाराशें मात्र उभे राहिले. चौदोंकडे एकदांच आभाळ पांढरें जालें. जिकडील तिकडे पळोन गेले. भाऊसाहेब यांजपाशीं जनकोजी शिंदे व रावसाहेब यांचे मुर्द्यांचे हत्तीयाशीं शें पन्नास लोक उभे होते, तेवढे मात्र बाकी राहिले. सभोंवतीं वेढा पुरा पडला. युद्ध बहूत केलें. पूर्वीं युद्धांत अतिरथी, महारथी झुंजले, त्याप्रमाणें भाऊसाहेबीं विरथीपणें शर्थ केली. पुढें कांहीं इलाज चालेनासा जाला. दुराणी व नजीबखान रोहिला असे चाळीस हजार फौजेतून दहाबारा हजार फौजेनिशीं भाऊसाहेब यांजवर येऊन वर्षले. ते समर्थी मारामार अशीं जाली, कीं ‘ न भूतो न भविष्यति. ’ एकदाच भोंवताले वेष्टून उभे राहिले. आंत रंवदळारंवदळ क्षणभर बहूतच केली. त्यांत भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे यांची गत कैशी जाली हें न कळे. उभयतां खांसे कोणी दृष्टीनें पाहिले नाहींत. गयफ जाले, किंवा अस्मानांत गेले, कीं पृथ्वींत गेले, हें ईश्वरी कौतुरु ब्रह्मादिकांस न कळे. तेथें मानत्रियांस काय कळेल ?

प्रातःकाळच्या प्रहर दिवसानंतर झुंजास तोंड लागलें होतें तें तीन प्रहर ‘ हाणा हाणा ! मारा मारा ! ’ हेंच जाहालें. पृथ्वीनें बहुत अशुद्ध प्राशन केलें. हिंदूंमध्ये मागें याप्रमाणें युद्ध होऊन कत्तल जाहाली नाहीं, यापुढेंहि होणार नाहीं. तथापि भगवंताची करणी, कुल पृथ्वीतील लोक नेऊन त्य

स्थानी मारावें, हें कौतुक निर्माण जालें. मराठे लोक फौजासुद्धां हटोन कधीं मेले नव्हते. आपले भोंवतीं खंदक खणोन कोणीं राहिल कीं काय ? उत्तम प्रकारें गांठ पडली तरीं झुंज द्यावें, लढण्याचा दम न निघे तर पळून जावें, हा मराठी धर्म पुरातन चालत आहे. तेणेंकरून पृथ्वीस पालाण घातलें होतें. तें सोडून अविंध धर्माचा अविलंब केला. तो मराठे यांचा धर्म नव्हे. म्हणोन असें वानरतेल निघालें, आणि दक्षण प्रांतींचे पुरुष व बायका यांचें हनन जालें. ईश्वरी सत्ता प्रमाण. त्याप्रमाणें जाहालें. नानासाहेब व भाऊसाहेब ईश्वरी अंश. अवतार धरून कलियुगीं याणीं चरित्र केलें.

—(भाऊसाहेबांची बखर, कलम १२७ ते १३८)

★ क्र. २९

नाना फडणविसाचें आत्मचरित्र.

मी लहानपणीं अज्ञानेंकरून आवृत्त. परंतु पूर्वसंस्कारें करून देवाची पूजा करावी हा छंद फार. याजकरितां मातोश्रींनीं मारही दिला. परंतु संस्कार दड. विद्याभ्यासाकरितां मातापितर जे यांची शिक्षा, तेणेंकरून लहानपणीं अज्ञानाकरितां चित्तास फार वाईट वाटून त्यांचेही अनिष्ट चिंतीत असें.

दहावे वर्षीं विवाह झाला. विधे पडलीं असतां निर्विघ्न केलें. मध्यें घोड्यावरून पडलों. अति अवस्था कठिण, दोन दिवस शरीरभान नाहीं. याप्रमाणें जालें असतां गोविंद जो त्याचे कृपेनें वरें केलें. पुढें पंधरावे वर्षीं पित्याचा काळ झाला. त्यांचं और्ध्वदेहिक ईश्वरें करविलें. पुढें परंपरा सेवाधर्म चालावा या योगें व श्रीमंतांची कृपा पुत्रवत् असें जाणून कर्नाटक प्रांतीं श्रीरंगपट्टणपर्यंत गेलों. मातोश्री व कुटुंब सहवर्तमान भाऊंबरोबर हिंदुस्थानांत जाऊन स्वर्गागा त्रिपथगा भागीरथीचें स्थान त्रिस्थलीं यात्रा करावी, अंतःकरण शुद्ध होईल, या भावनेकरून गेलों. त्या कालीं चित्तास अति वैराग्य. याचें कारण शरीरीं किंचित् पीडा. परंतु चित्तास नाहीं. मातेच्या ठायीं भक्ति होत्साता चाललों. ते नर्मदा महागंगेमध्ये स्नान करून एकावृत्तीनें ध्यान केलें त्या

दिवसापासून उत्तरोत्तर वैराग्यं, अंतःकरणशुद्धीच होत चालली. भाऊंची ममता विशेष व आवेची व्यथा बहुत जाहाली. उठावयास शक्ति नाही, रेचन बहुत, ग्लानी फार, तेव्हां कूच जहालें असतां मुक्काम श्रीमंतांनीं करवावा. त्या काली ईश्वरें आरोग्य केलें. पुढें दर मजल चरमण्वती तीरीं गेलों. तेथें ग्रहण पडलें. स्नानदानादिकें करून आत्मा पवित्र होत्साता ध्यानकरून कालक्षेप चालत असे. पुढें सूर्यतनया यमुना इच्चें तीरीं गौघाटाजवळ गेलों. तेथें स्नान-संध्या करून दोहों दिवसांनंतर मुक्तिपुरीं श्रीमथुराक्षेत्रीं गेलों. तेथें क्षौर प्रायश्चित्त श्राद्धादिक करून तदनंतर पुढें भगवान् पूर्णब्रह्म राधाकृष्ण याणें सकल लीला केल्या असें जें वृंदावन, त्या स्थळास गेलों. तेथें कालिया डोहीं कदंबवृक्ष ज्याजवर भगवान् बसून वस्त्रहरण करिता जहाला, त्याच्या शाखा अद्यापि यमुनेंत गेल्या आहेत, त्याखालीं जाऊन स्नानतर्पण करून तदनंतर गोपीचंदनाचे टिळे व तुळसीच्या माळा घालून भगवंताचें ध्यान करित होत्साता वृंदावनांत अटलबिहारी व कुंजबिहारी व बालबिहारी, राधाकिशोर, गोविंदजी या भगवंताच्या मूर्ती यांचीं दर्शन घेतली. त्यांत कुंजबिहारी मध्यान्हकालीं चोपाळ्यावर निद्रिस्थ, कपाट लागलेलें, परंतु चोपाळ्याची दोरी बाहेर ओढीत असत. ती आपले हातीं ओढून भगवान् जो यास आंदोलन-लीला केली. तेथोन श्रृंगारवट जेथें भगवंतें राधेस श्रृंगार केले, तेथें जाऊन वटदर्शन घेऊन पुढें वंशीवटी, म्हणजे जेथें भगवंतें मुरलीवादन केलें, तेथें जाऊन वटाचें दर्शन केलें. तेथून सेवावन, कुंजवन हीं स्थळें, कुंज कसें कीं भगवान् लीला करितो असाच भास होत असावा. सर्वहीं वृक्ष छत्राकार, ठेंगणे, भूमिस्थ पल्लवकंटक वृक्षासही, परंतु कंटक नाही. हें पाहून आनंदमय होत्साता यमुनातीरीं रेंतीत भगवान् जो याणें बालरूपी लीला केली, पादारविंदसंबंधी रेणु रजःकण त्याची प्राप्ति मस्तकीं वंदावयाकरितां ब्रह्मादिक देव इच्छितात, तेथें जाऊन लोळून ती रेंती मस्तकावर घेतली. तेथोन ज्ञानगुदडीस गेलों. तेथें थोर थोर संत, महंत, बैरागी भगवत्पर होत्साते, सायंकाळचे साहा घटिका दिवसास येऊन बसून पुराणश्रवण करित आहेत, भगवंताच्या कथा, नामें गाताहेत, त्यांचें दर्शन घेऊन चार घटका पाहून चित्त बहुत शांत जहालें. तदनंतर धीरसमीर जेयां प्रति कालिंदीतीरीं

१५५

१५६

१५७

जाऊन सायंकाल संध्या करून भगवान् सांबसदाशिव जो याचें एकाग्र मनेंकरून ध्यान करून येता जाहलों. याप्रमाणें तीन चार दिवस क्रमिले. अनेक जन्मांचें पुण्य कीं, असें वृंदावन दृष्टिसि पडलें, तेणेंकरून भगवंताच्या मूर्ती व भगवद्भक्त त्यांचें दर्शनकरून नेत्र पवित्र झाले. पादेंकरून चालत गेलों, तेणेंकरून पायांचें सार्थक जाहलें. हस्तेंकरून नमस्कार करिता जाहलों तेणेंकरून हस्त पवित्र झाले. मुखेंकरून नामस्मरण केलें, तेणेंकरून मुख पवित्र जालें. कर्णेंकरून भगवत्कथाश्रवण केलें, तेणेंकरून श्रोत्र पवित्रता पावले. स्नानेंकरून सर्व देह पवित्र झाला. ज्या वृंदावनांत बैरागी एकाग्र वृत्ति करून ध्यानस्थ होत्साते कुंजाखालीं जागां जागां बसले आहेत; कोणी पर्णेंच भक्षून, कोणी जलप्राशन मात्र करून, कोणी दुग्धसेवन करून, कोणी सिद्धान्न आणून घालील तेंच खाऊन राहिले आहेत; अशांचें दर्शन घेऊन सत्समागमाचें माहात्म्य किंचित् आनंदातें पावलों. त्यांत एका बैराग्यानें कृपा करून एक मंत्र भगवंताचें नामाचा सांगितला, कीं याचा जप करित जावा. तो भगवंतेंच सांगितला असा मानून, सर्वांस यथाशक्ति देणें देऊन, संतोषातें पावलों. पुढें दिल्लीस गेलों. तेथें पृथ्वीपतीचें दर्शन श्रीमंतांचे आज्ञेवरून घेतलें. त्याणीं बहुत कृपायुक्त भाषण करून, आशीर्वाद देऊन आपले जवळील वस्त्रें दिलीं, तीं घेतलीं. किंचित् संतोष जाहला कीं, भगवंताचे कृपेचे अंतर्वर्ती ही कृपा आहे. तदनंतर श्रीमंतांचें लष्करांत श्रीमंतांजवळ आलों. बसलों असतां भूमिकंप जाहाला. परंतु भगवंताचें ध्यान चित्तांत आणित जालों दिल्लीतील चित्रें वगैरे विषय ज्यांत पाप नाहीं असेही घेतले. पाहिले. पुढें उत्तरेकडील यवन शत्रुत्वेंकरून यमुना पैलतीरीं पाऊण लक्ष सेनेसहवर्तमान येऊन उतरला. परंतु यमुना भरपूर चालली; तेणेंकरून उभयपक्षां स्तब्धताच जाहली. पुढें कुंजपुरा श्रीमंतांनीं शीथेंकरून घेतला. महीं युद्धांत होतों. ईश्वरें रक्षिलें. तों इतकियांत यवन आलीकडे आला. श्रीमंत सैन्यासहवर्तमान त्याचें समोर गेले, गांठ पडली तेव्हां मी तर लहान. श्रीमंतांचे बुद्धीस महान बुद्धि, परंतु भावी अर्थ तेणेंकरून विपर्यास पडला. आप्त होते, बळवंतराव मातुल व नाना पुरंधरे वगैरे, ते अनाप्त झाले. जे अनाप्त शाह नवाजखानी, भवानीशंकर वगैरे ते आप्त झाले. त्यांचें वाक्याचे ठार्थी विश्वास, तेणेंकरून आपली रीत युद्धाची सोडून यवनांची रीत धरिली. परस्परें युद्ध होत असें. गोळे प्रत्यहीं शत्रूचे राहुटीवरून जात. मातोश्री व स्त्री मयभीत

हेत की कसें होईल ? ते ते समर्थी मातोश्रीस विनंती करीत गेलो, कीं मीं
विनंती करितो, एक ईश्वरी लक्ष असावें. त्यांत मातुल युद्धांत हेत ते पडले.
ते दिवशींच सर्व सैन्य नाशास पावावें; परंतु रात्र जाहली यामुळे राहिले. त्या
दोन महिन्यांत मनुष्ये, पशु बहुत मेले. अन्नाची महर्गता. दुर्गधी-एकेच
ठिकाणी, असे श्रम पाहिले. पुढें मातुश्रीस श्रम फार जाहले. होणार आवश्यक
होतें, यदर्थी संदेह घरूच नये, हा माझा निश्चय. पुढें थोरलें युद्ध उदयीक
होणार, तों पूर्व दिवशीं संकेत कीं, पराजय आपला जहाला तरी शत्रूचे हातीं
श्रीमंतांचें कुटुंब व आपलें, हातीं लागूं नये. आपणच नाश करवावा. आपण
तर वाचत नाहीं असा सिद्धांत करून श्रीमंतांनीं याचीही योजना केली.

दुसरे दिवशीं तयार होऊन प्रातःकालचे दोन घटिका दिवसास युद्धास
गोळागोळीचा प्रारंभ जाहला. श्रीमंत अति बुद्धिमान्, धैर्यवान्, शूर, कृतकर्म
गर्व मात्र विशिष्ट, परंतु तर्तूद फारच सैन्याची वगैरे केली. शेवटीं निशाणा-
जवळील तर्तूद एकीकडे जाऊन शत्रूची मुख्यस्थानींच गाठ पडली. मीं
श्रीमंतांसनिघ ईशस्मरण किंचित् करून असें. तों विश्वासरात्र यांस गोळी
लागली. पडले. ते हत्तीवर श्रीमंतांनीं घालून उभेच राहिले. तों पठाण पाय-
उतारा आंत येऊन मिसळले. तोडातोडी होऊं लागली. आणि डावे बाजूचे मातबर
सरदार, चौघड्याचे घनी देखील पूर्वींच पळाले. उजवे बाजूचेही होळकर शिंदे
निघोन निशाण निघाले. दोन तीन शत पायदळ होतें. श्रीमंत दिसेनातसे जाहले.
ईश्वरें बुद्धि दिली. माघारें फिरलों. पूर्वीं युद्धांत बापूजी पंती बोध केला, माघारें
फिरावें. त्यांस उत्तर केलें कीं, अशा समर्थी श्रीमंतांस सोडणें ठीक नाहीं. परंतु
पुढें याप्रमाणें जहालें. लक्ष सैन्य त्यांत मोठेमोठे सरदार असतां एकही त्या
समर्थी श्रीमंतांस आत न जहाला. बहुत अन्न भक्षिलें, कृपा पुत्रवत् केली.
तितके, चांगला काल होता तेव्हां कशास ढका लागल्यास प्राण देऊं अशा
प्रतिज्ञा. परंतु ईश्वरघटित विपरीत काळ, त्यांत सोबती कोण होतो ? सर्व
सुखाचे सोबती. भोजन आदरें करून करावें. वस्त्रें, जवाहीर, जागिरा घाव्या.
निदानीं इतके असून त्यांचें देहाचें ठिकाण कोणास ठाऊक नाहीं. सर्व
वाताहत जहाले.

मी सायंकालचे दोन घटका दिवसास घोड्यावर पाणिपतांत आलों. त्या
देशाचा मार्ग अगदीं ठाऊक नाहीं. तेथें परमेश्वरें वाट दाखवावयापुरते

रामाजीपंत उभे होते. सांगू लागले, घोडे वस्त्रे टाकून घावीं. त्यावरून सर्व टाकून शुद्ध लंगोटी लावून बसलों. रात्र जहाल्यावर चाललों. तों एका कोसांत तीन चार वेळ शरीरास हात लावून टोपीवाल्यांनी झाडा घेतला. दर खेपेस समागमेंचे दहावीस तोडून टाकित. त्यांत मी राहिलों, हें सत्ता ईश्वराची. परंतु बापूजीपंत, रामाजीपंत राहतच गेले. असें जातां दाहा बारा कोश पश्चिमेकडे गेलों तों तेच शत्रु येऊन रामाजीपंत, बापूजीपंत वगैरे यांस जखमी भारी केले. पडले. मी एकटा राहिलों. तों गवतांत गेलों. ईश्वरें तृणें करून माझे रक्षण केलें. त्यांस मोहनी घातली. सर्वास मारिलें असतां मी जवळ असतां न मारिलें, व गवत लांब असतां जाऊं दिलें. पुढें तें गेल्यावर जाऊं लागलों. तों पुढें दोन कोशांवर दुसरे मागती दृष्टीस पडले. तेव्हां मागती तृणांत जाऊन बसलों. तों जवळ येऊन काढूं लागले. ते समयी ईश्वर त्यांतीलच एका वृद्धाचें मनांत संचार करिता जहाला, कीं कशास मारितां ? मग गेले. तदनंतर माझी शक्ति पाणिपतावर बहुत क्षीण, आमविकारादिक विकारयुक्त, अन्न चालेना असा मी त्याजवर दयासमुद्र सांग सदाशिव जो याणें कृपा करून, शरीर अशक्त, ऊन पाहिलेंच नाहीं, व पादचारी, अभ्यास नसतां सोळा सत्रा कोश अन्न-उदका व्यतिरिक्त आलों. क्षुधा तिसरे प्रहरीं लागली. तेव्हां बोरीचा पाळा सांपडला तो खाऊन पाहिला. तो तोंडांत जाईना. तसाच सायंकाळीं एका ग्रामाबाहेर आलों, तों एका बैराग्यानें पीठ आणून दिलें. त्याची भाकर खादली. ती अमृत समान लागली. नंतर निद्रा केली.

प्रातःकाळीं गंगासहस्रनाम म्हणत ईश्वरस्मरण करित चाललों. तो एका गांवामध्ये गेलों. तेथें एक साहुकार होता त्यानें घरी नेलें. एक ब्राह्मण होता व यशवंतराव चाबुकस्वाराकडील भेटला, त्याजकडून स्वयंपाक करवून भोजन केलें. तों शत्रूचे स्वार गांवांत आले हें वर्तमान कळलें. तेव्हां साहुकार म्हणाला कीं, आम्ही गाडी करून जयनगराकडे पावते करितों. गाडीत बसून चाललों. तों पाहिलें कीं हा फसवितो. असें बुद्धीस येऊन गाडी टाकून पायउताराच होऊन चाललों. बरोबर दोन तीन ब्राह्मण, दोन मराठी माणसें, या प्रमाणें दहा बारा कोश गेलों. असे सात दिवस पायीं चाललों. नित्य भोजनाचें साहित्य ईश्वर देववी. तेणेंकरून समागमचे मंडळीसुद्धां भक्षून रेवाडीं पावेतों आलों. तों लष्करचे पळे त्या वाटेनें गेले. त्यांस गांवांत बालोराव म्हणून चौघे भाऊ

असत. ते माझे नांव ऐकून पुसतं, कसे आहेत ? चेहरा कसा ? खुणाखाणा सर्व त्यांनीं पुसून घेतलें. मागाहून हे येतात हैं जाणून मार्गावर नेहमीं पहात बसत. आम्ही आलों तों त्यांनीं रेवाडीबाहेर ओळखिलें, पुसूं लागले. नांव न सांगावें हा निश्चय, परंतु तों अंगींच नांव लावूं लागला. त्याचें बोलण्यांत वाकडी गोष्ट नाही, आम्हांस साहित्य करून द्यावें, उपकार करावा हें पाहिलें. तेव्हां नांव सांगितल्यावर आपलें घरास मंडळीसुद्धां नेऊन उत्तम प्रकारें भोजनाचें साहित्य करून दिलें. भोजन केल्यावर वस्त्रें दिलीं. तदनंतर रामजीदास जोशी मातबर रेवाडींत असे, त्यास वर्तमान कळल्यावर त्यानें आपलें घरीं नेऊन ठेविलें. सात दिवस भोजनास व उत्तम वस्त्रें दिलीं. पुढें आमचें मानस दीग भरतपुरास जावयाचें. परंतु तो म्हणे, सोबत चांगली लावून गाडी करून देऊन पावतें करीन. त्यावर एक लग्न निघालें, त्याबरोबर गाडी करून देऊन पेढे साहित्य करून दिलें. आम्ही निघालों तों वाटेंत कृष्णभट वैद्य आले. त्यांनीं सांगितलें कीं, स्त्री विरोजी बारावकर यांनीं संभाळून आणिली. ती नारोपंत गोखले यांचें घरीं आहे. तेथें त्या गृहस्थानें साहित्य वस्त्रपात्राचें केलें. आम्ही तेथें गेल्यावर भोजन क्षिरीचें घातलें. तेव्हां आनंद झाला. मग स्त्रीस एक गाडी दुसरी करून तेथून निघालों. तों दिगेस आलों. तेथें पुरुषोत्तम महादेव पाणिपताहून आले होते, ते वानवळे यांचे गुमास्त्याचें बिन्हाडास राहिले होते, त्यांस कळतांच त्यांनीं आपलें बिन्हाडास नेलें. तेथें कुटुंबसुद्धां कमकसर महिनाभर होतों. धुधा फार लागत असे. त्यांनीं वस्त्रें वगैरे साहित्य भोजनाचें चांगलें केलें. तेथून मातुश्रीचा शोध फार केला. परंतु घरचा खिजमतगार बरोबर होता, त्यानें सांगितलें कीं घोड्यावरून पडून जखम लागून मेली. हेंच ठिकाण लागलें.

पुढें पालखी व घोडी घेऊन ढवळपुरावरून ग्वाल्हेरीस सारें लष्कर पळून पार्वतीबाई, नाना पुरंधरे, मल्हारजी होळकर, सारे होते तेथें आलों. अंतः-करणापासून होतें कीं, श्रीकाशीस जाऊन नेहमीं वास करावा. प्रपंचांतलि विषयमार्त्री दुःख हें पुरतें समजलें. परंतु देहप्रारब्ध बलवत. तेथें आल्यावर सर्वांनीं निषेध केला. एकदां देशीं जावें, मातोश्रीचा विधि करावा, वगैरे कित्येक प्रकार काशींत गेल्यावर कसें होईल. पाणिपत जालें तेव्हां काशीहि कशी होते असें चित्तांत येऊन लष्कराबरोबर येऊं लागलों. पाणिपताचें वर्तमान

श्रीमंत नानासाहेबांनी ऐकून माझे स्मरण फार गुरुजीजवळ केलें कीं, त्यांचें शरीर अशक्त, कसा निभाव होईल ! परंतु ईश्वरकृपेनें व त्यांचे आशीर्वादे- करून महत्संकटांतून पार पडलों. पुढें श्रीमंत नानासाहेब यांचें दर्शन बऱ्हाण- पुरावर जालें. पाहातों तों शरीर फार क्षीण जहालें आहे. मर्जी बेतऱ्हा जाली आहे, बहुतांच्या अब्रू क्षणाक्षणां जातात. परंतु मजवर सदयतेनें लोभेंकरून भाषण करून वर्तमान पुसलें. सांगितलें. तीनचार दिवस बरोबर राहिलों. श्रीमंत गोपिकाबाई व नारायणराव यांस देवी आल्या. करितां त्यांसह वर्तमान नर्मदातीरी राहिली. परस्परे उभयतांचें चित्तही ठीक नाही हें कळलें. कालवैपरित्येकरून न घडावयाचें तेंही घडलें.

—(काव्येतिहाससंग्रह, ले. १९२)

★ क्र. ३०

‘ ध ’ चा ‘ मा ’ केला !

श्रीमंत नारायणरावसाहेब हूड होते. कारभारी यांचा बहुमान रक्षित नसत. एके दिवशीं पर्वतीस स्वारी गेली. तेथे सारे बोथाऱ्या खेळत होते. याप्रमाणे खेळ खेळत असतां श्रीमंतांनीं नाना फडणीस यांचे पागोटें बोथाटीनें पाडिलें, आणि हंसूं लागले जे, ‘ नाना तुमचें पागोटें खालीं पटलें. ’ तेव्हां नानांनीं उत्तर केलें, कीं ‘ मी कारकूनच आहे. माझे पागोटें पडलें हें कांहीं आश्चर्य नाही. स्वामींनीं आपलें पागोटें संभाळावें. ’ असें उत्तर केलें. परंतु नानांनीं सूचना केली हें कांहीं समजलें नाही. सूचना कोणती तर कांहीं सखारामबापूसां श्रीमंत दादासाहेब यांचें खलबत जाहलें, त्यांत श्रीमंत नारायणरावसाहेब यांस कैद करावें असें ठरलें. ही सूचना नानांनीं श्रीमंतास या प्रकारें केली, परंतु त्यांच्या समजुतीत आली नाही...

तों फितूर जाहाला जे, यांस कैद करावें. त्यास सुमेरसिंग गाडदी व खरक-सिंग गाडदी हे उभयतां पांच हजार गाड्यांचे जमातदार, त्यांस सांगितलें जें, श्रीमंत नारायणरावसाहेब यांस तुम्हीं धरावें; म्हणजे तुम्हांस बक्षीस गांव इनाम वगैरे मिळतील...तों आनंदीबाई, रघुनाथरावदादा यांची पत्नी, तिनें

गाडद्यास बोलावून सांगितलें जे, तुम्हांस धरावें असें लिहून दिलें; त्यास धरिलें असतां पुढें कांहीं लोक तिकडे, कांहीं इकडे, असें होऊन राजकारण उभें राहिल. त्यास मारून टाकावें हेंच बरें, म्हणजे एकछत्री राज्य जाहलें ! असेंच करावें. नंतर गाडदी यांनीं उत्तर केलें कीं, आपण धरावें असें लिहून दिलें आणि मारावें कसें ? तेव्हां आनंदीबाईंनीं सांगितलें, ' कीं तुम्हास मारावें असें लिहून देतें. तुमचा कागद कोठें आहे तो आणवावा. ' नंतर त्यांनीं कागद आणून दिला. तेथें धरावा जें होतें तेथेंच मारावा, असें करून दिलें. ध चा मा केला.

याप्रमाणें बंदोबस्त करून जे दिवशीं मारावयाचें तेच दिवशीं श्रीमंत गांवांतच पुणें मुक्कामीं सासुरवाडी होती तेथें भोजनास सहकुटुंब गेले होते. इकडे वाड्यांत नाकेबंदी होऊन तलब चढली म्हणोन गाडदी जमा जाहले. श्रीमंत सासुरवाडींत भोजन करून विडे घेतात तों कोणी सूचना केली, कीं आपण वाड्यांत जाऊं नये, कांहीं दगाफितुर आहे. तेव्हां त्याजवर रागें भरले आणि तसेंच पालखींत बसोन वाड्यांत आले, आणि तिसरे मजल्यावर कवूतरखाना होता तेथें अम्मळ उभे राहिले तों उभयता गाडदी तेथें आले आणि विनंति केली, कीं महाराज, आमची तलब चढली त्याची वाट काय ! आमचा रोजमुरा फडशा करून द्यावा. श्रीमंतांनीं आज्ञा केली, कीं तिसरे प्रहरीं कचेरीस विनंति करावी. नंतर काय जी आज्ञा व्हावयाची ती होईल. गाडदी यांनीं उत्तर केलें, कीं आम्हांस कचेरीची काय गरज ? आपण घर्नी, आपण फडशा करावा. तों श्रीमंत तेथून खालीं येऊं लागले. तों जिना उतरतांनाच गाडदी यांनीं लगट केली, कीं आम्हांस येथें ऐवज द्यावा. नाहीपेशां आम्हीं उतरूं देणार नाहीं...तों श्रीमंत जिना उतरून खालीं आले, तों खालीं चौकांत पूजेच्या गाई दोन बांधिल्या होत्या त्या गारद्यांच्या नागव्या तरवारीं पाहून बुजाल्या आणि दावीं तोंडून गारद्यांच्या अंगावर आल्या. तों तेथें फुरसद सांपडली. नाहीतर तेथेंच श्रीमंतास मारावें असें होतें. गाई आडव्या येतांच गाडद्यांनीं तलवारीनें गाई ठार मारिल्या...गारद्यांस खून चढला. तों दादासाहेबांजवळ श्रीमंत जाऊन कमरेस मिठी घालून बोलले, कीं मला मारूं नका; किल्ल्यावर कैद करून पीठमीठ लावून ठेवा. मारूं नका ! असें दीन वचन बोलले तेव्हां दादासाहेबांस दया आली. तों गाडदीहि तेथें आले

आणि बोलले कीं आतां आम्ही यास जिवंत सोडणार नाही. हा वांचल्यास आमचीं रांडापेरें ढाणकास वांटील. सर्पास दुखवून सोडितों कीं काय ? असें म्हणतांच दादासाहेब म्हणाले, कीं अरे बाळास मारूं नका. असें म्हणून हात पुढें केला. तों आंत खोलीत तेथेंच आनंदीबाई होती तेथून दादासाहेब यांस म्हणाली, कीं आतां कांकणें हातांत घाल ! असें म्हणून गाड्यांस सांगितलें, कीं उभयतांस मारून टाका ! तों गाड्यांनीं एक वार टाकिला तो दादासाहेब यांचे हातास लागला. तों तुळ्या पवार आनंदीबाईचा खिसमतगार होता त्यानें श्रीमंतांचे पायास धरून दादासाहेब यांचे कमरेपासून ओढिलें. तों चाफाजी टिळेकर तसाच श्रीमंतांवर पडला. तों गाडदी याची तलवार चालली. तेथें कांहीं बाकी राहिली नाही. उभयतांचे तुकडे एके ठिकाणीं जाहले. श्रीमंत साखरभात भोजन करून गेले तो पोटांतून तसाच पडला. हे कृत्य रघुनाथराव दादा यांचे समोर जाहलें. गर्दी जाहली. तो दिवस शके १६९५ भाद्रपद शुद्ध चतुर्दशी. याप्रमाणें जी गोष्ट न व्हावयाची ती जाहली.

नंतर गाडदी यांनीं वाड्यावरून रघुनाथराव यांची द्राही फिरवून दीन गाजविला. दिल्ली दरवाजा लाविला. पानसे यांनीं तोफखान्यांतून तोफा ओढून आणून म्हणाले जे, वाड्यास तोफा लावून वाडा उडवून देतो. गाडदी यांनीं वरून सांगितलें जे, जी व्हावयाची ती गोष्ट सरकार—हुकुमावरून पार जाहली. आतां तुम्ही आक्रोश कां करितां ? आतां सरकारच्या पायांशींच लक्ष ठेवा.

याप्रमाणें वरून बोलतात, तों त्रिंबकराव मामा हातांत भाला आणि घोड्यावर बसोन आले... आंत रघुनाथराव दादांजवळ गेले तों मारलेले मुरदे गाशांत गुंडाळोन आंत खोलीत ठेविले होते. तों रघुनाथराव दादा बोलले, कीं मामा, माझ्या कपाळास ही गोष्ट आली. आपण आंत जाऊन पहावें. त्रिंबकराव-मामा यांचें मनांत नारायणराव जखमी असतील. असें वाटून आत जाऊन पाहतात तों फक्त मांस पाहिलें. नंतर तसेंच बाहेर येऊन रागानें रघुनाथरावदादा यांचें तोंडापुढें हात नेऊन बोलले, कीं श्रीमंत बाजीराव-साहेब यांचें पोटीं पोरगी जन्मास आली असतास तर एकाद्या ब्राह्मणाचें घर उभें राहतें ! हे काय केलेंस ! असें म्हणतांच दादासाहेब कपाळास हात लाऊन उगेच राहिले. आणि मामास म्हणाले, कीं आतां पुढें

याचें दहनाचा विचार करावा. मामा बोलले, कीं अरे दहन कशाचें करितोस? मलाहि मारून टाक म्हणजे झालें ! तुझ्या घरीं ब्राह्मण कोण येतो ? दहन कोण करितो ? असे अनेक प्रकारें बोलले. रघुनाथराव दादा परम पुण्यवान् स्नान-संध्याशील. परंतु स्त्रीचे योगेंकरून अनर्थास पावून अपेश माथां घेतलें. पूर्वीं हि राज्यनाशास कारण स्त्रीच. तसेंच आतां हि जाहलें.....

पुढें दुसरे दिवशी गांवांतील शिष्ट ब्राह्मण बोलावून विचार आरंभिला जे, कांहीं प्रायश्चित्त करावें. म्हणून सभा करून रामशास्त्री यांस बोलावून आणिलें. तों हें वर्तमान होतांच शास्त्रीबाबा यांनीं आपलीं मुलें माणसें माहुलीस रवाना करून आपण हातांत पंचपात्र घेऊन सोवळ्यांनीं वाड्यांत आले. तों रघुनाथरावदादा कचेरीस बसले आहेत, तों शास्त्रीबाबा येतांच श्रीमंतांनीं नमस्कार केला. तेव्हां शास्त्री बोलले कीं, 'नमस्कार न करणें. तुम्हांस अशौच आहे.' असें बोलतांच वरकड पंडित म्हणाले, कीं शास्त्रीबाबा, आपणांस यजमान यांनीं बोलाविलें जे, गाडदी यांचे हातून हें कर्म जाहलें; परंतु शब्ददोष श्रीमंतांवर आला. त्यास कांहीं प्रायश्चित्त करावें, यामुळें आपणांस बोलाविलें. तेव्हां शास्त्रीबाबा म्हणाले, कीं प्रायश्चित्त कशाचें करतां व कोणास देतां ? ब्रह्महत्या, गोहत्या, बाळहत्या जेथें जाहल्या तेथें कोणतें प्रायश्चित्त पुस्तकांत लिहिलें आहे ? एक प्रायश्चित्त. यास देहान्त प्रायश्चित्त करावें. शिसें तापवून प्राशन करावें, किंवा दर्माचें गृह करून आंत बसावें आणि अग्निसंस्कार करावा. यांतून वांचल्यास पुढें प्रायश्चित्त करावें. असें म्हणतांच सारे पंडित बोलले जे, शास्त्रीबाबा, आपण असें काय म्हणून बोलतां ? हे बोलले, कीं मला याचें राज्यांत कांहीं रहावयाचें नाहीं. तुम्हांस रहावयाचें असेल म्हणून तुम्हीं ग्रंथाखेरजि भाषण करितां. मी मुलेंमाणसें रवाना करून सोवळ्यांनींच आलों. मी असाच निघणार. कालपासोन जलस्पर्श देखील नाहीं केला ! मी जीवित्वास उदार जाहलों. मजीं असल्यास आणखी एक ब्रह्महत्या करावी ! याप्रमाणें शास्त्रीबाबा बोलतांच कोणीएक बोलेनासें जाहलें. शास्त्रीबाबा तसेंच निघून माहुलीस आले. नंतर अन्नव्यवहार केला. मागें कांहीं प्रायश्चित्त केलें नाहीं.

—(हरिवंशाची बखर, कलम ६८ ते ७४)

★ क्र. ३१

दीड महिनापर्यंत लग्नाशिवाय कारभार दुसरा झाला नाही

शके १७०४ मध्ये श्रीमंतांचें लग्नाचा बेत ठरला. तेव्हां अगोदर सरंजामाची तयारी होऊं लागली. तमाम बलावणीं करावयाचा बेत ठरला. हिंदुस्थान प्रांतीचे राजेरजवाडे वगैरे संस्थानी यांजकडे बलावण्यासाठीं वकील पाठविले. तसेंच हिंदुस्थानांत सरकारच्या फौजा बाळगणारे शिंदे, होळकर, विसाजी कृष्ण विनीवाले, यांसीही लग्नास येण्याची आज्ञा सरकारची झाली कीं, आपापले जागीं सर्व बंदोबस्त करून, जेथें ठाणीं अंमल बसलेले असतील तेथें बंदोबस्त चांगला राखून तितक्या फौजा तेथें ठेवून खाशाखाशांनीं लग्नास यावें. अशी आज्ञा होतांच त्याच बेतानें अवघा बंदोबस्त करून खासे लग्नास निघाले. समागमें हिंदुस्थान प्रांतीचे राजेरजवाडे, संस्थानी ज्यांस ज्यांस बोलावणीं होती तितक्यांस समागमें घेऊन निघाले कोणी खासे आले व कोणी कारभारी आले.

इकडे पुण्याहून हैदराबादेस नवाब निजामअल्लीखां यास लग्नाचें बलावणें करावयास पुण्याहून कारकून सरंजाम देऊन पाठविले. ते हैदराबादेस वकील सरकारचे होते त्यांनीं नेऊन नवाबांस भेटविले. सर्व मजकूर नवाबांस विदित केला कीं, “आपण वडिलपणें येऊन समारंभ केला पाहिजे” त्यावेळेस नवाब खुषवक्तीत होते. म्हणून संतोष पावले. नंतर नवाब बोललें, “बहुत आच्छा है.” असें बोलणें झाल्यानंतर नवाब निजामअल्लीखां यांनीं आपले फर्जदास हुकूम केला कीं, “राव पंडित प्रधान इन्की शादी होती है. तुमने साथ फौज लेके सरंजाम समेत पुणें शादीकू जाना.” असा हुकूम नवाब पोलाजंग ह्यांस झाल्यानंतर सरंजाम फौजेसुद्धां पोलाजंग डेरे दाखल झाले. इकडे दक्षिण-प्रांती संस्थानी होते त्यांस लग्नाचीं बलावणीं झालीं.....टिपू सुलतान यांस कारकून बलावण्याठीं गेले. त्यांनीं जाऊन टिपू सुलतान यांस बलावणें केलें, तेव्हां टिपूनें जबाब केला कीं “बहुत आच्छा है. हम आते.”

अशीच तमाम मामलेदार यांस सरकारचीं पत्रें लग्नास येण्यासाठीं गेलीं होतीं. ते मामलेदार पुण्यास येऊन पोहोचले. सरदार हीं आले. ज्यांस पुढें

इस्तमेल जाण्याची योग्यता, त्यास श्रीमंत जाऊन घेऊन आले. ज्यास कारभारी सामोरे जाऊन आणावयाचें त्यांस कारभारी यांणी जाऊन आणिले. अष्टप्रधान, पंतप्रतिनिधि, पंत-सचिव, पंत-मंत्री, पंत-सुमंत, पंत-अमात्य, पंत-न्यायाधीश, पंत-राजाज्ञा, पंत डबीर, असे सारे बलावण्याबरोबर पुण्यास आले. तितक्यांस श्रीमंत सामोरे जाऊन, बहूत मानानें पुण्यास घेऊन आले. नबाब पोलाजंग यांस श्रीमंत पुढें जाऊन, इतमामानानें घेऊन आले. त्यांजला मुक्कामावर उतरून त्यांचें खाण्यापिण्याचा व सर्व फौजेचे घोडे व हत्ती व उंट इतक्यांच्या दाण्या-रतिवाचा, जेथपर्यंत राहतील तेथपर्यंत एकदांच बंदोबस्त योग्यतेनुरूप करून दिला.

याप्रमाणें तयारी होऊन, वधुनिश्चय बाळाजी बहिरव थत्ते यांची कन्या नेमस्त झाली. लग्नाचा नेम माघमाशीं ठरला. कृष्णाजी नाईक थत्ते यांच्या येथें लग्नसमारंभ करावयाचा ठरला. शहरांत आमंत्रण सर्व शहरास झालें. सरकारी मंडळी, मामलेदार मंडळी, एरवीं शहरचे लोक, ब्राह्मण मंडळी, गृहस्थ, अग्निहोत्री व दीक्षित व शास्त्री व वैदिक व ज्योतिषी अशीं सर्वास आमंत्रणें लग्नास झालीं. खेरीज उदमी, व्यापारी, सावकार व सराफ अशीं सर्वास आमंत्रणें केलीं....अष्टप्रधानसुद्धां आमंत्रणें झालीं.

अशी सर्व सिद्धता होऊन दोन्ही मंडळीं देवस्थापना झाली. नवरीची उष्टी हळद श्रीमंतांस आली. देवस्थापना झाली त्या दिवसापासून शहरांत लाख घरांस सिधे चालूं झाले. घरांतील घरधन्यास आणखी बिन्हाडें होती त्यांसुद्धां टीप घेऊन सिधे पंचपक्वान्नांचे दहा दिवसपर्यंत चालू झाले. तसेंच बाहेरून लष्करें होती त्यांस सरंजाम पोचतें होऊं लागले. उत्तम सिधे पक्वान्नांसुद्धां द्यावयाची आज्ञा झाली. ज्या दिवशीं देवस्थापना झाली त्या दिवसापासून आहेराचा समारंभ पांच दिवसपर्यंत होत होता. आहेराच्या कापडाचे शतावधी भोत भरले. श्रीमंतपूजन थत्ते यांजकडून यावयाचें त्या दिवशीं वाड्यांत मोठा समारंभ झाला. सर्वत्र लहानथोर सरदार होळकर, भोसले, गायकवाड..... असें किती गणतीस धरावें ? तसेंच सर्व पागे, तसेंच शिलेदार, तशीच सर्व मंडळी त्या सभेस आली. ब्राह्मण सरदार पटवर्धन, विंचुरकर, रास्ते..... तसे अष्टप्रधान, सारे त्या सभेस आले. महाराज सातारकर यांस तख्त बसावयास केलें होतें, तेथें येऊन महाराज बसले. सारी मुत्सद्दी मंडळी

व कारभारी व कारकून...फडाचे व बेहड्यांतील व जामदारखान्यांतील व एक-बेरजेतील व शिलेखान्यांतील व जिन्नसखान्यांतील व तोफखान्यांतील व हशमांकडील, त्या त्या कारखान्यांतील दरोगे सरदार कारकुनांसमवेत त्या सभेस येऊन बसलेत्या सभेस पन्नास काठी सोन्याची उभी राहिली आहे. खेरीज रुप्याचे काठीवाले यांचा नेम नाही. थत्ते यांजकडील मंडळी श्रीमंतपूजन घेऊन आली. तीहि सभेत येऊन बसली. सारी सभानानांनी अवलोकन करून पाहिली आणि चोपदारास विचारिले. “कोणी यावयाचा राहिला की काय ?” असा शोध करितां दादाजी गंगाधर निसबत होळकर व बाळाजीपंत ठोसर असे राहिले होते, त्यांस बलावर्णे जातांच तेही येऊन हजर झाले. अशी सारी मंडळी येऊन बसली. कळवंतिणीचे नाच होतात. वाजंत्र्याचे बाजे होतात, चौघडे वाजतात. त्यासमर्थी शिलेदार कारकून असामी दोघे नानांनी जवळ बोलावून त्या उभयतांस सांगितले, “तुम्ही आरसे महालांत जाऊन दाजिबा आपटे व मोरोपंत भावे यांस सांगावे की, सकळ मंडळी येऊन बसली आहे व महाराज येऊन तख्तावर बसले आहेत. थत्ते यांजकडील श्रीमंत पूजनविधी घेऊन बसले आहेत. अशी विनंती करून श्रीमंतांस लवकर घेऊन यावे.” असा निरोप कळतांच उभयतां आंत जाऊन त्यांनी श्रीमंतांस विनंती केली. विनंती करतांच सरकारची स्वारी उठली. आंगावर पोषाक तमामी केला. डोकीस फेटा तमामी, अंगांत निमा पायांत विजार घालून समागमें दाजिबा आपटे प्रमुख मंडळी निघाली. श्रीमंतांचे मस्तकी शीरपेंच, व कलगी व तुरा मोत्यांचा व कानांत चौकडा, गळ्यांत मोत्याच्या व पांचेच्या माळा, हातांत पोंच्या, अशी स्वारी सरकारची निघाली. समागमें खिजमतगार मंडळी आपआपले हुद्दे घेऊन चालते झाले. अशी स्वारी सरकारची जेथें मंडळी सभा होऊन बसली होती त्या दरवाज्या-जवळ येतांच सारे चोपदार ललकारतांच समोर महाराजांनी पाहिले. त्यावेळेस दाजिबा आपटे यांनी श्रीमंतांचे हातावरून फुलाचा हार गुंडाळून तेथून श्रीमंत आदव बजावीत चालले. ते तख्तापांशी जाऊन, मुजरा करून राजापुढें उभें राहिले. त्यावेळेस सकळ सभा पोलाजंगसुद्धां उभी राहिली. त्या समर्थी एकदांच सान्या चोपदारांची ललकारी झाली. तें पाहून नानांसुद्धां कित्येकांचे नेत्रांस आनन्दाश्रू लोटले. मग राजांनी श्रीमंतांस बसावयास जागा दाखविली. तेथें

श्रीमंत महाराजांचे उजवे बाजूम तख्तानजिक बसले. नंतर श्रीमंतपूजनविधी झाला. त्यावेळेस भिक्षुक, ब्राह्मण, शास्त्री, पंडित, ज्योतिषी, अग्निहोत्री, वैदिक बसले होते, त्यांस देकार वाटला. सर्वत्रांस पानसुपारी झाली. अत्तरगुलाब, हार, गजरे, तुरे, सर्वत्रांस मानकरी व शिलेदार व परराज्यांतोल आले होते त्यांस देऊन समारंभ झाला. अवधी मंडळी श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन जाती झाली. महाराज उठले. त्यांस श्रीमंत दरवाज्या पावेंतों पोंचवीत गेले..... असा श्रीमंतपूजनविधी झाला.

दुसरे दिवशीं तेलफळ नवरीकडे सरकारातून निघालें त्यासमयीं थत्ते यांचे मांडवांत वऱ्हाडी व मानकरी व मुत्सदी व सरदार व बाहेरील संस्थानी वगैरे लग्नास येतील त्यांची मुदारत करण्याविषयीं थत्ते यांचे मांडवांत राघोजी आंगरे सरखेल यांची व हरिपंत फडके यांची नेमणूक झाली. वऱ्हाडी मानकरी यांची बसविण्याची योग्यता पाहून ज्या ज्या ठिकाणीं जे जे बसावयाचे त्या त्या ठिकाणीं बसवून, अत्तरगुलाब पानसुपारी हारतुरे गजरे वाटावयास सरकारातून कारकून नेमून दिले. त्यांस ताकीद की, “तात्या व सरखेल सांगतील त्याप्रमाणें तुम्हीं चालावें.” अशी नेमणूक तेथील झाली.

इकडे सरकारांत आहेराचा समारंभ चालला. राजे महाराजे सातारकर, अष्टप्रधान, नबाब...वगैरे मुत्सदी मंडळी यांचे व मामलेदार मंडळी व सरसुभे संस्थानी राजेरजवाडे यांचे, सर्व वकिलांचे या सर्वांचे आहेर सरकारांत आले. तेलफळ गेलें होतें तें माघारें घेऊन थत्ते यांजकडून रुखवत सरकारांत आलें. रुखवताचा समारंभ होत आहे तों वर न्यावयास थत्ते यांजकडून आले. वर-प्रस्थानाची सिद्धता झाली.

श्रीमंत देवांस नमस्कार करून स्वारी वाहेर निघाली थोरळा हत्ती विनायक गज आणवून त्याजवर रुग्णाची अंबारी ठेविली. त्यांत श्रीमंत बसले. पाठीमागे खवासखान्यात आपा बळवंत व अमृतराव पेठें हातीं चवऱ्या घेऊन बसले. पुढें खास जिलबीस बोथाटी बारदार, विटेदार व बाणदार व लगी, त्याच्यापुढें खासवदार अशी जिलीब पुढें चालली. जिलबीपुढें वाजंत्र्याचे ताफे, ताशे, मरफे दोनशें वाजूं लागले, त्यापुढें चौघडे वाजतात. त्याचेपुढें जिलबीचे हत्ती शेंपन्नास चालिले आहेत. त्यामध्ये जरीपटक्याचा हत्ती. मागे कोतवाल घोडे पांचसातशें सोऱ्याचे गंडे, पट्टे व पाठीवर भरगची झुली, गळ्यांत मोहोरा, पुतळ्यांच्या माळा

[असे चालले]. जिल्ह्याच्या हत्तीपुढे पांच हजार खांसे घोड्यांवर स्वार होऊन बंदुकांचे आवाज करीत चालले आहेत. त्याच्यापुढे सांडणीस्वार शेंदोनशें व सुतर-स्वार शेंपन्नास तोफाचे आवाज करीत चालले. त्याच्यापुढे दहा हजार स्वार चालिला. अशी स्वारी लग्नास वाडा डावा घालून निघाली. तेव्हां आघाडी पानशे यांचे वाड्यापाशी होती. श्रीमंतांच्या अंबारीमागे साहेबनौबती वाजत चालल्या. वाड्यापासून तोफखान्यापावेतो एकसारखा फौजेचा थाट उभा राहिला आहे. सरकारचे पाठीमागे वन्हाडिणी बायका यांणी चालावे. बायकांमध्ये पुरुषांची दाटी न होई अशा बेताने सभोवती शिपाई चालिले. त्याच्यामागे भिक्षुकमंडळी, शास्त्री पुराणिक, अग्निहोत्री, ज्योतिषी व वैदिक, असा समुदाय चालला. त्यांच्या मागे मोठाले सरदार.....असे मानकरी चालिले. त्यांच्यामागे सातारकर महाराज अष्टप्रधान समवेत व त्यांच्या मागे नवाब पोलाजंग आणि राजेरजवाडे, संस्थानी परराज्यांतील वकील असा समुदाय मिरवत चालला असता त्यांच्यामागे सरकारची मुत्सद्दी मंडळी असा पुण्यांतील समुदाय चालला. उंटावरील नौबती शतावधी वाजतात. अशा थाटाने व समुदायाने मोठ्या सरंजामाने चालत असता शहरचे लोक दुरस्ता माड्यांवर व गच्छ्यांवर उभे राहून तमाशा पाहातात. त्यासमयी शहरचे लोकांनी सोन्यारुप्याचीं फुले श्रीमंतांवर उडविली. अशी स्वारी समारंभाने नवरीचे मंडपांत पोहोचली.

त्यासमयी जलकुंभ मस्तकीं घेऊन दासी पुढे उभ्या. दहीभात वरून ओवाळून टाकिले कुळंबिणी घागरी घेऊन उभ्या होत्या, त्यांस देणगी देऊन स्वारी मंडपांत दाखल होऊन वरासनीं बसले. वरकड मंडळी मंडपांत दाखल झाली. अंगोदरच राघोजी आंगरे व हरिपंत तात्या सोयऱ्यांचे मंडपांत तरतुदीस ठेविले होते. त्यांनी पुढे घेऊन सारे मंडळीस आंत घेऊन जाऊन ज्या ज्या ठिकाणी योग्यतेनुरूप बसावावयाचे तसे बसविले....नंतर मधुपर्क-विधी होऊन पाणिग्रहण-विधी झाला. त्यासमयी वाजण्याचे वाजे, चौघडे व नौबती, अशी एकदांच सारीं व जूं लागलीं व तोफांची सरवत्ती झाली. मग विवाहहोम होऊन ब्राह्मणांस दक्षिणा मंडपांत वाटली. मंडपांत वन्हाडी होते त्यांस पान-सुपारी, हार, गजरे, तुरे वाटिले. मग सर्वत्र मंडळी सरकारचा निरोप घेऊन निघाली ती आपापले ठिकाणी गेली...

दुसरे दिवसापासून सर्वत्र लोकांस मेजवानीची आमंत्रणे करून भोजनास बलाविले. मंडळी तितकीच आली. वाढावयास सर्व कारकून मंडळी नेमिली. तूप वाढावयास शहरचे सराफ नेमिले. एक एका पदार्थास एक एक कारकून नेमिला. पीतांबर नेसून, शालजोड्या कंबरेस बांधून, वाढावयास लागले. चार चार कारकुनांमार्गे एकेक शिष्या हातीं ओली घेऊन वाढणारांचे घाम पुशीत असे. असा रोज समारंभ होत राहिला. होळकर, गायकवाड, भोंसले व सरकारचे मानकरी... अशा अवघ्यांस भोजनास घालून सर्वांस पोषाक योग्यते-नुरूप दिले सर्वांस अलंकार वस्त्रे योग्यतेनुरूप दिली. दीड महिनापर्यंत लग्नाशिवाय कारभार दुसरा झाला नाही.

—(सोहनीकृत पेशव्यांची बखर, पृ. ११५ ते १२३)

★ क्र. ३२

दूत म्हणजे राजा याचे नेत्र होत

आतां दूत-प्रेषण म्हणजे दूत पाठविणे तें कसें म्हणाल तरि सांगतो. आपण जाऊन राजकार्य अवश्यमेव करूनच येईन असा ज्यास अभिमान व प्रौढ व स्मरणवान् व बोलणार व सकलशास्त्र जाणणार व शूर व कार्यांचे ठायीं अति तत्पर असा असेल त्यासच योजून पाठवावा. आतां दूतांची लक्षणे तीन प्रकारची आहेत. तीं कशीं कशीं विचाराल तरि सांगतो. एक निसृष्टार्थ व मितार्थ व शासनवाहक असे तीन प्रकार. त्यांचीच त्रिविक्षा सांगतो. निसृष्टार्थ म्हणजे देश, काल योग्य असें पाहून बोलणार यास निसृष्टार्थ म्हणावें. आतां मितार्थ सांगतो. जितकें सांगून पाठविलें तितकेंच जाऊन बोलणार त्यांस मितार्थ म्हणावें. आतां शासनहर सांगतो. इकडील पत्र त्यास नेऊन द्यावें, तिकडील उत्तर यास आणून द्यावें, यास शासनहर म्हणावें. याजप्रकारें तीन लक्षणे दूताचे ठायीं आहेत म्हणोन सांगितलीं. आतां निसृष्टार्थ दूत याणीं शत्रूकडे गेला असतां शत्रुनगराचे ठायीं उगेच जाऊन ये. आधीं त्या राज्यास सांगून पाठवावें. त्याची आज्ञा आणून नंतर त्याचें नगरांत प्रवेश करावा. नगरात गेल्यावरि राजसभेंतहि जाणें ते समर्थी

राजियांस सांगून पाठवून त्याचें उत्तर आणून मग राजसभेंत जावें. सभेंत गेल्यावरि राजा यास अभिवंदन करून उभेंच रहावें. बसों नये. राजा येणें बसा म्हटलें तर बसावें. शत्रुराज्याचा सर्व शोध करावा व दुर्गांचाहि शोध घ्यावा. व दुर्गांत रक्षकादि कसे आहेत व तेथें यंत्रेआदि करून साहित्य कसे आहे याचाहि शोध घ्यावा. राजा कोशसंपन्न कसा आहे व यास मित्र कोण कोण आहेत, कितीक आहेत व सेना किती आहे, ती कशी आहे, हें पाहून व राजाचीं छिद्रे असतील तीं सकळ जाणून व प्रजेचीं राजा याचे ठायीं अनुरक्तता कशी आहे किंवा उदास आहे, राजा याचें गुणवर्णन करिते किंवा नाई करित, व फळेंकरून व द्रव्येंकरून व कर्मेकरून राजास कशा भजतात याचा शोध घ्यावा व सभेचे ठायीं आपले स्वामीची आज्ञा तदनुरूप भय पावत नाही [असें] निःशंकपणें बोलावें. व आपले राजा याची व शत्रूकडे आला त्या राजाची—चतुर्विधवृत्त राज्यांत असावें तें पहिलें सांगितलें— त्या चतुर्विध प्रकारें करून राजाची स्तुति करावी व आणखी तीर्थे व आश्रम वगैरें स्थानें यांचें वर्णन करून राजा यांस संबोधन द्यावें कीं, हा राजा व आपला राजा सकळ शास्त्रें जाणणार असे आहेत हें बोलणें तें आणखी जन सभेंत बसले असतील त्यांशीं बोलत असावें व जनांसि आपला राजा याचें ऐश्वर्य सांगावें. तें कसें म्हणाल तरि प्रताप व कुल व ऐश्वर्य म्हणजे संपत्ति व दानशूरता व मिष्टान्न करून ब्राह्मणभोजनें घालणार असा थोर परमदक्ष याजप्रकारें करून बोलावें. व दूत जो येणें राजा आणणांसि अनिष्ट बोलला असतांहि त्याचें सहनच करावें. आपणांस कामक्रोधही नसावा आणि वेतसी वृक्ष म्हणजे नदीचे ठायीं शेरणीचे वृक्ष उंच असे असतात, महापूरही आला तरी नम्रत्वे करून असतां कदापि भय पावत नाहींत, तसें प्रकारें दूत जो येणें नम्रत्वे असावें. व आपणांसि बोलिला असतां आपण त्यांसि धिक्कारून बोलूं नये. त्याचा अंतर्भाव काढावा. आपण आपला अंतर्भाव देऊं नये. एकटेच निद्रा करावी व स्त्रियांचा संग करूं नये व मद्यपानही करूं नये. याचें कारण सांगतों. आपला अंतर्भाव निद्रेंत स्वप्नांत बोलत उठल्या अन्यास कळेल, यास्तव एकटेंच निजावें. व स्त्रियांशीं संग केला असतां कामासक्त होऊन त्यांशीं कोणेसमयीं काय बोलणें पडेल न कळे व मद्यपानें करून अव्यवस्थपणेंही काय बोलणें घडेल न कळे, म्हणून तिन्हीं सांगितलेलीं कर्मे करूं नयेत. सकळ राज्याचा शोध घ्यावा व

अरण्ये असतीळ त्यांचाही शोध घ्यावा व राजा यांचे आसमंताद्द्वारांनी कोण कोण राजे आहेत, ते या राजियास अनुकूल कोण प्रतिकूल कोण आहेत व युद्धास भूमि चांगली कोणती याचा शोध करणे हीं दूतांचीं कर्मे होत. दूत म्हणजे राजा यांचे नेत्र होत. यास्तव दूतद्वारा राजा येणें सकळ जाणत असावें व परराज्यांतील वृत्तांत पाहत असावा. हीं निसृष्टार्थ दूत सांगितला त्यांचीं लक्षणें व कर्मे होत.

—(मल्हार रामराव चिटणीसकृत सप्तप्रकरणात्मक राजनीति,
बलप्रकरण, पृ. ७३-७५)

★ क्र. ३३

इंग्रज हे वरकड सावकारांसारखे नव्हत.

साहुकार म्हणजे राज्याची व राजश्रीची शोभा. साहुकाराच्या योगानें राज्य आबादान होतें. न मिळे त्या वस्तुजात राज्यांत येतात तें राज्य श्रीमंत होतें. पडलें संकटप्रसंगां पाहिजे तें कर्जवाम मिळतें. तेणेंकरून आलें संकट परिहारिजेतें. साहुकाराचें संरक्षणामध्ये बहुत फायदा आहे. याकरितां साहुकाराचा बहुमान चालवावा. कोणेविषयी त्याजवर जलाल अथवा त्याचा अपमान होऊं न द्यावा. पेठापेठांत दुकानें, वखारी घालवून हत्ती, घोडे, जरमिना, जरबाब, पशमी आदिकरून वस्त्रजात, रत्नें, शस्त्रें आदिकरून अशेष वस्तुजात यांचा उदीम चालवावा. हुजूर बाजारामध्येही थोर थोर साहुकार आणून ठेवावे. वर्षसंबंधें तसेंच लग्नादि महोत्सवांनी त्यांचे त्यांचे योग्यतेनुरूप प्रतिष्ठेनें बोलावून आणून वस्त्रपात्र देऊन समाधान करित जावें. परमुलुखीं जे जे साहुकार असतील त्यांचीं समाधानें करून आणावें. त्यांस अनुकूल न पडेच तर असतील तेथेंच त्यांचें समाधान रक्षून आपली माया लावून त्यांचे मुतालिक आणून त्यांस अनुकूल जागा, दुकानें देऊन ठेवावें. तसेंच दर्यावर्दी साहुकार यांसही बंदरोबंदरीं कौल पाठवून आमदरफती करावी. साहुकारांमध्ये फिरंगी व इंग्रज व बलंदेज, फरासीस व डिंगमारादि टोपीकर हेही लोक सावकारी करितात.

परंतु ते वरकड सावकारांसारखे नव्हेत. यांचे खावंद प्रत्येक प्रत्येक राज्यांचे करीत आहेत. त्यांचे हुकुमाने त्यांचे होत्साते हे लोक या प्रांती साहुकारीस येतात. राज्यां करणारास स्थळलोभ नाही असें काय घडो पाहतें? तथापि टोपीकरास, या प्रांती प्रवेश करावा, राज्य वाढवावें, स्वमतें प्रतिष्ठावीं हा पूर्णाभिमान. तदनु रूप स्थळोस्थळीं कृतकार्यही झालें आहेत. त्यास ही हद्दी जात, हातास आलें स्थळ मेल्यानेंही सोडावयाचें नव्हतें. यांची आमदरफ्ती आले गेले इतकीच असो घावी. त्यास केवळ नेहमीं जागा देऊं नये. जंजिन्यासमीप तों या लोकांचें येणें जाणें सहसा होऊं देऊं नये. कदाचित् वखारीस जागा देणें झाली तर खाडीचे मोबारीं समुद्रतीरीं न घावी. तसे ठिकाणीं जागा दिल्यानें जोंपर्यंत आपले मर्यादेनें आहेत तों आहेत, नाही तें समथीं आरमार, तोफा, दारुगोळीं हेंच त्यांचें बळ, आरमार पाठीशीं देऊन त्यांचें बळें त्या बंदरीं नूतन किल्लाच निर्माण करणार, तेव्हां इतकें स्थळ राज्यांतून गेलें. याकरितां जागा देणेंच तर लांब खाडी, गांव दोन गांवें राजापुलासारखीं असेल तेथें फरासीसांस जागा दिला होता, त्या न्याथें दोन चार नामांकित थोर शहरें असतील त्यामध्ये जागा द्यावा. तो असा कीं, नीच जागा, शहराचें आवारीं शहराचा उपद्रव चुकवून नेमून देऊन वखारी घालाव्या. त्यास इमारतीचें घर बांधो देऊं नये. या प्रकारें राहिले तर बरें, नाही तर याविणें प्रयोजन नाही. आले गेले असून त्यांचे वाटेस आपण न जावें, आपले वाटेस त्याणीं न जावें इतकेंच पुरे. गालिमाचे मुलुखांतील गालिमाचा मुलुख मारिल्यामुळें अथवा दर्यावर्दीमुळें साहुकार सांपडले तर अवसर पाहून त्यांशीं खंड करावा. खंडाचा वसूल घेणें तोही त्यांस राखून घ्यावा. खंड फारीक झाल्यावर थोडीबहुत त्यांची मेहमानी करून बहुमानें त्यांस त्यांचें स्थळास पाठवून द्यावें गालिमाकडील सेवक लोकांस जें शासन आहे तें साहुकार लोकांस उचित नाही.

—(अमात्यकृत “ आज्ञापत्र ” प्र. ५)

पत्रात्मक गद्य

★ क्र. ३४

तुम्ही आम्ही सकळ देवाचे आहों

(रामदासांकडून रघुनाथभट गोसाव्यांस)

॥ श्रीरामसमर्थ ॥ शके १५९६ इ. १६७४.

उत्तमगुणाळंकृत रघुनाथभक्तिपरायेण परोपकार राजमान्य राजश्री रघुनाथ भट गोसांवी यांसी स्नेहपूर्वक सूचना. तुमचा निरोप घेउनु हेलवाकीहून स्वार जालों तें सुखरूप चाफलास पावलों. संकल्पाची समारादनाहि जाली. पुढें शरीराचा उपचारहि हळुहळु होतो. तुमचें मन मजवरी बहुत आहे तें तुमच्या आवडीच्या गुणें कल्याण होईल ऐसें नेमस्त चिन्ह दिसतें. आपण ते कर्कष सीतलाईमधें बहुतचि श्रम पावलों, तो माझा सकळ श्रम घेउनु मज निरोप दिघला तो उपकार देव जाणे. येविशीं चीत चमत्कारलें तें पत्रीं किती म्हणौनु लेहावें ? माझें अरिष्ट तुम्हीं घेउनु मज उष्ण देशासी पाठविलें हा उपकार श्रीरघुनाथजींस जाला. मज रघुनाथजीवेगळें कोण्ही जिवलग नाहीं. आपण जाला समाचार रघुनाथजींस विदित केला. याउपरी माझे ठाई तुम्हीं आहां. रघुनाथकृपेचा प्रत्यये तुम्हास आलियावरी प्रचीतीसी कळों येईल. बहुत काये लेहावें ? हें इतुकें म्यां आवडीच्या कळवळ्यानें लिहिलें आहे. मनं मन साक्ष असेल. परंतु तुम्हांस उपचारसा वाटोन रंजीस व्हाल तरी न होणें, जैसा दिवाकरभट तैसे तुम्ही हा इत्यर्थ आहे. बरें कळलें पाहिजे. तुमचा आमचा येकांत प्रसंग जालियावरी मग ऐसें लिहितां न ये. म्हणौनि ये संधीमध्ये प्रसंग फावलत्र, पुढें फावेना, म्हणौनि लांबेंकरून लिहिलें. वरकड इतर भाव मनामधें असेल तरी रघुनाथ साक्ष असे. तुम्ही रंजीस न होणें आणि जें आहे तें लिहिलें, या मधें मिथ्या स्तुती नाहीं. तुम्ही सर्वज्ञ आहां. तुमचें जें कांहीं आहे तें सकळ माझेंचि आहे. म्यां मज माझ्या मनास येईल तैसें लिहिलें, येथें तुमचें काय गेलें ? कांहीं चिंता न कीजे. तुम्ही आमचेचि आहां, तुम्ही आम्ही सकळ देवाचे आहों. शरीरभेदावरी न जाणें. अंतरस्थिति पाहिल्याउपरी कळों येईल.

—(श्रीसांप्रदायिक कागदपत्रें)

★ क्र. ३५

मराठ्यांची तों इज्जत वांचणार नाहीं !

(शिवाजीकडून फौजेच्या अधिकाऱ्यास)

वैशाख शु. १५ शके १५९६

ता. ९ मे १६७४

॥ श्रीभवानी शंकर ॥

मशरुल अनाम राजश्री जुमलेदारानीं व हवालदारानीं व कारकुनानीं दिमत पायगो मु मौजे हलवर्ण, तर्फ चिपळूण, मामले दामोळ, प्रति राजश्री शिवाजी राजे. कसवे चिपळूणीं साहेबीं लष्कराची विल्हे केली, आणि याउपरी घाटावरी कटक जावें ऐसा मान नाहीं, म्हणून एव्हां छावणीस रवाना केले. ऐसीयास, चिपळूणीं कटकाचा मुकाम होता, याकरितां दामोळच्या सुभेयांत पावसाळ्याकारणें पागेस सामान व दाणा व वरकड केला होता. तो कित्येक स्वर्च होऊन गेला. व चिपळूणा आसपास विलातींत लष्कराची तसवीस व गवताची व वरकड दरएक बाब लागली. त्याकरितां हाल काहीं उरला नाहीं. ऐसे असतां वैशाखाचे बीस दिवस उन्हाळा, हेही पागेस अधिक बैठी पडली. परंतु जरूर झालें, त्याकरितां कारकुनाकडून व गडोगडीं गह्या असेल तो देववून जैशीं तैशीं पागेची बेगमी केली आहे. त्यास तुम्ही मनास मानेल ऐसा दाणा, रातीव व गवत मागाल, असेल तोंवरी धुंदी करून चाराल, नाहींसें झालें म्हणजे मग कांहीं पडत्या पावसांत मिळणार नाहीं. उपास पडतील, घोडीं मरायला लागतील. म्हणजे घोडीं तुम्हींच मारिलीं ऐसें होईल, व विलातीस तसवीस देऊं लागाल. ऐशास लोक जातील, कोणी कुणव्याचे येथील दाणे आणील, कोणी भाकर, कोणी गवत, कोणी फाटें, कोणी भाजी, कोणी पाले, ऐसें करूं लागलेत, म्हणजे जे कुणबी घर धरून जीव मात्र घेऊन राहिले आहेत, तेही जाऊं लागतील. कित्येक उपाशी मराया लागतील. म्हणजे त्यांला ऐसें होईल कीं मोंगल मुलकांत आले त्याहूनही अधिक तुम्ही, ऐसा तळतळाट होईल ! तेव्हां रयतेची व घोड्यांची सारी बदनामी तुम्हांवर येईल. हें तुम्ही वरें जाणून, शिपाई हो, अगर पावखलक हो, बहुत यादी धरून

वर्तणूक करणें. कोणी पागेस अगर मुलकांत गांवोगांव राहिले असाल, त्यांनीं रयतेस काडीचा आजार द्यावया गरज नाहीं. आपल्या जागांहून बाहीर पाय घालाया गरज नाहीं. साहेबीं खजानांतून वांटण्या पदरीं घातल्या आहेत. ज्याला जें पाहिजे, दाणा हो, अगर गुरेंढोरें वाग्वीत असाल त्यांस गवत हो, अगर फाटें, भाजीपाले व वरकड विकावया येईल, तें रास घ्यावें, बाजारास जावें, रास विकत आणावें. कोणावरही जुलूम अगर ज्याजती अगर कोणासही कलागती करावयाची गरज नाहीं. व पागेस साम केला आहे, तो पावसाळा पुरला पाहिजे ऐसे तजविजीनें दाणा रातीच कारकून देत जातील, तेणें प्रमाणेंच घेत जाणें, कीं उपास न पडतां रोजवरोज खायाला सांपडे, आणि होत होत घोडीं तवाना होत ऐसें करणें. नसतीच कारकुनाशीं घसपस कराया, अगर अमकेंच द्या, तमकेंच द्या असें म्हणाया धुंदी करून खासदार कोठींत कोठारांत शिरून लुटाया गरज नाहीं.

हल्लीं उन्हाळ्याला आहे तैसे खलक पागेचे आहेत, खण धरून राहिले असतील व राहतील, कोणी आगट्या करतील, कोणी भलतेच जागां चुली रंधनाला करतील, कोणी तंबाकूला आगी घेतील, गवत पडलें आहे अगर वारें लागलें आहे तैसें मनास ना आणितां म्हणजे अविस्वाच एखादा दगा होईल. एका खणास आगी लागली म्हणजे सारे खण जळोन जातील. गवताच्या लहळ्यांस कोणीकडून तरी विस्तव जाऊन पडला म्हणजे सारें गवत व लहळ्या आहेत तितक्या एकेक जळोन जातील. तेव्हां मग कांहीं कुणब्यांच्या गर्दना मारल्या अगर कारकुनास ताकीद करावी तैसी केली, तरी कांहीं खण कराया एक लांकूड मिळणार नाहीं, एक खण होणार नाहीं. हें तों अवघ्यांला कळतें. या कारणें बरी ताकीद करून खासे खासे असाल ते हंमेशा फिरत जाऊन, रंधनें करितां, आगट्या जाळितां, अगर रात्रीस दिवा घरांत असेल, अविस्वाच उंदीर वात नेईल, ते गोष्टी न हो, आगीचा दगा न हो, खण गवत वांचेल तें करणें, म्हणजे पावसाळीं घोडीं वांचलीं. नाहीं तर मग घोडीं बांधावीं न लगेत, खायास घालावें न लगे, पागाच बुडाली, तुम्ही निसूर जालेत, ऐसें होईल. या कारणें तपसिलें तुम्हांस लिहिलें असे.

जितके खासे खासे जुमलेदार, हवालदार, कारकून आहां, तितके हा रोखा तपशिलें ऐकणें आणि हुशार राहणें. वरचेवरी रोजचा रोज खबर घेऊन,

ताकीद करून, येणेंप्रमाणें वर्तणूक करितां ज्यापासून अंतर पडेल, ज्याचा गुन्हा होईल, बदनामी ज्यावर येईल, त्यास मराठ्याची तों इज्जत वांचणार नाही. मग रोजगार कैसा ? खलक समजों जाज्ती केल्या वेगळ सोडणार नाही, हें बरें म्हणून वर्तणूक करणें.

—(राजवाडे, खंड ८, ले. २८)

★ क्र. ३६

असल्या चाकरास ठीकठीक केले पाहिजेत !

(शिवाजीकडून सुभेदार जिवाजी विनायक यांस)

माघ शु. ३ शके १५९६

इ. १८ जानेवारी १६७५

“ राजश्री जिवाजी विनायक सुभेदार व कारकुन सुभे मामले प्रभावळी, प्रती राजश्री शिवाजीराजे दंडवत. दौलतखां व दरियासारंग यासी ऐवज व गल्ला राजश्री मोरोपंत पेशवे यांणी वराता सुभे मजकुरावरी दिधल्या. त्यास तुम्हीं कांहीं पाठविलें नाही म्हणोन कळोन आलें. त्यावरून अजब वाटलें कीं ऐसे नादान थोडे असतील ! तुम्हास समजलें कीं याला ऐवज, कोठेंतरी ऐवज खजाना रसद पाठविलिया मजरा होईल म्हणत असाल. तरी पद्मदुर्ग वसवून राजपुराच्या उरावरी दुसरी राजपुरी केली आहे. त्याची मदत व्हावी, पाणी फाटों आदिकरून सामान पावावें, या कामास आरमार बेगीनें पावावें, तें नाही. पद्मदुर्ग हवशी फौजा चौफेर जेर करीत असतील. आणि तुम्ही ऐवज न पाववून, आरमार खोळंबून पाडाल ! एवढी हारामखोरी तुम्ही कराल; आणि रसद पाठवून मजरा करूं म्हणाला त्यावरी साहेब रिझतील कीं काय ? हें गोष्ट घडावयाचीं तन्ही होय न कळे कीं हवाशियांनीं कांहीं देऊन आपले चाकर तुम्हाला केले असतील ! त्याकरितां ऐसी बुद्धि केली असेल ! तरी असल्या चाकरास ठीकठीक केले पाहिजेत ! ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करूं पाहतो ? याउपरी तन्ही त्याला ऐवज व गल्ला राजश्री मोरोपंती देविला असे

तो देवितील. तो खजाना रसद पाविलियाहून अधिक जाणून तेणेंप्रमाणें आदा करणें कीं, तें तुमची फिर्याद न करीत व त्यांचें पोटास पावोन आरमार घेऊन पन्नदुर्गाचे मदतीस राहत तें करणें. याउपरी बोभाट आलियाउपरी तुमचा मुलाहिजा करणार नाही. गनिमाचे चाकर, गनीम जालेस, ऐसें जाणून बरा नतीजा पावेल. ताकीद असे.

—(राजवाडे, खंड ८, ले. ३१)

★ क्र. ३७

नाइकाल तरी तुम्हीच कष्टी व्हाल

(शिवाजीकडून व्यंकोजीस)

(इ. १६७६-७७)

रा. शिवाजी राजे—रा. येकोजी राजे. आशीर्वाद उपरी, कैलासवासी साहेबीं कैलासवास केला त्यास आजी तेरा वर्षे जालीं. महाराजांचे पैसे व जडाव व हाती व घोडे व मुलूख व आवघेहि रा. रघुनाथपंती तुम्हांला राज्यावरी बैसवून संपूर्ण राज्य तुमचे हातीं दिल्लें. येसियास आमचा अर्ध वांटा तेरा वर्षे तुम्हीच खादला. आम्ही जरि तुम्हांजवळी मागात्रें तरी बहुत दूर होतो. बऱ्या बोलें तुम्हीं देणार नव्हां. म्हणून तेरा वर्षे सबूरी केली. मनामध्ये येसा विचार केला कीं, बरे महाराजांचे पुत्र तेहि आहेत. खाती तोंवरी खात. मालाचे धनीच आहेत. जे समई आम्हांला फावेल ते समई आम्हीं वेव्हार सांगोन घेऊन. येसें मनीं धरून होणें येसियास राजकारणप्रसंगें आम्हीं कुतुबशहाचे भेटीस भागानगरास गेलों. तेथून कर्नाटकांत गेलों. जंजी घेतली, व येलूरतर्फेचा मुलूख घेतला. व सेरखानास झगडियांत मोडून गर्देस भेळविलें. सेरखानाचे हातीं मुलूख होता तेवडाहि घेतला. त्यावरी मजल दरमजल कावेरीतीरास गेलों. तेथून तुम्हांला पत्रें लिहिलीं कीं, रा. गोविंदभट गो व रा. काकाजीपंत व रा. निलोबा नाईक व रा. रंगोबा नाईक व तिमजी यक्षीयार राजू येसे भले लोक आम्हां-पार्शी पाठवणें म्हणून तुम्हांला बहुत रीतीं लिहून पाठविलें. त्यावरून तुम्हीं सदरहू भले लोक आम्हांपार्शी पाठवून दिल्ले, त्या भले लोकासी बहुत रीतीं

घरोबियाचा वेव्हार सांगोन आमचा अर्धा वांटा आम्हांला बऱ्या बोलें द्या म्हणोन सांगोन पाठविलें. त्या बराबरी रा. बालंभट गो व रा. कृष्ण ज्योतिर्सी व कृष्णाजी सेखजी जैसे आपले तर्फेनें भले लोक दिले. हे भले लोक तुम्हां-जवळीं जाऊन बहुतां रीतीं बोलिले कीं, गृहकलह करूं नये, आपला अर्धा वांटा मागतात तो द्यावा जैसे बोलिले. परंतु कपटबुद्धि तुम्हीं यांसी मनीं घरली कीं. या समयांत आम्हीं बहुत थोर राजे जालीं आहों. आम्हांसी आपण खासां भेटीस येऊनु हलभल नरमी बहुत दाखवावी आणि आमचा वांटा बुडवावा. तेरा वर्षे सारे राज्य आपणच खादलें; पुढेहि सारे राज्य आपणच खावें. यांसी बुद्धि मनीं धरून वाट्याचा निवडियाची तह न करितां आपण खासांच आमचे भेटीस आलेस आमची व तुमची भेट जाली. त्याउपरी आम्हीं बहुतां रीतीं तुम्हांसी बोलिलीं कीं, आमचा वांटा अर्धा द्या, परंतु, तुम्हीं वांटा द्यावा हा विचार मनीं घराचना. मग जरूर जालें कीं, तुम्हीं घाकटे भाऊ आपण होऊन आमचे भेटीस आलेस आणि तुम्हांला धरावे आणि वांटा मागावा हे गोष्टी थोरपणाचे इज्जतीमध्ये ल्याख नव्हे. या निमित्त तुम्हांला चंजाउरास जावयाचा निरोप दिधला.....

आम्हीं स्वार होऊन तोरगल प्रांतास आलों तेथें यांसी खबर आइकिली कीं, तुम्हीं तुरुक लोकांच्या बुधीस लागोन आमच्या लोकांसी झगडा करावा जैसे मनीं धरून आपली सारी जमेत येकवट करून आमच्या लोकांवरी पाठवून दिले. ते वालगोडपुरास आले. तुमचे लोक चालोन आल्यावरी तुमच्या आमच्या लोकांत थोर झगडा जाला. तुमचे लोक पराजय पावले. प्रतापजी राजे व भिवजी राजे व शिवाजी दबीर जैसे तिघे धरिले व कितीयेक लोक मारिले; कितीयेक पलोन दाणादाण होऊन गेले. ऐसा समाचार आइकिला. हे ऐकोन बहुत नवल जैसे वाटलें कीं, कै. महाराज त्यांचे तुम्हीं पुत्र, बहुत थोर लोक, जैसे असोने कांहीं विचार करीत नाही व धर्माधर्म विचारीत नाही. जैसे असतां कस्टी व्हाल याचें नवल काय ? तुम्हीं म्हणाल कीं, काये विचार करावा ? तरी यांसा विचार करावा होता कीं.....श्री देवाची व श्रीची कृपा त्यावरी पूर्ण जाली आहे. दुष्ट तुर्काला ते मारितात. आपल्या सैन्यांतहि तुरुक लोकच असतां जये कैसा होतो, आणि तुरुक लोक कैसे वाचों पाहातात, हा विचार करावा होता. आणि युद्धाचा प्रसंग पाडावा नव्हता. परंतु दुर्योधना-

सारखी बुधी धरून युध्य केलें आणि लोक मारविले. जें जालें तें जालें. पुढें तरी हट न करणें. तेरा वर्षें तुम्हीं सारें राज्य खादलें तें खादलें. याउपरी कितेक आमचे आम्हीं घेतलें असे. अरणी, बेंगलूर, कोल्हार, होसकोट, सिरलकटे व किरकोल जागे व चंजाऊर ऐसे जे जागें तुमचे हातीं उरले आहे ती ते आमचे लोकांचे हातीं देणें. आणि नगद पैसे व जडाव व हाती व घोडे यांचा अरधा वांटा देणें. यैसा विचार करून आम्हांसी संधी करणें. तुम्हीं यैसा संधी निर्मलपणें केलिया आम्हीं आपणांपासोन तुम्हांला तुगंभद्रे आलाड पनाले प्रांते तिन्ही लक्ष होनांची दौलत देऊन; अथवा आम्हां जवलील दौलत तुम्हांला मानेना तरी कुतुबशाहास अर्ज करून त्यापासून ३ तीन लक्षांची दौलत देवऊनु. यैसे दोन्ही विचार तुम्हांला लिहिले आहेत. या दोन्हीमधील येक मनीं धरून मान्य करणें. हटाचे हातीं न देणें. आपल्यांत आपण गृहकलह करावा आणि कस्टी व्हावें याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. या उपरी तन्ही आमचा आपला संधी व्हावा यैसी बुधी मनीं धरून वांटियाचा वेव्हार निर्गमून टाकणें आणि सुखें असणें. गृहकलह बरा नव्हे. आम्ही तरी वडीलपणें आजीवरी तुम्हांला सांगितलें, आतां हि सांगतां. ऐकाल तरी बरें. तुम्हींच सुख पावाल. नाइकाल तरी तुम्हींच कस्टी व्हाल. आमचें काय चालतें ? बहुत काय लिहिणें. ' मर्यादेयं विराजते '

— (पत्रसारसंग्रह, भाग २, क्र. २३३२)

★ क्र. ३८

मनीं धरावें तें होतें

श्री

आश्विन शु॥ १० शके १६००

(इ. १६७८)

श्रीसद्गुरुवर्य श्रीसकळतीर्थरूप श्रीकैवल्यधाम,

श्रीमहाराज स्वामीचे सेवेसी.

चरणरज शिवाजी राजे यांनीं चरणावरी मस्तक ठेवून विशापना जे, मजवर कृपा करुनु सनाथ केले. आज्ञा केली कीं तुमचा मुख्य धर्म राज्यसाधन करुन

धर्मस्थापना, देवब्राह्मणाची सेवा, प्रजेची पीडा दूर करुनु, पाळण रक्षण करावें; हे व्रत संपादून त्यांत परमार्थ करावा. तुम्ही जें मनीं घराल तें श्री सिद्धीस पाववील. त्याजवरून जो जो उद्योग केला व दुष्ट तुरुक लोकांचा नाश करावा, विपुल द्रव्यें करुनु राज्यपरंपरा अक्षई चालेल ऐशीं स्थळें दुर्घट करावीं ऐसें जें जें मनीं धरिलें तें तें स्वामीनीं आशीर्वादप्रतापे मनोरथ पूर्ण केले.

याउपरी राज्य सर्व संपादिलें तेंचरणी अर्पण करुनु सर्वकाळ सेवा घडावी ऐसा विचार मनीं आणिला तेव्हां आज्ञा जाहली कीं, “ तुम्हांस पूर्वीं धर्म सांगितले तेच करावेस. तीच सेवा होय.” ऐसें आज्ञापिलें.

यावरून निकटवास घडुनु वारंवार दर्शन घडावें; श्रीची स्थापना कोठेंतरी होऊनु सांप्रदाय, शिष्य व भक्ती दिगंता विस्तीर्ण घडावी ऐसी प्रार्थना केली. तेही आसमंतात् गिरिगव्हरीं वास करुनु चाफळीं श्रीची स्थापना करुनु सांप्रदाय शिष्य दिगंता विस्तीर्णता घडली.

त्यास चाफळीं श्रीची पूजा, मोहोछाव, ब्राह्मणभोजन, अतिथि, इमारत सर्व यथासांग घडावें. जेथें जेथें श्रीची मूर्तिस्थापना जाहली तेथें उछाव पूजा घडावी. यास राज्य संपादिलें. यांतील ग्रामभूमी कोठें काय नेमावी तें आज्ञा व्हावी. तेव्हां आज्ञा जाहली कीं, “ विशेष उपाधीचें कारण काय? तथापि तुमचें मनीं श्रीची सेवा घडावी हा निश्चय जाहाला त्यास यथावकाश जेथें जें नेमावेसें वाटेल तें नेमावें व पुढें जसा सांप्रदायाचा व राज्याचा व वंशाचा विस्तार होईल तैसें करीत जावें.” या प्रकारें आज्ञा जाहली.

★ क्र. ३९

वैराग्य उत्तरवयीं कराल तें थोडें !

(शिवाजीकडून व्यंकोजीस)

(जानेवारी १६८०)

श्रियासह चिरंजीव अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री महाराज एकोजी राजे प्रती राजश्री शिवाजी राजे आशीर्वाद.

येथील क्षेम जाणोन स्वकीय कुशललेखन करणें. विशेष, कित्येक दिवस झाले, तुमचें पत्र येत नाहीं. याकरितां समाधान वाटत नाहीं. सांप्रत राजश्री

रघुनाथपंती लिहिलें कीं, तुम्हीं आपले ठायीं उदासवृत्ति धरून पंहिलेसारखें आपलें शरीरसंरक्षण करीत नाहीं. सणवार उत्सवादि हेही कांहीं करीत नाहीं. सेना बहुत आहे, परंतु उद्योग करून कार्य प्रयोजन करवावें, हेही कांहीं करीत नाहीं. वैराग्य धरिलें आहे. एखादे तीर्थीचे जागीं बसून कालक्रमणा करूं ऐशा गोष्टी सांगतां, म्हणोन विस्तारें लिहिलें होतें.

तरी या गोष्टी आम्हांस बहुत अपूर्व वाटल्या कीं, कैलासवासी स्वामींनीं कसे कसे प्रसंग पडले ते निर्वाह करून, यवनांच्या सेवा करून, आपल्या पुरुषार्थें बाजी संवारून, उत्कर्ष करून घेतला. शेवट बरा निर्वाह केला. तें सर्व तुम्ही जाणतां. त्यांच्या साह्यतेस त्यांच्या बुद्धियुक्ती सर्वही तुम्हांस उपतिष्ठोन त्यांपासून शहाणे जाले आहां त्याउपरी आम्हीही जे जे प्रसंग पडले ते निर्वाह करून कोणे तऱ्हेनें राज्य मिळविलें हें जाणतां व देखत आहां.

असें असोन तुम्हांला ऐसा कोणता प्रसंग पडला जे, इतक्याच मध्ये आपल्या संसाराची कृतकृत्यता मानून, नसतें वैराग्य मनावरी आणून, कार्य प्रयोजनाचा उद्योग सोडोन, लोकांहातीं रिकामेपणीं द्रव्य खाऊन नाश करवणें, व आपल्या शरीराची उपेक्षा करणें हें कोण शहाणपण व कोणती नीति ? आम्ही तुम्हांस वडील असतां चिंता कोणे गोष्टीची आहे ? याउपरी सहसा वैराग्य न धरितां मनांतून विषण्णता काढून कालक्रमणा करीत जाणें. सणवार उत्साह व पूर्ववत् करीत जाऊन तुम्ही आपलें शरीरसंरक्षण बरें करीत जाणें. जमेती सेवक लोकांना रिकामें न ठेवून, कार्य प्रयोजनाचा उद्योग करून त्यांपासून सेवा करून पुरुषार्थ व कीर्ति अर्जणें. तुम्ही त्या प्रांते पुरुषार्थ करून संतोषरूप असलिया आम्हांस समाधान व श्लाघ्य आहे कीं, कनिष्ठ बंधु असे पुरुषार्थी आहेत. रा. रघुनाथ पंडित त्या प्रांती आहेत. ते कांहीं इतर नव्हेती. आपले पुरातन, तुम्हांसी रातीनें वर्तावें हें निपुण जाणितात, आम्हांस मानितात तसे तुम्हांस मानितात. आम्हीं त्यांचे ठायीं विश्वास ठेविला आहे, तैसा विश्वास तुम्हीही ठेवून कार्य प्रयोजनास परस्परे अनुकूल व साह्य होऊन वर्तत जाणें. पुरुषार्थ व कीर्ति अर्जणें. रिकामें बैसोन लोकांहातीं नाचीज खाववून, काल व्यर्थ न गमावणें. कार्य प्रयोजनाचे दिवस हे आहेत. वैराग्य उत्तरवरी कराल तें थोडें. आज उद्योग करून आम्हांसही तमासे दाखविणें. बहुत काय लिहिणें, तुम्ही सुज्ञ असां

★ क्र. ४०

श्रीच्या धर्मस्थापनेसि अंतर पडे ऐसें न करणे

(कल्याणस्वामीकडून दिवाकर गोसाव्यांस)

श्रीराम वरद

(इ. १६८२ (?))

समर्थे स्वामी

श्रीगुरुभक्तपरायेण मोक्षश्रीया विराजित विराजमान दिवाकर गोसावी यांप्रति कल्याणनाम्ने कृतानेक नमस्कार विनंति उपरि. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावोन लेखनार्थ अवगत जाहलें. सर्व प्रकारें विस्तारें ल्याहावें तरि श्री याची आज्ञा-प्रमाणें वर्तावें हें उचित. तेहि सुज्ञ आसेत. वडीलपणाची नीती जे परंपरागत उपासना स्थापना जे केली आहे तें भजन चालावें. तेथें कलहास कारण नाहीं. आपण श्रीच्या आज्ञेप्रमाणें देवाचा कार्यभाग चालूं देणें. श्री शिवथरचे घळिस आस्तां तुम्हांवर संतोष होऊन नळ नाम संवत्छरिं आज्ञा सर्वतांस केली जें, हा महाबळेश्वरकर आहे, बुद्धि हि महाबळ आहे. राजद्वारीं कित्येक प्रसंगीं पाठवायास योग्य आसे. प्रस्थानपारपत्या योग्य याच्या हस्ते श्रीचें संस्थान जों-पर्यंत तों कार्य कर्तव्य वंशपरंपरेनें घ्यावें. ऐसें बोलोन तुम्हांस श्रीनी तांबुल दिधला ते समर्थीं री उद्धव गोसावी व विठल गोसावी व चीमणाबाई व भानजी गोसावी व आम्हीं आणिक कित्येक समुदायि हेते ते आज्ञा स्मरोन अभिमान अक्रोध होउन भजनास प्रवर्तल्यानें श्री दया करितील तुम्हीं धैर्य न टाकणें. यांच्या कलहामुळें श्रीच्या धर्मस्थापनेसि अंतर पडे ऐसे न करणें. त्यांचा संतोषरूप आशीर्वाद आसे. सर्वहि यश देतलि. राजश्री उद्धव गोसावी यांस हि पत्र लिहिलें आसे त्यावरून विदित होईल. आम्ही हि लवकरच येतो. बहुत काय लिहिणें. धैर्य श्रीभजनाचें न टाकणें.

—(श्रीसंप्रदायाचीं कागदपत्रें, ले. ४९)

★ क्र ४१

स्वामीचे आमचे शफत तुळशीबेलाचे श्रीवरील आहे.

(संताजी घोरपड्याकडून पंत अमात्यास)

(इ. स. १६९५)

राजश्री पंत अमात्य स्वामीचें सेवेसी

सकळगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित संताजी घोरपडे सेनापती जप्तनमुलुक दंडवत. विनंति. येथील कुशल तो प्रताप स्वामीचा जाणऊन स्वानंदवैभवलेखन केऊं पाहिजे. विशेष. स्वामींनीं राजश्री सेखोजी चरगे व बाजी शिंदे याज बराबरी कितेक बुद्धिवाद सांगोन पाठविला कीं आपली भेट घेतली नाहीं, परस्पर निघोन गेलेत, म्हणून शब्द लाविला. ऐसियास, स्वामीची आमची क्रिया ऐसी नाहीं जे स्वामीसी द्वैतभाव धरावा. आम्हीं त्या प्रातें असतां दहाविसांचें साक्षीनसी ऐकिलें कीं, संताजी घोरपडे यांस त्या प्रातें ठेऊन राजश्री धनाजी जाधवराऊ यांस पाठवून देणें. म्हणवून पत्रें राजश्रीस लिहिलीं. त्यावरूनच द्वैत प्रकार दिसून आला. स्वामीचे आज्ञेवितरिक्त आम्हीं काहींच नव्हतों. विश्वासाची जाती म्हणावी तरी स्वामीचे आमचे शफत तुळशीबेलाचे श्रीवरील आहे. स्वामीचे मांडीवरी आम्हीं उरें ठेवून निजावें, आमचें मांडीवरी स्वामींनीं ठेवावें, शरीरमात्र भिन्न, आत्मा एक, ऐसें असतां ही गोष्ट द्वैताची होऊन आली. म्हणूनच वितरागें येणें जालें गतवर्षापासून श्रमाची जाती म्हणावी तर कागदीं लिहितां पुरवत नाहीं. बरें, जे गोष्ट जाहाली ते जाहाली. याउपरी तन्ही राज्यांत डोहणा न होय तो पदार्थ केला पाहिजे.....स्वामीवितरिक्त आम्ही काहीं नाहीं. जैसी पूर्वीं आज्ञेप्रमाणेंच वर्तणूक केली तैसीच करूं कळलें पाहिजे.

श्री राजाराम चरणीं तत्पर, संताजी घोरपडे निरंतर.

विलसति लेखनावधि :

—(राजवाडे, खंड ८, ले. ४७)

★ क्र. ४२

आम्ही तों कर्जदारांचे नरकांत बुडालों !

(बाजोरावाकडून ब्रह्मद्रस्वामीस)

(इ. १७३४ (?))

श्रीमत् परमहंस परशुरामबाबा स्वामींचे सेवेसी

विनंति सेवक आज्ञाधारक बाजीराऊ कृतानेक विज्ञापना.

महाराजांनी खंडूबरोबर आशीर्वादपत्र पाठविलें व कित्येक आज्ञा केली-
तरी बाबा, आम्हांस काय चिंता आहे ? तुम्ही जालेत गोसावी आणि आम्हां-
कडे प्रपंच लाविला. त्या प्रपंचामुळें आम्हीं जोड इतकीच केली की वीस लाख
रुपये कर्जदार झालों. कर्जदारांचें नरकांत कुजतों इतकेंच मिळविलें. या दुःखा-
स्तव गतवर्षी पिंपरीस आलों तंव्हां सारें तुमच्या हवालीं करून मोकळें होऊन
देवाची सेवा करावी हा हेतू धरून स्वामीस विनंति केली. स्वामी कृपालु
होऊन आश्वासन दिल्लें की " भार्गव तुझे ध्यानीं आहे. फत्ते तुझी होईल,
व पैकाहि उदंडसा मिळोन कर्ज फिटेल. सर्व साह्यकारी भार्गव आहे. " तेवढें
वचनावर दृष्टि देऊन होतों. त्यास चिरंजीव तुझा तिकडे गेला होता. यश
मात्र थोडेंबहुत आलें. पैका न मिळाला. लष्करचे हाल श्रीरंगपट्टणचें वेळेस
जाले होते तसेच जाले. आपण या गोष्टीचा शोध करावा. आतां नित्य उठोन
कर्जदारांचे पायां पडावें. शिलेदारांचें पायां पडतां पडतां कपाळ छिनत
चाललें. आतां हीं सुखें आम्हांस नकोत. तुम्ही या आणि आपला कारभार
संभाळा. अगर टाकून उठोन येतों. वरकड तुम्हीं आपल्या पैक्यासाठीं
लिहिलें तरी स्वामींनीं कांहीं चिन्ता न करावी. आमचा जीव आहे तों पैक्याची
काय चिन्ता आहे ? कोणे समर्थी पैका पाहिजे तें आम्हांसही कळतें. पैका
पावता करुंचः आतां प्रस्तूत तों आमचा जीवच मात्र आहे. तो येथें येऊन
घेणें अगर तेथें बोलावशील तरी सर्व संग टाकून येतों. तुम्हीं थोर देव.
तुम्हांस वचनास धरावें तें वचन खरें न जालें म्हणून आम्हीं लेकरांनीं तुमची
रड तुम्हांपाशीं रडावी आणि रडतियाची अशी तुम्ही पुसोन परिणाम त्याचा

करावा तो कराल. तुमचें झाड लाविलें, तोडाल तरी आतां तोडा; वाढवाल तरी वाढवा. या गोष्टीस नादर कोण आहे ? तुमचे दबवणीस आम्ही कां भिजं ? मारशील तरी तूंच, बावा, मारशील. यांतहि कीर्ती तुझीच आहे. आणि आम्हां लेकरांचे लडिवाळ चालवून कीर्तिरूप होशील तरी तूंच होशील. आम्ही तों कर्जदाराचे नरकांत बुडालों. तुजें वचनावर अवंदाचें सार्लें जर मलां कर्ज व राजा व लोक यांचें देणियापासून मुक्त करशील यास्तव देवाजवळ आमचा प्राण देऊं. आम्हांस लेकरांस मुक्त कराल ऐसें वचन अभय-पूर्वक आलिया एवढे आठ महिने आणीक जीव धरून पाहूं. यांत जर आम्हीं कृत्रिम लिहिलें असेल तरी आम्हांस तुझीच शफत असे. काय तें उत्तर लवकर पाठविणें तैसीच तजवीज करूं. तूं देव कैसा कीं आमची कृत्रिमता किंवा निर्मळता न कळे. ध्यानांत येईना तेव्हां आम्हीच प्राक्तनाचे गाढे. आमचें कपाल फुटलें ! तुमचा कोप आम्हां गरीबांवर कशास ? जे दुष्ट असतील त्यांजवर करा कीं ! तेणेंकरून प्रजा सुख पावे. आज दाभाडे गायकवाड, बांडे, कोटी कोटी रुपये खजिने, आणि मीन आम्हीं तुझे पायापाशीं व धन्याचे पायाशीं निष्ठेनें वर्ततों ते अन्नास महाग जालों ! त्यांत आम्हीं चिपळुणें, तुझे वाढविले. लाज तुला असर्वा. लाज धरशील तरी त्यांजवर कोप करा, आणि आमचें उर्जित करून, राहिलें ब्राह्मणाचें काम करून घ्या. नाही तरी आम्हां वरी कोपराग कशास प हिजे ? आपले स्वाधीन करून घे आणि आम्हांस मुक्त कर. आणीक एखादा देव पाहून सेवा करूं. पिंपरीसच बोलिले आहां कीं, “ माझा राग तुजवर होणार नाही कदाचित् रागें भरलों तरी चालणार नाही.” त्यास आतां लिहिलें कीं, “ पिंपरीस मरत होतों. ज्वरानें शुद्ध नव्हती. ते बोलीं प्रमाण नाही. ” तरी मरत होतास तरी रात्रीच माझे रक्षणास कैसा आलास ? ह्या गोष्टी कैशास लिहितां ? जर आम्हीं उमगतों न, तरी त्वां भार्गवच साक्ष असेल. आतांच उठोन संन्यासी होऊन एखादेकडे उठोन जावें ऐसें वाटत नसेल तरी भार्गवाची शफत आहे. परंतु मागती कांहीं विवेक करून धीर धरून पाहतों. जर धीर धरवेल तरी धरवून पाहूं. नका म्हणाल तरी आम्हीं तों सिद्धच आहों. सेवेसी श्रुत होय. हजार रुपये सातान्याहून धावडशीस पावते करणें

म्हणून पूर्वीच खंडूचें अगोदर दोन दिवस पत्र लिहून पाठविलें आहे. पावले असतील अगर पावतील. उत्तर पाठवावें हे विज्ञप्ति.

—(ब्रह्मद्रस्वामी—पत्रव्यवहार, ले. ३२)

★ क्र. ४३

मीच तुमचा बाजीराव !

(बाजीरावाकडून मृत सैनिकांच्या आईस)

(११ जानेवारी १७३९, शके १६६० पौष व० १३)

गंगाजान्हवीसमान मातुश्री वेणूबाई काकी वडिलाचे सेवेसी

अपत्ये बाजीराव बल्लाळ साष्टांग नमस्कार वि॥ येथील ता पौष वद्य १३ पात्रेतां. स्वकीय लिहित जाणें. विशेष. पौष शु० ११ स तारापुरावर हल्ला केला ते समयी बाजी भिवराव तोंडांत गोळी लागून कैलासवासी जाहले. ईश्वरें मोठें अनुचित केलें ! तुम्हांस मोठा शोक प्राप्त जाला. आमचा तर भाऊ गेला. त्यास, तुम्ही वडिल, दुःखाचें परिमार्जन करून विवेक करावा. त्यांचीं मुलें व चिमणाजी आप्पा आहेत, त्यांचेहि त्याजपेक्षां अधिक चालेल. परंतु आमचा भाऊ गेला. बाजू गेली. उपाय नाही. त्यास, चिमणाजी भिवराव हे पाठविले आहेत. हे सांगतील तें ऐकावें. सारांश, मीच तुमचा बाजीराव असा विवेक करून धीर धरावा. मजवर दृष्टी द्यावी. बहुत काय लिहिणें, लोभ कीजे हे विनंती.

—(राजवाडे, खंड ३, ले. १६७)

★ क्र. ४४

सावध वर्तावें

(बाळाजी बाजीरावाकडून रघुनाथरावास)

(९ जुलै १७४२)

श्री

चिरंजीव राजश्री रघुनाथ यांसी प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद

उपरि. येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल लिहीत जाणें. विशेष. येथून जातेसमयीं जें सुचलें तें तुम्हांस सांगितलें आहे. त्याचें स्मरण निरंतर मनांत असूं देत जाणें. रघुवंश व त्रिदूरनीति, चाणाख्य व जें तुम्हांस येत असेल त्याची नेमपूर्वक चिंतणिका करून थोडेंबहुत शास्त्री यांजवळ नित्य म्हणत जाणें. विराटपर्वापासून पुढें भारत रिकामपणीं वाचीत जाणें. नेमेंकरून शंभर दोनशें दंड निरंतर काढीत जाणें. केवळ घोडीं फेरावयाचे छंदास न लागणें. वजनी, कैली, बेरीज, वरावर्द करावयाचा सराव बहुत करणें. चिरंजीव भाऊची मर्जी बहुत प्रकारें रक्षण करीत जाणें. जे आज्ञा करतील तेंच काम करावें. बहुतकरून भाऊबरोबरच जेवीत जाणें. घोडीं वेगळीं बांधीत न जाणें. क्षुद्र मनुष्याशीं सहवास कोणें प्रकारेंहि न करणें. मातुःश्रीबाई, ताई, अनुबाई यांसी एका दोहीं दिवशीं घटकाभर जाऊन बसत जाणें. शरीरप्रकृत नीट नाही यास्तव औषध कांहीं नेमेंकरून घेत जाणें. भाऊसमागमें घोडीं फेरावयास जात जाणें. सातारियास जर जावयाची आज्ञा केली तर चिमणगिरी गंगाधर भटास भाऊजवळ विनंति करून बरोबर दिल्ले तर घेऊन जाणें. सातारियास गेलियावर दोहीं बाईंकडे विना बोलाविल्यावांचून अथवा गोविंदराव यांणी आपणहून सांगितल्यावांचून न जाणें. कालानुरूप वयास उचित, योग्य वेष करीत असावे. देवपूजा थोडी, परंतु एकांती, न बोलतां, करीत जाणें. इतकेंहि नेमेंकरून करावें आणि गर्व न करावा. निरंतर साधनवृत्तीनें वडिलांची आज्ञा प्रसन्नतेनें मानावी. सावध वर्तावें. सर्व जें मनेंकरून समजेल तें समजावें. वडिलांची मर्जी उत्तम असलिया पुसावें. शिष्यधर्मे असलिया फार उपयोग आहे. चिरंजीव जनार्दन बहुत कामहि करून पढतात. हे हरएक गोष्टींत अधिक जाहल्यास तुम्हीं मान्य पुरुष यांस असें व्हाल. विशेष काय लिहिणें. येथील वर्तमान तर उदेपुराजवळ पंचविसा दिवसांत पावलों. श्रीकृपेनें मेहनत करून दिल्लीचे सुमारें जात आहों. जसें पुढील वर्तमान येत जाईल तैसी योजना होईल. हे आशीर्वाद.

—(राजवाडे, खंड. १, ले. ५४)

★ क्र. ४५

पुण्यांतील रूक्षता दूर होय ऐसें करणें

(बाळाजी बाजीरावाकडून सरदार नाना पुरंदरे यांस)

(इ. स. १७४३ (?))

चि. रा. नाना प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान कृतानेक आशीर्वाद उपरि... राज्यकार्यप्रसंग विचार करितां भगीरथसमान कैलासवासी यांनीं उत्तरेहून दक्षण पावेतों सुवर्णनदीप्रवाह चोवीस वर्षे वाहविला. त्यांचे आशीर्वादे अलिकडेही निरंतर वर्धमान वाहत असतां, देशाधिकारी, सेनामुख्य व अकृत्रिमास पूर्ण या नदीनें संतुष्ट केलें. एक तृष्णा मात्र त्या सुवर्णओघानें वर्धमान केली. दक्षण देशांतून सुवर्णनदी मार्गे रघूजी फत्तेसिंग बावांनीं आणिली, परंतु जागां जागां जिरली. मध्यें बहुत दिवस दक्षिणनदी न वाहिली. श्रीइच्छेनें या वर्षींही कालानुरूप द्रव्यनदी उत्तमच या सैन्यांत आहे. परंतु पुण्याकडे जातां रूक्ष देश फार आहे, याजमुळे सर्व जिरून जाईल. एकदां उत्तरेकडीस सुवर्णनदी व दक्षिणेची नदी दोहींचा संगम सागररूप समान पुणे या स्थळीं, मध्यें न जिरतां, पूरयुक्त योग घडणें, तेव्हां ऋणोद्धार श्रमसार्थक इहलोक परलोकीं उत्तम होईल. भागीरथी सागरासाठीं उत्पन्न, परंतु विश्वातें उद्धार करिते, तशी या काळीं हे उत्तर-दक्षण नदी वाहते, बहुतजनांस उपकारक होतें. सर्वही नद्या जलैर्घे समुद्रास जातात, एक कावेरी मात्र बहुत लोकांनीं उपयोगास आणिली. तशी हे द्रव्यनदी मुख्य कार्य थोडें, व गौणजनकार्य मात्र बहुत करिते. हा न्याय अन्याय, हा विचार साक्षी दृष्टिवंत असतील त्यांनीं विचारून पुण्यांतील रूक्षता दूर होय व मध्यें कार्याकारण जिरे ऐसें करणें, हें योग्य असे. बहुत काय लिहिणें ? हे आशीर्वाद.

—(राजवाडे, खंड ६, ले. १६०)

★ क्र. ४६

घर आहे तेथे बोलाचाली आहेतच

(नानासाहेब पेशव्यांकडून शिंद्यांच्या कारभान्यास)

(इ. स. १७४७)

तुमचा व मल्हारजी होळकराचा परस्पर पैच वाढला आहे, म्हणोन

वर्तमान बहुतां मुखें ऐकलें जातें. ऐशास, आपले घरांत सरदारांत काडीमात्र द्वैतभाव नसावा, हा उत्तम पक्ष आहे. तथापि घर आहे तेथें बोलाचाली आहेतच, परंतु परस्पर रुष्टता कोणी बाळगीत नव्हते. सर्वही एकचित्तकरून ज्यांत धन्याचें हित व नक्ष तोच मनसुवा करीत गेले. श्रीकृपे व वडिलांचें पुण्येकरून जें ज्यांणीं चित्तांत आणिलें तें सिद्धीतें पावत गेलें. यशावह कर्म तुम्हींच संपादिलीं. नक्ष लौकिक म्हणावा तसा लोकोत्तर जाला पुढेंही तुम्ही स्वामिसेवेस चुकतां असा अर्थ नाहीं. सर्व प्रकारें या दौलतचि तुम्ही स्तंभच आहां. उचित मनसुवा असेल तो करितां व करालच, संदेह नाहीं. परंतु घरांत घरभेद सर्वस्वीं नसावा. या मार्गें तुमचें सांगणें मल्हाररावांनीं केलें; त्यांचा मनोभाव तुम्हीं सिद्धीस नेला. म्हणोन उत्तम शोभा जाहली. एकतत्त्वी फौज, एकदील. कोणाचाही बुद्धिभेद चालला नाहीं, प्रस्तुत तुमची परस्पर रुष्टता या करितां राज्यांत काय मोगलाईत काय, उमद्या उमद्यांचें घरीं मन मानें तैशा चर्चा करितात. आमचें कोणास सुख आहे ऐसें नाहीं. परंतु वडिलांचें तपोबलें आमची फौज भारी, सरदार एकदील, मर्द, कर्ते, अस्मानही कडाडलें तरी आपल्या मर्दानगीस, हिंमतीस अंतर करणार नाहींत, व केलें नाहीं. ज्यांच्या मर्दुमकीची व दिलेदाराची तारीफ सर्वही करितात. सांप्रत मल्हारबा इंदुरासच राहून राणाजीच्या भेटीस जाणार, तुम्ही देशास येणार म्हणोन ऐकतो. तर ते तिकडे राहिले, तुम्ही एकटे इकडे आल्यास लोकांत कसें दिसेल ? उमदे लोक चर्चा करितात, आमच्या सरदारांत फूट पाडावी, आपली कारीगिरी चालवावी हें इच्छितात, तेंच घडूं सकेल...नबाब आसफजाचा विचार दगाबाजीचा. एकास पळ म्हणावें, एकास पाठीस लाग म्हणावें. हा त्याचा विचार तुम्हीं जाणतच आहां. त्यास कांहीं चमत्कार दाखवावा, विचारावरी आणावें, येविशींचा विचार करावा. सारांश तुम्हीं उभयतांनीं यावें, घरचे बाहेरचें मनसुवें उचित दिसतील तैसें तुम्हां सर्वांच्या विचारें करावें, असा विचार आहे. तरी मल्हाररावास उत्तम प्रकारें सांगून त्यास घेऊन येणें. ते इकडे न येण्याचें हरप्रकारें पर्याय लावतील; तथापि बहुतां प्रकारें प्रसन्न करून खामखा घेऊन यावेंच यावें. उभयतां एक जागां जालियावर त्यांच्या चित्तांतील कलुषता दूर करून पूर्ववत्प्रमाणें तुम्ही ते

वर्ती, दरम्यान विकृतभाव नव्हे, ऐसाच विचार देवाच्या दये करून होईल चिंता नाही.....

—(मराठी रियासत, मध्यविभाग, भा. २, पृ. ७१-७३)

★ क्र. ४७

देहसंमधैक ऊर्मि आवरत नाही

(भालगांव मठपतीकडून डोमगांव मठपतीस)

(इ. १७४९)

श्रीगुरुभजनैकनिष्ठ विमळअंतःकरण रघुपतिदयाग्रहणार्त बंधुवर्य परमश्रिया विराजित राजेश्री भीमाजी गोसावी व रामचंद्र गोसावी यांप्रति खंडोबानाम्ना कृतानेक नमस्कार विनंति उपरि. आपणांकडील पत्र आलें तेथें लिहिलें होतें कीं श्री परंधामवासि जाले तेणेंकरून बहुत असमाधान जालें तें हृदयवासि परस्परें साक्ष आसे. ते तों ब्रह्मानंदघन, परंतु देहसंमधैक ऊर्मि आवरत नाही. त्या समर्थाच येत होतों. येथें जो आवरोध जाला तें सविस्तर राजेश्री नारायेण बावा निवेदितील त्याजवरून विदित होइल. उपासनेचा अभिमान श्रीस आसे. आपण खेद टाकून त्यांचा पादुकांचा ध्यास करणें. सर्व निर्वाह ते चि करितील. कांहीं चिंता न करणें. आम्हांसहि तुम्हांवेगळें अन नाही बहुत बहुत प्रकारें आपलें शरिर रक्षणें, अशनीं, भाषणीं, वस्त्रग्रहणीं, परस्छळिं, स्वस्छळिं सावध आसणें, लोकीकीं प्रकार अनेक जाले आहेत. श्रीचे दयेकरून सर्व कल्याण चि होईल. तुम्ही तों विवेकी सुज्ञ आसां. बहुत काय लिहिणें वर्षाकाळानंतर श्रीस्छळास येतों. वारंवार साकल्यलेखन करणें, लोभ न टाकणें हें विनंति. तुम्हीं श्रीस्छळिं वडीलावडीली स्वामीचें संस्थान रक्षिलें. आतां जें भजन कराल तें समर्थास बहुतसें मान्य आसे. तुम्ही जे परमार्थरक्षणीं ध्वजा आसां. आम्हीं समाचार ऐकतांच यावें परंतु येथील वर्तमान रो नागयण गो निवेदितां विदित होईल. बहुत काय लिहिणें हे सूचना.

—(श्रीसांप्रदायिक विविध विषय, द्वितीय खंड)

★ क्र. ४८

जों जों राजकारणें करतां तों तों काम नासतें

(नानासाहेब पेशव्याकडून सेनानी गोपाळराव पटवर्धन यांस)

(१ एप्रिल १७६०)

श्री

राजश्री गोपाळराव गोविंदस्वामी गोसावी यांसी नमस्कार. विनंति उपरि. वारंवार लिहितां, कीं हीं स्थळें दुर्घट आहेत, शहास गुंततां येत नाहीं, विचारें कार्यसिद्धि करावी लागत्ये, यास्तव हल्ला राहविली म्हणोन लिहितां हैं बहुत अपूर्व वाटतें. विचार दूरदेशी तुम्हांसच कळते हैं पूर्ण प्रत्ययास येऊन गेलें. परंतु हैं राजकारण प्रथम नरम धरिलेंत, रस्त बंद न केली, ये गोष्टींची तारीफ चिरंजीव भाऊ वगैरे सर्व शहाणे तुमची फार करितात. तुम्हांस स्थळें अवघड वाटतात, परंतु श्रीकृपेनें तृणप्राय आहेत. मल्हारबाणीं धोडय हल्ला करून घेतली तें स्थळ हल्ला करून यावयाचें होतें? कालच्या मोगलावर उभयतां चिरंजीवांनीं सफेजंगी केली. एका लढाईंत मोगल चक्काचूर केला. हैं कोणाचे तर्कांत येत होतें? लाखों असाध्य कामें श्रीकृपातेज-प्रतापापुढें तृणप्राय आहेत. परंतु करणारासारखें फल होतें. तुम्हीं सख्त जलद शिपाईं असें जाणून मीं तुम्हांस पाठविलें होतें. तुम्हींच आम्हांस विचार लिहिणार, इतकेंच कळलें असतें तर एकादे लहानसहान पथके पाठविले असते. तो प्रथम दिवशीं रस्त बंद करिता. कांहींच घावयाचें न बोलता, म्हणजे आज काम जाइलें असतें. तुम्ही मातबर, तुम्हांस कार्य जाहलथावांचून आणतां नये, यास्तव तुम्हांस यश यावें म्हणून तुम्हांसच आज्ञा करितों, ते तुम्ही करित नाहीं, ये गोष्टीस इलाज कोणता करावा? गोपाळरावजी! हे दौलताबाद तुम्हांस दुर्घट वाटत्ये, परंतु दो महिन्यांत सख्तीनें वेढा घालून एक रुपया न देतां घेऊं. कां कीं त्यांची कुमक कोणी करित नाहीं. मोगलानें कुमक केली तर पुनरपि श्रीकृपेनें पन्नास हजार फौज जमा करून अगदीं मोगल दक्षिणेंत होता कीं नव्हतासा करूं. हैं मोगल समजले आहेत तुम्हीं समजत नाहीं यास इलाज काय करावा? तुम्हांस बहुत दूरदेशी समजते. रागें

भरून लिहिलें म्हणोन तुम्हांस आतां राग येईल. परंतु तुम्ही वारंवार आम्हांस विचार लिहितां यास्तव लिहिणें प्राप्त जाहलें. या पत्रापूर्वीं कार्य जाहलें असेल तर उत्तम आहे. नाही तर परिच्छिन्न शहरपन्हा घेऊन वेढा बसविणें. श्रीकृपेनें कार्य होईल जों जों तुम्ही राजकारणें करितां तों तों काम नासतें. या उर या पत्रावरून जितका राग येईल तितका त्याजवर काढणें. जर कार्य जाहलें असेल तर मग व्यर्थ राग येऊं न देणें. तुमचा स्वभाव रागीट, यास्तव इतके दिवस सख्त लिहिलें नाही. आतां वारंवार तुम्ही विचार लिहूं लागलां तेव्हां लाइलाज जाणून लिहिलें आहे. हें पत्र कोणास ठाऊक नाही. लेंकरा-दाखल सेवकावर एकांतीं रागें भरल्यास वाईट मानूं नये. हे विनंती

--(ऐति. लेखसंग्रह-खरे-ले. १५)

★ क्र. ४९

आम्हीं एक झालों हीच गोष्ट एका करोडीची जाहली

(माधवराव पेशव्याकडून मातुश्रीस)

(ता. १७-२-१७६३)

श्री

तीर्थरूप मातुश्रीबाई वडिलांचे सेवेशीं.

विज्ञापना. कारभारी यांचे पैचामुळें आमचे दौलतीच्या तणावा तुटत चालल्या. पहिल्यापासून राखिलें असतें तर सर्वही आपआपला कारभार करून लगामी राहते. तें न झाल्यामुळें सर्व मुख बुडाला. पतयातेज उडाली. लोक फितूर फार झाले धन्याचें वजन राहिलें नाही. शत्रू बलवत्तर झाले. तथापि पैसा असता तरी सर्वही गोष्टी इतकेही पेच सांभाळून नीट होत्या त्यास पैसा नाही. पैसा नाही तेव्हां फौज कशावर ठेवावी ? फौज नाही, दौलत कशी राहणार ? असें बारीक पाहतां सारें अवघडच आहे. प्रस्तुत तीर्थरूप राजश्री दादासाहेब व आम्हीं एक झालों हीच गोष्ट एका करोडीची जाहली. त्यांची आमची एकवाक्यता झाली. ममताही परस्परें पहिल्यापेक्षां अधिकोत्तर मिळाली.

कारभारीही लगामीं उत्तम प्रकारें लागले. आमची दौलत पूर्वीप्रमाणें करावी हेंच मानस अंतर्गामापासून आहे. याउपर त्यांचा दुसरा संकल्प नाही. जें करणें तें आपले व आमचे विचारें करावें. दौलतीस ज्या गोष्टीनें कल्याण तीच गोष्टी साऱ्यांनीं करावी. हीच बुद्धि आहे व प्रस्तुत याप्रमाणेंच चालत आहे. आतां गोष्टी जाहल्या आहेत, याच गोष्टी दृष्टीस असाव्या घेणेंकडून पार लागेल तो लागेल ! नासलें त्यास दुसरें झालें तरी अगदींच नासेल. यास्तव झालें तें उत्तम आहे. एक विचार असावा तो आहेच. परिणाम लाविणार परमेश्वर समर्थ आहे व वडिलांचें पुण्य आहे. बहूत काय लिहूं ? हें विज्ञापना

—(ऐतिहासिक लेखसंग्रह, वर्ष १ लें, ले. ९१)

★ क्र ५०

तुम्ही काळचक्रासहि फिरवाल !

(आनंदीबाईकडून सखाराम बापूस)

(२ सप्टेंबर १७७८)

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री सखाराम भगवंत यासी,—प्रति सौ. आनंदीबाई नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिणें. बुंदेलखंडांत इंग्रेज दोन कंपू आले आहेत. हुजूरचीं पत्रें इंग्रेजांस जाऊन इंग्रेज आले. जबरदस्त आहेत. दौलत आपणास घेऊन देतो, आम्हांस कोठीस आपल्या जवळ जागा द्यावा व आमचा फौज नेऱ्ही दहा हजार पर्यंत ठेवीत जावी ही गोष्ट हुजूर काठिण असें समजले. परंतु ज्यापक्षां रानोमाळ हिंडावें, त्यापक्षां कबूल करावें हें समजोन श्रमेंकरून कबूल केलें. हल्लीं इंग्रेज घरांत येऊं पाहतात. तमाम अंमल उठवून आपले अंमल बसवितात. आमचें निमित्त करून सर्व दौलतेस गिराईक होतील. सुजाद्दौले व महमदअल्ली यांच्या घरांतून प्रथम चाकरीस येतो म्हणून नम्रतेनें पायरव करून घेतली, आणि आतां उभयतांस पोटापुतें देऊन सर्व दौलतीचे धनी जाले आहेत. या सर्व गोष्टी तुम्हांस ठाऊक आहेत. तसेंच आमच्या घरांत होईल. ते जातीनें खबरदार व मनुष्ये जवळ चांगलीं, असें असोन उभयतांच्या गती या प्रमाणें

जाल्या. आमचे येथें तों कारमारी जवळ मातबर कोण आहे, व पायरव कोणाची आहे, व मर्जीही कोणत्या तऱ्हेची आहे, ह्या सर्व गोष्टी तुम्हांस ठाऊक असोन, तुम्ही तिहीं पिढ्यांचे कारमारी ही ब्राह्मणी दौलत बुडायजोगी करितां, हें तुम्हांस करणें ठीक दिसत नाहीं. तुम्हांस हुजूरची मर्जी कोण्या तऱ्हेनें समजावल्यानें नीट राहाते हें सर्व, कोण्या तऱ्हेनें विनंती केल्यास विघडते यास तुम्ही माहीत आहां. पहिल्यापासून आम्हांकडील दिमतीचे तुम्हीच कारमारी. मर्जी राखून सर्व गोष्टी करीत गेलां, आणि हल्ली या तऱ्हा दिसतात. हें कालचक्र विपरीत आलें. परंतु आम्हांस हाच भरंवसा आहे कीं तुम्ही कालचक्रासही फिरवाल. हें जाणून तुम्हांस पत्र लिहिलें आहे. तरी ब्राह्मणी दौलत नीट राहून, हुजूरचाही संतोष राहून सर्व गोष्टी बऱ्या होतील त्या कराव्या. न केल्यास जन्मभर चांगलें केलें आणि शेवटीं म्हातारपणीं इंग्रेजांच्या घरांत ब्राह्मणी दौलत घातली, हें अपेश येई, तो अर्थ न करावा. हुजूर ऐकत नाहीं असें म्हणाल, तर ज्या पक्षीं तुम्हीं प्राण घेतां किंवा पेंचांत आणितां, त्यापक्षीं काय होईल तें हो, परंतु तुमचे हातीं नच लागावें हा निश्चय आहे, तो वाजवी आहे. कोणाचाही पेंच कोणासही सोसत नाहीं. ही गोष्ट सत्यमिथ्या तुम्हींच विचार करून आपल्या चित्तांत समजणें. सारांश हाच कीं, इंग्रेजांच्या हातीं ब्राह्मण न चालतां, दौलतीचा बंदोबस्त होऊन यावा. विशेष लिहावें तरी तुमचें दशांशही आम्हांस समजत नाहीं. परंतु यश अपेश याचे धर्मा तुम्ही. ही गोष्ट लहान माधवराव पाळण्यांत आहेत त्यांसही समजते. मग दहा वर्षांवर जें मनुष्य असेल त्यास न समजे असा पर्याय नाहीं. आम्ही लिहून विशेष तों नाहीं तुम्ही मोजीतही नाहीं ! परंतु आकार दिसत चालला यास्तव सूचना लिहिली आहे. तरी जें कर्तव्य असेल तें विचारें करावें. पूर्वीं तुम्हांस दोन पत्रे पाठविलीं होतीं, व नवी भावजय लाडकी केली, तिचें नांव काय ठेविलें, व दुसरो करावयाची कधीं, हा मजकूर विशेष लिहिला होता, त्याचें उत्तर कांहींच आलें नाहीं. पत्रे पोहोंचलीं कीं नाहीं हें न कळे. तर उत्तर पाठविणें. बहुत काय लिहिणें, हे विनंती.

★ क्र. ५१

संसारीं नवनवेच गुंते पडतात

(कविवर्य मोरोपंतांकडून विठोबादादा चातुर्मासे यांस)

(इ. १७७८)

श्रीमद्भगवद्भक्तवर्य राजमान्य राजश्री विठोबादादा यांचे शेवेशीं,

विद्यार्थीं मयूर कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति. भवानीमनुष्याहार्ती पुस्तक पाठविलें (तें) पावोन समाधान झालें.....विजयादशमी जाल्यावरि येणें म्हणोन आज्ञा ती मस्तकीं धरून यावयाच्या उद्योगातें करितों श्रीमंताजवळ हरिवंश होतो ऐसें आहे. श्रीमंत जों गृहों असतात पर्जन्यकाळीं, तोंच आपलाही समाज श्रीक्षेत्रीं. यांस सोडून यावें तरी यांच्या चित्तानुकूलतेंकरून ! अशास तुमच्या कृपेनें घडेल तें पहावें. सुश्रुतग्रंथ श्री बाबा उपाध्याय यांशीं पावता करावा. तुम्हांस कांहीं पुस्तकें पाठविलीं पहावीं. श्री द्रोणपर्व श्री गुरुपुत्रांकडाल आलें नाहीं आल्यावरी आपणाकडे येईल. शांतिपर्व राजधर्मपर्व प्रारंभ झाला आहे. सांप्रत वर्षाकाळीं बुद्धीस आळस आला, राहिलें. खोकला झाला आहे. आपणही चार दिवस घार धरावा. वर्षाकाळीं असें बुद्धिमांद्य किंचित् होतें. वृद्धपर्णी शक्त्युत्साह उणा पडतो, श्री ज्ञानदेवाचें चरिताचें कीर्तन झालें. पुढेंही चालेल. मीही यावयाच्या यत्नांत आहे. संसारीं नवनवेच गुंते पडतात देव कृपा करील तरीच सत्समागम घडोन अत्युत्सवपात्र जन होतो. बहुत काय लिहिणें. दया करावी हें विनंती. गंगाभागीरथी श्री मातृश्री जिजीबाईच्या चरणीं साष्टांग नमस्कार प्रविष्ट करावा. श्रीभगवद्भक्त मैराळ बाबा स्वामीचे शेवेशीं साष्टांग नमस्कार. गतशोक न करावा. तीर्थरूपांच्या हृदयार्शा तोषत्रावें हें विनंती.

—(मोरोपंतांचें चरित्र—पांगारकर, पृ. १३०—१३१)

★ क्र. ५२.

तेरा कलमी

(गोपिकाबाईंकडून सवाई माधवरावास)

(८ जाने. १७८३)

श्रियासह चिरंजीव राजश्री माधवराव प्रधान यांसि प्रति गोपिकाबाई सुकाम

नाशिक आर्शीर्वाद उपरी. येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल वर्तमान यथास्थित असे विशेष. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावलें.

“मी लहान, वडिलीं सर्व-त्याग करून श्रीक्षेत्रीं वास केला आहे, त्यास सर्व माहीत वडिलांस, यास्तव कोणे रीतीनें चालावें हें सर्व त्याहावयास आज्ञा व्हावी.” म्हणोन लिहिलें त्यास. सूर्यग्रहण-संधिअन्वये कृष्णपक्ष होऊन लोप जाहला होता, तो हल्लीं पुण्योदये करून दुष्टांचा संहार व सुष्टांचें पालनग्रहणार्थ तुम्ही या कुळांत जन्म घेऊन पुरंदर येथें उदयास आलां. त्यापक्षां इकडून लिहावयाचें कारण दिसत नाहीं. परंतु मानवी देह आणि तुम्हीं लिहिलें, त्यापेक्षां तूर्त चालावयाचें जें सुचलें तें लिहिलें आहे. तपसील कलमबंदी--

१ प्रातःकालचे घटका रात्री उठोन दिशेस जाऊन पादप्रक्षालन मुखप्रक्षालन करून दिवाणखान्यांतील श्रीमृत्तिका गणपतीचें दर्शन घेऊन प्रातःस्मरणाचें श्लोक म्हणावे. नंतर सूर्योदयाबरोबर वैद्यांनीं येऊन हात पहावा. प्रकृतिअन्वये औषध घ्यावें. नंतर लिहावयास बसावें. कित्यांत हात फिरवून मग ज्या कागदावर निशाणें व्हावयाचीं असतील ते लिखितान्वयेच वाचावे. ते समयीं जवळ गुरुजी व आणखी एक दोघे संभावित योग्य असतील ते असावे. जास्त असो नये. येणेंप्रमाणें घटिका तीन. येकूण घटिका.....कलम १

१ तालीमखान्यांत जाऊन दंड काढावें. दिवसेंदिवस शक्तिअन्वये चढते दंड असावे. बरोबर समवयी मुलें पांच चार संभावितांचीं असावी; व जेठी एक दोघे व नेहमी विश्वासुक गृहस्थ बरोबर असावयाचे ते असावे. खिजमतगार कार्याकारण असावे. जेठी यांनीं कुस्तीचे डाव शिकवावें. नंतर समवयी मुलांसुद्धां प्रकृतीस जो खुराख मानेल तो नेमकरून घेत जावा. येणेंप्रमाणें घटिका दीड एकूण घटी साडेचार.....कलम २.

१ स्नान करावयाचे समयीं पंचांग जोशी वाचून संकल्प सांगावा. नंतर गंगाष्टक म्हणावें. संध्या थोडकी, परंतु न बोलतां करावी. नंतर नित्य दानें देऊन क्षणभर बसावें. ये समयीं शास्त्री व वैदिक महान् शिष्ट आल्यास नमस्कार करून योग्यतेनुरूप उत्थापन देऊन कांहीं भाषण करावें. नंतर उपहार करावयास जावें. येणेंप्रमाणें घटी साडेतीन. येकूण घटी आठ..... कलम ३.

१ कचेरीस यावें ते समर्थी सर्वाक्ष देऊन योग्यतेनुरूप नेत्रलाभ व भाषण होत असावें. कचेरीत लघु शब्द बोलूं नये. मनुष्यपरीक्षा असावी. गैरवाखा एखाद्यानें समजाविलेस पक्केपणीं विचार करून अपराध ठरल्यास दुसऱ्याकडून त्यास निषिद्ध करावें. आपण नेत्रकटाक्ष करून पहावें. अपराधानुरूप पारपत्य करावें. परंतु संभावित गृहस्थ बहुत दिवस पदरींचा, प्रामाणिक, अशानें रदबदली केली असतां क्षमा करावी. दुसऱ्याचें क्षुद्र काढूं नये. येणेंकरून त्याचा अपमान होतो, आणि तो त्याचें मनांत दंश राहतो, साधल्यानुरूप नाश करील, आणि आपल्यास लघुपणा येईल. सन्निधानीं लोभांत लघु मनुष्य राखल्यास जें केलें त्यास ते रुकार होतात, परंतु जन लोक वाईट म्हणतात, थोरपणास हानि होती. येणेंप्रमाणें घटी तीन. ऐकूण घटी अकरा...कलम ४.

१. भोजनाचे पूर्वीं सोवळें जाहले नंतर थोरल्या देवघरांत जाऊन फुलें घालून, नमस्कार करून, ब्राह्मणांस उदक सोडून, भोजनास बसावें. ते समर्थी भाषण करावें तें राजसूययज्ञांतोळ ब्राह्मणभोजन प्रकरणीं वगैरे योग्य सर्वांस दिसेल तें बोलावें. पाक करणार व शिष्यमंडळी सुशिक्षित विश्वासुक असतील ते वाळगावे. घटी २. येणेंप्रमाणें घटी १३.....कलम ५

१ भोजनोत्तर आचमन करून शतपदी करून तांबूल घ्यावा. नंतर दोन घटिका राजविलास खेळ खेळावे. एकादे दिवशीं निद्रा आल्यास घटी अर्ध-घटिका निजावें. येणेंप्रमाणे घटी २. येकूण घटी पंधरा.....कलम ६

१ शास्त्री यांजवळ विराटपर्वापासून भारतांतिल चिंतनिका करीत असावी; व वृद्ध मनुष्ये पदरचीं बहुत दिवशां व अन्य शहाणे असतील त्यांशीं दिल्ली प्रकरणीं व महाराज प्रकरणीं गोष्टी कशा जाहल्या त्या ऐकण्यांत असाव्या. आपले वडिलांच्या गोष्टी कारभारा यांसीं एकांत स्थळीं विचारीत असावे; व तसबिरा व नकाशे अनेक पहात असावे. तें समर्थी शहाणे बुद्धिमान असतील ते जवळ असावे. येणेंप्रमाणें घटिका चार ऐकूण घटिका. १९.....कलम ७

१ खडें लिहावयास बसले, तें समर्थी एक दोन मुलें संभावित गृहस्थांची बुद्धिमान पहावयास असावीं. करदन, बस्तन, गुणाकार, भागाकार करावयाचा सराव बहुत असावा. गुरुजी यांनीं विद्याभ्यासाकरितां बोलणें प्राप्त आहे. परंतु लिहावयाचे जागींच बोलणें. तेथें विशेष कोणी असों नये. घटी चार ऐकूण घटिका तेवीस.....कलम ८

१ लिहिणें जाहलें नंतर कांहीं उपहार थोडासा मर्जी असल्यास मुलां-समवेत घेऊन करावा. नंतर तांबूल घ्यावा. घटी एक. एकूण घटिका चोवीस
.....कलम ९

१ घोडो फेरावयास चार रोजांनीं जात जावे. तें समयीं बरोबर पटवर्धन मंडळी व अन्यत्र सरदार असावे. त्यांशीं भाषण करणें तें संतोषवृत्तीनें करावें. परंतु अत्यंत लोभही नसावा व विरुद्धही न दाखवावे. कांहीं अंतर जाहल्यास क्षमा होणार नाही असें भय असावें. योग्यता बघून त्यांशीं भाषण संतोषेंकरून करावें. ज्या दिवशीं स्वारी जावयाची नाही, त्या दिवशीं कागदपत्र दवलत प्रकरणीं असतील ते कारभारी यांणीं समजावीत असावे. ते समयीं कोणी असो नये. व गंगाभागीरथी ताई साठी यांची भेटी चार रोजीं एक वेळ घेत असावी. त्यांसच वाड्यांत यावयाचा वेत व्हावा. नंतर त्यांस बहुत संतोषेंकरून बोलावें व मूलपणानें बोलण्याचा डौल दाखवावा. वाड्यांतच आज रहावें असा आग्रह करून ठेऊन घेत जावी. दिवाण यांणीं राजकारणाचें वर्तमान व पुढील योजना करावयाचा विचार करून विनंती करीत असावी. त्या समयीं अन्यत्र कोणी असो नये व त्यांतोळ अभिप्राय दुसऱ्यापार्शीं निर्घो नये. म्हणजे मसलती असाध्य होत नाहीत. बातमी हरतन्हेची राखावी, म्हणजे मसलतीस बेल बहुत आहे. पदरच्या मनुष्यांचें चालवावयाचें त्यास जिकीर करूं नये. एकूण घटी चार. एकूण घटिका अष्टावीस...कलम १०

१ तिरंदाजी करावयास जावें. तेथें बरोबर सरदार व पागे व मानकरी बरोबर असल्यास तीर कोण कसे मारताहेत ध्यानांत असावें व हरएक खेळ पहावयाचे ते सर्वत्र समवेत पहावे. येणेंप्रमाणें घटिका दोन. एकूण घटिका ३०.....कलम ११

१ दीपदर्शन जाहल्यानंतर संध्येस वस्त्रांतर करून वसावें. संध्या जाहलेनंतर स्तोत्रपाठ म्हणावा. नंतर पुरुषसूक्त अथवा पवमानांतील अध्याय म्हणावे. ते समयीं आश्रितांनीं जवळ असावें. नंतर भोजनास जावें. भोजन होऊन उठे. पर्यंत घटी चार.....कलम १२

१ भोजनोत्तर तांबूल खावयास दिवाणखान्यांत क्षणभर बसून तांबूल घ्यावें.

नंतर कार्याकारण मंडळी जवळ असावी. तें समर्थी बातमीदार यांणीं वर्तमान गुप्त सागत असावें; व हरएक बातमीचीं पत्रें आलेलीं पहावयाजोगीं असतील तीं पहावीं, बाकीचीं पत्रें विश्वासुक मनुष्य कोण असेल त्याजकडे काम योजावें. त्याणीं सांगावें व त्यावर ही बातमी प्रमाण अथवा अप्रमाण सांगतात याची चौकशी असावी. नंतर निद्रेस जावें. येणेंप्रमाणें घटी तीन. एकूण घटिका सात.

एकूण कलमें तेरा लिहिलीं आहेत, तीं ध्यानीं आणोन चालल्यास उपशोगीं पडतील. बहुत काय लिहिणें. हे आशीर्वाद.

—(काव्येतिहाससंग्रह, ले. ३९३)

★ क्र. ५३

पहिली दिल्ली आतां राहिली नाहीं

(शंकराजी सखदेवाकडून नाना फडणिसास)

(२२ फेब्रु. १७८३)

श्री

श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसी,

सेवक शंकराजी सखदेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील कुशल स्वामींचें कृपावलोकनेकरून यथास्थित असे विशेष पत्रीं आज्ञा कीं, “ आम्हांस श्रींच्या चित्रांचे मुरक्याची गरज आहे. याकरितां दिल्लींत निधामल वगैरे जुने कारीगरांच्या हातच्या तसविरा श्रीकृष्णाच्या बहुत चांगल्या मेळवून, विकत घेऊन, त्यांस सोनेरी हासिया करून, त्याची वही बांधवून बहुत मावजतीनें पाठवावे. पैका पडेल तो पाठवून देऊं परंतु तारीफलायक चित्रें मेळवून पाठवावीं म्हणोन पत्रीं आज्ञा. त्यास निधामल म्हणून मुसवर हिंदु, अहमदशहा पातशहाचे अंमलांत येथें होता. त्याची निष्ठा ईश्वरचरणीं बहुत होती. म्हणून श्रीकृष्णाची वगैरे देवांच्या तसविरा हमेशा करीत होता. व त्यासमर्थीं कार्हीत, क्षत्री, मुत्सद्दी, खालसेवाले वगैरे वकील लोक मातबर होते,

तेही श्रौच्या तसबिरा करवीत होते. त्या अलिकडे अबदालीची गर्दी झाली, त्यामुळे निधामल दिल्लीहून उठोन लखनऊस गेला. तेथे मृत्यु पावला. त्याचे पुत्र लखनऊस दोषे आहेत. त्यापैकी एक तों केवळ नाकारच आहे. एक कांहीसी मुस्वरी करितो. परंतु त्याप्रमाणे नाही. म्हणून श्रवणांत आले आहे... मुसलमान कारीगर आहेत. ते या काळाप्रमाणे तसबिरा करितात. श्रीकृष्णाचे ध्यानाची तसबीर आगल्या पसंती योग्य करितां येत नाहीं ऐसे कारीगर आहेत. याहीवर आज्ञेप्रमाणे आजपात्रेतों तलाश केला. ऐसी जुनी तसबीर हातीं लागली नाही. पुढेही तलाशांत आहे. श्रीकृष्णाच्या तसबिरा हातीं लागल्यास सेवेसी आज्ञेप्रमाणे तयारी करून पाठवीन. या दिवसांत येथे कोणी जुने लोक हिंदु मातबर राहिले नाहीत. कुल उपासामुळे व बेरोजगारीमुळे लखनऊकडे चांगला कारीगर वगैरे कसबी लोक उठोन गेले. बहुत मृत्यु पावले. कांही त्यांचे वंशी आहेत ते नाकारे ! याप्रमाणे दिल्लीची अवस्था जाली आहे. पहिली दिल्ली लोकांनी पाहिली होती, ते आतां राहिली नाही. नांव मात्र राहिलें आहे. रवि-संक्रमणाचे तेल शर्करायुक्त पाठविले आहेत. ते स्वीकारून उत्तरी लोभ करावा. बहुत काय लिहिणें कृपा केली पाहिजे हे विज्ञप्ति.

★. क्र. ५४

राजकारणास शपथ कोठें धरून बसतात

(अलिबहादारास त्याच्या आईकडून)

श्री

(शके १८११ आश्विन शु. ७)

(२५ सप्टेंबर १७८९)

सहस्रायु चिरंजीव राजमान्य राजश्री अलीबहादुर यांसी आसीर्वाद उपरी. येथील कुशल तागाईत छ मोहरम पावेतो वर्तमान यथास्थित असे, विशेष पत्रे डाकेबरोबर पाठविली तीं पावलीं. लेखनार्थ कळला. तुमचे व राजश्री पाटील बावाचा तुम्ही गेलियापासून स्नेह ऐकीत होतो, तो पर्यंत येक वियोगाची चिंता मात्र होती. दुसरी कालजी वाटत नव्हती. तुम्ही येथे पत्र

लिहितां त्यांत राजश्री नानास कितीथेक न्यून गोष्टी राजश्री पाटील बावांच्या लिहितां, त्यांस कोणास लिहू नयेत कोणा वेलेस कोणाचें हातीं पत्र जेण्यास आश्चर्य नाही. तेव्हां तुम्हांस वाईट, या करितां डाकेवा अथवा जासुदाबा वगैरे कदापि लिहू नये. इतवारी कोणी आल्यास मुखजवानी त्याजवेरोबर अस्सी गोष्ट सांगून पाठवावी. परन्तु पत्रां कदापि लिहू नये. त्याविशीं संदेह धरू नये. चोराचा अगर मवासाचा अगर हरएक बाहाण्यानें पत्र धरून वांचून पाहतील. यास्तव याप्रो लिहून पाहणोन राजश्री नानांनीं दिनकरपंतास बलावून सांगून पाठविले त्याजवरून सूचना लिहिली आहे. तरी पाटील बावांच्या उष्य गोष्टी पत्रां कदापि लिहू नये तुमचें पत्रां दरवारचें वर्तमान शोध करून वरचावर लिहावयास आज्ञा जाली पाहिजे म्हणोन आहे, त्यास सुर्याजीबा सविस्तर लिहून पाठविलें आहे. डाकेवा हमेशा पाठवावें तर चित्तांत मार्गाचा संशय येतो. म्हणून लिहिण्यांत येत नाही व तसें नवल विशेषही प्रस्तुत नाही. राजश्री पाटील बावाचा व तुमचा स्नेह बहुत उपयोगी पडता. विरुधांत जोड नाही. तुमचें अभिमानी येक राजश्री नाना आहेत, दुसरा कोणी नाही. पुढें येथें लक्ष वाट्यानें स्नेह राहून तोड पडे तो अर्थ घडल्यांतच बहुत उत्तम आहे. राजकारणास सपत कोठें धरून बसतात ! रंग पाहून काम करीत आहेत. प्रस्तुत राजश्री निजामअलीखां यांणीं तुमचे देखत श्रीमंत कैलासवासी दादासाहेब यास शपत कुराण उचलून हातीं दिल्लें. पुढें वर्तणूक जाहाली ती तुम्हास माहीतच आहे -दमाजी गायकवाड यास शपत घेऊन लुटिले व बाबूजी नाईक याजबा मराठ्यास शपथ देऊन आणिला आणि डोकें मारिलें अशा गोष्टी राजकारणाच्या आहेत. राजश्री पाटीलबावांनींही तुम्हाकडून शपत देऊन गोसावी हाताखालीं घालावयाची काबू केली होती. परन्तु तुम्ही त्याचा दस्तऐवज पका न घेता शपत देऊन चुकलां. जाली गोष्ट येत नाही. परन्तु पुढें तरी जें करणें तें विचार पाहून करीत जावें. बहुत काय लिहिणें. हें आशीर्वाद.

—(मराठी दसर, रुमाल ३ रा, लेखांक. १२)

★. क्र. ५५

जितकें जिदीचें भाषण बोलाल तितकें अधिक वाढेल.

(खासगी कारभाऱ्याकडून अलिबहादरास)

श्री गणराज

(शके १७१३ भाद्रपद व. ३०)

(२७ सप्टेंबर १७९१)

साहेबाहेचें सेवेसी विज्ञापना. श्रीमंत सौ. रहिमतबीबी याणीं मोहरमांत विटालसे कुणविणीस काम सांगितलें. सिवली. त्यावरून वडिलांनीं निषेध केला, कीं “ आमचें येथें हें आचरण नसतां, हें काय ? ” असे रीतीनें सांगितलें असतां समजोन बीबीनें उगेच राहून रीतीनें चालवें तें न करितां जीद बहुत घालूं लागलीं. “ मलाच मना करितां ! बर्कड सारी सिवतात त्यास मना करित नाहीं. ” ऐसे मुखपणाचें बोलणें बोलों लागली. एक रोज माझे समक्ष याप्रोच भाषणें होऊन बहुत वाढों लागलें. तेव्हां मी बीबी त्यास उठोन लाविलें - कीं, “ तुम्हीं दुसरे कामास जा. समजोन बोलत नाहीं. ” याकरितां तेव्हां उठोन गेली. मंतर फुलाबाईचे समक्ष या प्रो होऊं लागलें. तेव्हां याणीं उठोन लाविलें तेव्हां उठोन भितीपलिकडे जाऊन भाद्रपदी अमावास्येचे दिवसीं मोठ्यानें रडों लागली. तेव्हां वडिलांनीं सांगितलें कीं, “ आज अवसेचें रडत्यैस ? कामास येणार नाहीं. उगीच राहा. नाहींतर उठत्यावर येऊन तोंडांत मारीन. ” त्याचें उत्तर पांच सात वेल बीबीनीं केलें कीं, “ या, कसी येता तीं मास ! ” त्या रागानें वडील उठोन जाऊं लागली. तेव्हां येक दोघांनीं एकवेल अर्ज करून राहाविले. मागती ‘ या, कसी येता तीं पाहूं बरे ’ असीं भाषणें आईकीलीं. तेव्हां उठोन जाऊन दोन ब्यार तमाचे व लहानसें लाकूड सांपडलें तें येक दोन मारिलें. बीबीनीं जाबसालहि बहुत मनस्वीच घटाईचें केले. मग ज्वलव्यानीं वडिलांस विनंती करून आरसेमहालांत आणिलें. मजपासीं सर्व वर्तमानं बोलावून सांगितलें, “ आपण आलियावर हा वेलपर्यंत बहुत ममतेनच राखिले. ” या समई वडिलांनीं निग्रह प्रथमता धरला. नवता. अर्थादा व आचरणावरून उपदेस करूं लागली. त्याचीं उत्तरे जिदीची होऊं लागलीं.

त्यावरून मारापर्यंत आले. नंतर दुसरे दिवशीं सेख फाजल वाड्यांत येऊन बोलों लागले कीं, “हें काय ? यांत आमची आवर राहात नाही.” याप्रो बोलू लागले. वडिलांनीं उतरें जाले वर्तमानाचीच केली. नंतर मी त्यास येकीकडे येऊन सांगितलें कीं, ‘या या तऱ्हेनें जालें. वडील घनी चांगली गोष्ट सांगत असतां आईकावी. जोद करावी आणि या थरास आणावें कीं काय ? बरे, जालें तें जालें. पुढें तुम्ही दम खाऊन बीबीस निषेध करावा. येक दो रोजीं वडिलास अर्जी करून पायावर घालावें, आणि मर्यादेन चालावें यांतच ठीक. जितकें जिदीचें भाषण बोलाल तितकें अधिक वाढेल.....पुतें शमोन मग लिहावें म्हणोन दम खाला होता. हाली वडिलांची मर्जी केवल कडक नाही, जिदीचें जाबसालानें वाढलें. आतां कांहीं समजुतीवरच येईल. विदीत व्हावें. बहुत काय लिहूं ? हें विज्ञापना.

—(मराठी दफतर, रुमाल ३ रा, ले. १८०)

★ क. ५६

संशय दूर जाले, हें अति चांगलें ! अति चांगलें !

(गोविंदराव काळ्याकडून नाना फडणिसास)

(ता. १-७-१७९२)

...पेशियास, पत्र पाहतांच रोमांच उभे राहून अति संतोष जाला. याचा विस्तार पत्रीं किती लिहूं ? सीमा असे. यावरून ग्रंथांचे ग्रंथ मनांत आले. ते लिहिल्यानें बहुचकपणा दिसतो. दिसो, परंतु-जे मनांत आले त्यांतून किंचित् अमर्याद करून लिहितों. एक एक रकम मनांत आणून दीर्घ दृष्टीनें तोलून पाहिल्यास खरें आहे असेच निघेल. तें काय ? तपशलिः—अटक नदीचे अलीकडे दक्षिण समुद्र पावेतो हिंदूंचें स्थान—तुरकस्थान नव्हे—हे आपली हद्द पांडवांपासोन विक्रमाजितपावेतो त्यांनीं राखून उपभोग केला. त्यामार्गे राज्यकर्ते नादान निघाले. यवनांचें प्राबल्य जालें. चकत्यांनीं हस्तनापूरचें पद घेतलें. शेवटीं आलमगीराचें कारकीर्दीस यज्ञोपवीतास साडेतीन रुपये जेजया वसून, ओलें अन्न विकावें, सर्वांनीं ध्यावें हे नीबत गुजरली,

त्या दिवसांत कैलासवासी शिवाजी महाराज शककर्ते व धर्म राखते निवाले. त्यांनीं किंचित् कोन्यांत धर्मसंरक्षण केलें. पुढें कैलासवासी नानासाहेब, माऊ-साहेब प्रचंड प्रतापसूर्य असे जाले कीं, असें कधीं झालें नाहीं. अमुक ब्राह्मणांनीं राज्य केलें असें शास्त्रां पुराणीं वर्णन नाहीं. परशुराम अवतारीं काय असेल तें असो त्या गोष्टी यांस शिंदे-होळकर दोन बाजू होऊन प्राप्त जाल्या. हल्लीं श्रीमंतांचे पुण्यप्रतापेंकरून व राजश्री पाटील बावांचे बुद्धि व तरवारेच्या पराक्रमेंकडून सर्व घरास आलें. परंतु जालें कसें ? प्राप्त जालें तेणेंकडून सुलभता वाटली. अगर मुसलमान कोणी असे, तरी मोठे मोठे तवारीखनामे आले असते. यवनांच्या जातींत तिळाइतकी चांगली गोष्ट जाल्यास गगनाबरोबर करून शोभवावी; आमचे हिंदूंत गगनाइतकी जाली असतां उच्चार न करावा हें चाल आहे. असो, अलभ्य गोष्टी घडल्या. उग्याच दौलती पुसत घरास आल्या. यांचें संरक्षण करणें परम कठिण ! दोस्त दुष्मन फार. यवनांचें मनांत कीं काफरशाही जाली हें बोलतात. लेकीन ज्यांनीं हिंदुस्थानांत शिरें उचललीं त्यांचीं शिरें पाटीलबावांनीं फोडिलीं. कोणाच्याही मनांत हें वहाडलें, तें शेवटास जाऊं नये, यास्तव नानास्वरूपें व युक्तीकडून नाश करावे ऐसे आहेत. न लाभाव्या त्या गोष्टी लाभल्या. त्यांचा बंदोबस्त शककर्त्याप्रमाणें होऊन उपभोग ध्यावे हें पुढेंच आहे. कोठें पुण्याईत उणें पडेल आणि काय दृष्ट लागेल न कळे. झाल्या गोष्टी यांत केवळ मुख्य, राज्य प्राप्त, इतकेंच नाहीं तर वेदशास्त्ररक्षण, धर्मसंस्थापन, गोब्राह्मणप्रतिपालन, सार्वभौमत्व हातीं लागणें, कीर्ति, यश यांचें नगारे वाजणें इतक्या गोष्टी आहेत. हें किमया संभाळणें इकड आपला व पाटीलबावांचा ! यांत वेत्यास पडला कीं दोस्त दुष्मन मवजूद. संशय दूर जाले हें अति चांगलें ! अति चांगलें ! या उपरी हे जमाव व या फौजां लाहोराच्या मैदानांत असाव्या, त्यांचे मनसबे दौडावे, वेत्यास पडावे, तमाशे पहावे, असे जन जे आहेत ते उशापायथ्यास लागून आहेत. चैन नव्हतें. आतां आपण लिहित्यावरून स्वस्थ जालें. जितकें लिहिलें इतक्याचें उगेच मनन व्हावें. खरें कीं लटकें हें समजावें. हे विनंति.

नाट्यात्मक गद्य

★ क्र. ५७

श्रीलक्ष्मीनारायणकल्याण नाटक

नांदी

जय जलधिगंभीर । जय सुरचिराकार ।

जय शमितअरिजाल । जय भक्तानुकूल ॥ १ ॥

सूत्रधारवचन :—

येणें रीती नांदारंभ करून लक्ष्मीनारायणकल्याण नाटक निर्विघ्नसिद्धि सर्वजनांस संतोष होयाकारणें इष्ट देवतांची प्रार्थना करितों पहा.....येणें रीती प्रार्थना केली असतां आनंदेंकरून विघ्नराज नाट्यरंगनृत्य करीत येतो पहा...येणें रीती विघ्नेश्वर आल्यानंतर कथा ऐसी जे श्रीमन्नारायण जगदाधार निजसभास्थळास आनंदेंकरून येताति म्हणवून-सभास्थांस सावध करावया-कारणें कंचुकीराय विनोदी येतो पहा—

॥ दरु ॥

पट्टे नाम धरी । अट्टाहास करी ।

काठी घेऊनि करीं । कंचुकी आला सभांतरीं ॥१॥

सूत्रधार :—तूं कोण रे ?

कंचुकीराय विनोदी :—तूं कोण रे ?

सू. :—आम्ही भागवत.

कं. :—भाग्यवंत जाले तरी मंदिल कोठें ? चादर कोठें ? झगा कोठें ?

सू. :—अरे, भाग्यवंत नव्हे रे. आम्ही दशावतार.

कं. :—अरे, दश जाले तरी कोठें रे ?

सू. :—हेंगे तरुबुरु नटुमुटु हेंगे मृदंग.

कं. :—तरुबुरु नटुमुटु मीरु देंगु.

सू. :—अरे, आम्हांस पुसतोस कां ? तूं कोण ? तुझें नांव काय ? सांग.

कं. :—माझें नांव कंचुकीराय विनोदी.

सू. :—कशास आलास रे ?

कं. :—मी श्रीमन्नारायण जगदाधार सभेस येताति, सभा सिद्ध कराया-
कारणें आलों.

सू. :—सभा सिद्ध काय करावी रे ?

कं. :—पाणी बांधावें, तोरण सिंपावें, केळीचे खांब घालावें.

सू. :—तसें नव्हे रे कंचुकी. तोरणें बांधावीं, पाणी सिंपावें, केळीचे खांब
लावावें.

कं. :—अरे, तसेंच, तसेंच.

सू. :—अरे कंचुकी, तूं सांगितल्याप्रमाणें सभा सिद्ध केलीहे. तूं जाऊन,
विष्णूस सांगून, बोलावून आणी.

कं. :—अवश्य, तसेंच करितों.

सू. :—येणें रीती कंचुकीगय विनोदी येऊन सभास्थांस सावध केल्यानंतर
श्रीमहाविष्णु सकलजनांस दर्शन द्यायास येतील पहा.....

कटिवचन :—स्वामी, सभा सिद्ध केलाहे.

विष्णुवचन :—अरे कंचुकी, नृत्य पहावयाची वासना आहे. देवांगनांस
बोलावून आणी.

कटिवचन :—स्वामी, आज्ञेप्रमाणें बोलावून आणितों.

सू. :—येणें रीती महाविष्णु सभेस आल्यानंतर सभारंजन कीतुकासाठी
अप्सरा नृत्य दाखवावयास येताति पहा.

विष्णु :—अरे कंचुकी, जेठयांचा तमाशा पहायाची वासना आहे. मल्ल
पाचरुनि ये.

कं. :—अवश्य, तसेंचि करितों.

सू. :—येणें रीतीं विष्णूचे आज्ञेवरून कंचुकी जाऊन मल्ल पाचारिले
असतां आपापले परक्रम दाखवावयास मल्ल येताति पहा. तदनंतर विष्णु-
सभेस ब्रह्मा अकस्मात आला पाहा.

विष्णु :—कुमारा, चिरंजीव ! आज उद्योग टाकून येथें यायास कारण
काय ? सर्चितसें मुख दिसतं याचें कारण काय हें सांग.

ब्रह्मा :—सर्वाजनांत अपवाद एक निर्माण जाला हें आइकून न सोमवति.
तुम्हांसाठी येऊन त्याचा परिहार करावा, म्हणोन आलों. अभय दिल्ल्या
बोलेन.

विष्णु :—अवश्य. भिऊं नको. सांग.

ब्रह्मा :— ॥ दरु ॥

अभय मज दिल्हया । अंतस्थ सांगैन विष्णुदेवा ।

मायेधिण पुत्र मज म्हणताति जाण विष्णुदेवा ।

यासि काय उपाय करावा म्यां विष्णुदेवा ॥ १ ॥

विनति आइक बरी, विवाहासिद्धि करी विष्णुदेवा ।

आजि मन माझें स्वस्थ करीं, माझी माय दाखवा हरी,
विष्णुदेवा ॥ २ ॥

सू. :—येणें रीती विष्णु ब्रह्मासि बोलतो पहा.

॥ दरु ॥

उत्तम गोष्टी सांगितली त्वां चतुर्मुखा ।

माझें उचितसें आलें मना चतुर्मुखा ॥

वयरूपगुणयुक्त असेल चतुर्मुखा ।

अवश्य करीन मी तीसीं चतुर्मुखा ॥ १ ॥

ब्रह्मा :—अवश्य. तुम्ही संमत जालां तेच पुरें. तुम्ही जैसी इच्छितां नैसीच तुम्हां योग्य स्त्री, आम्हां योग्य माता, मी पाहून आलों आहे. तुम्ही पाहून मानल्या करा.

विष्णु :—त्वां पाहिलें असेल तें उचित उत्तम असेल. तथापि तूं पहा म्हणतोसि तरि अवश्य दाखीव चतुर्मुखा.

सू. :—येणें रीती लक्ष्मी देवी सखीसहवर्तमान उचितरम्य प्रदेशीं संतोषें येऊन बसली. तें पाहून ब्रह्मा विष्णूस दाखवितो, पहा.

ब्रह्मा :—स्वामी, म्यां सांगितली ते कन्या सर्वांमध्ये मदनसाथकसी दिसते तेच लक्ष्मीनामांकित समुद्रराजकन्या ते हेच.

विष्णु :—त्वां पाहिलें सांगितलें तेव्हांच म्यां म्हटलें, कीं त्वां पाहिलें असेल तें उचित उत्तम असेल. तथापि आतां पाहतां त्वां सांगितलें यापेक्षांदि जीवन-रूपगुणाधिक हें स्त्रीरत्न आहे.

सू. :—येणें रीती लक्ष्मीस पाहून, वर्णून, विष्णु विरहाभित पहा.

॥ दरु ॥

माझ्यानें न राहवे येक क्षण ॥

हरिलें सतीनें माझे मन ॥

तुझे यत्नेकरून लवकरि करीं हें संघट्टन ॥

ब्रह्मा :—एका स्वामी, काशास इतकी चिंता करितां ? तुम्हांस मानल्या लग्नसिद्धि होयसा मी जाऊन यत्न करितों.

विष्णु :—अवश्य, याहून काय पाहिजे ? विलंब न करितां बोलिल्याप्रमाणें शीघ्र जाऊन कार्यसिद्धि करून ये.

सू. :—येणें रीती विष्णूची आज्ञा घेऊन ब्रह्मा कन्येसि बोलायास येतो. येणें रीती ब्रह्मा लक्ष्मीपासीं गेल्यानंतर विष्णूचा विवाह होतो म्हणून वडे, पोळ्या, घारिगे यथेष्ट मिळेल म्हणून ब्राह्मण येतो पहा —

॥ दरु ॥

पट्टेवर्धन लाऊन । पंचांग घेऊन ॥

काठी टेकीत । बोचरा काशीभट्ट आला ॥

सू. :—येणें रीती आपला भर्ता अगोधर घेऊन वडे, पोळ्या यथेष्ट खाईल म्हणोन म्हातारी सवाष्णी येते पहा—

॥ दरु ॥

वांकडे बोचरे दांत वांकून चालते ते काठी हातीं ।

खोल बोलें बोलते ।

सखी :—समुद्रराजकन्ये, त्रैलोक्यपितामहा कधीं येणार नव्हे. तो आजि इकडे येतो. काय आश्चर्य आहे नकळे. उठा, यास सामोरे चला. नमस्कार करूं.

सू. :—येणें रीती सखीजन आइकून, ब्रह्मयास सामोरी जाऊन, लक्ष्मी-देवी नमस्कार करून बोलली पहा.

लक्ष्मी :—वंदितें तुझे पाय लोकपितामहा !

ब्रह्मा :—वंदन म्हणिजे काय ? तूं माझी माय.

लक्ष्मी :—आश्चर्य हैं ! काय न कळे आम्हां !

ब्रह्मा :—आश्चर्य नव्हे, माय.

लक्ष्मी :—तुझा कोण पिता, कोठें आहे, तूं मज सांग.

ब्रह्मा :—कोण म्हणजे विष्णु.

लक्ष्मी :—हैं कौतुक पहा.

ब्रह्मा :— कौतुक कैचें ?

लक्ष्मी :—येथें याया हेतु काय हैं सांग आम्हां.

ब्रह्मा :— येथें याया हेतु हा, माय. तूं आमुची माय. सांगसी निश्चो काय ?

सू. :—येणें रीती ब्रह्मयानें विष्णूस लक्ष्मीतें दाखविलें, तें पाहून लजा—
नम्रमुखी होऊन उभी राहते. तें पाहून ब्रह्मा बोलता जाला.

ब्रह्मा :—कां लाजिल्यात ? तुमच्या अंतःकरणींचा हेतु काय असेल तो सांगा. तसेंच करितों.

लक्ष्मी :—हैं आम्हांस कशास सांगतां ? आम्ही कन्या पित्याअधीन, जें बोलणें तें त्यासि बोला. त्यांच्या चित्तास येईल त्यास देतील.

ब्रह्मा :—अवश्य. हैं वर्तमान विष्णूस सांगून, त्यांचे आशेनें समुद्रराजास बोलावून, त्यास या कार्यास अनुकूल करून घेऊन येतों.

लक्ष्मी :—अवश्य, तसेंच करा.

सू. :—येणें रीती ब्रह्मा लक्ष्मीची आज्ञा घेऊन विष्णुसमीप गेल्यानंतर कथा ऐसी जे. ब्रह्मा येऊन लक्ष्मीचा सील वृत्तांत सर्वहि विष्णुपार्सी सांगता जाला.

विष्णु :—आइक ब्रह्मा. तूं गेल्याचें कार्य काय करून आलास तें सांग.

ब्रह्मा :—स्वामी, गेल्या कार्याची अनुकूलता करून आलों. परंतु त्यांनीं आपलें पित्याची आज्ञा पाहिजे ऐसें म्हटलें आहे. हैं वृत्त तुम्हांस सांगून तुमचे आशेनें समुद्रराजास येथेंच बोलावून, त्यास या कार्यास अनुकूल करून लग्नसिद्धि करावी म्हणून आलों.

विष्णु :—अवश्य, तसेंच करा.

ब्रह्मा :—अरे कंचुकी, समुद्रराजासि जाऊन विष्णूनें ब्रह्मानें कार्यानिमित्त तुम्हांस बोलाविलें म्हणून शीघ्र जाऊन बोलावून आणी,

सू. :—येणें रीती ब्रह्म्याचे आज्ञेवरून कंचुकी जाऊन समुद्रराजास बोलाविलें. संतोषेंकरून समुद्रराजा विष्णुदर्शनास येतो.

समुद्र :— देवदेवोत्तमा, स्वामी मज बोलाविलें. आज्ञेप्रमाणें मी आलों. जें आज्ञा करणें असेल तें करा.

विष्णु :—आइक. समुद्रराजा. सर्वहि ब्रह्म्यास सांगितलें आहे. तो सांगेल तशी वर्तणूक करा.

ब्रह्मा :— समुद्रराजा, स्वामीस काय पुसतां ? सर्वहि स्वामीची आज्ञा मी सांगतो. तुमची कन्या लक्ष्मीदेवी तिचा पाणिग्रहणाचा स्वामीनें अंगीकार केला आहे. त्यास तुम्ही संमत होऊन लग्नसिद्धि महोत्सवाचा अंगीकार करा.

॥ द्रु ॥

समुद्र :—

ऐकिलें तुमचें वचन । ऐसें गोड अमृताहून ।

काय वर्णू याचे गुण । धन्य जालों ॥ १ ॥

ब्रह्मा :—समुद्रराजा, तुम्हांस उचित तें तुम्ही बोललां तें ऐकून आम्हांस संतोष अपार जाला. सकल देवतांस, ऋषींस बोलावून येथेंच लग्नसिद्धि महोत्सव आतां सुमुहूर्ती करा.

समुद्र :—अवश्य, तसेंच करा.

ब्रह्मा :—कंचुकी, विष्णूच्या विवाहानिमित्त ब्रह्म्यानें पाचारिलें म्हणून बृहस्पतीस बोलावून आणी.

कंचुकी :—स्वामी, बरें.

सूत्रधार :—येणें रीती विष्णूच्या विवाहानिमित्त ब्रह्म्यानें पाचारिलें असता सानंदें येतो पहा.

ब्रह्मा :—बृहस्पति, यावें. अरे कंचुकी, नारायणस्वामीचा विवाह होतो की. सकल सामग्री सिद्ध करायास अनामधेय वाक्कळपंतास बोलावून आणी.

कंचुकी :—स्वामी, बरें.

ब्रह्मा :—बृहस्पति, मी जाऊन सकल देवतांस, ऋषींस बोलावून येतो. कार्शाभट्ट, तुम्ही गणितार्थ पहात असा.

बृहस्पति :—बरें.

सूत्रधारः—येणें रीती, विष्णूच्या विवाहानिमित्त सकल सामग्री करावाला अनामधेय बाष्कळपंत येतो पहा.

॥ दरु ॥

पंत येताति पहा । बाष्कळपंत येताति पहा ।

पोळ्या खाउनि सोळा । पोटावरि हात फिरवित आला ।

काळे मैशीचा टिळा । कपाळीं मुद्रा लाविलेला ।

कानीं लेखणी खोवून । कागद हातीं घेऊन ।

कानभर कुडक्या घालून । कार्यास आला आपून ।

ब्रह्माः—समुद्राराजा, सकलदेव, ऋषीश्वर आले कीं. कन्येस बोलाऊं आणा, म्हणा.

समुद्रः—कंचुकी, या शृंगारवर्नी पाहिलें. तें रम्य प्रदेशीं सखीसहवर्तमान कन्या मणिक्रीडा करीत होती. सखीस सांगोन कन्येस बोलाऊन आणा.

कटि . :—अवश्य. आशेप्रमाणें तसें करितों.

सू. :—येणें रीती समुद्रराजाचें आशेवरून कंचुकी जाऊन, सखीस सांगून कन्येसी बोलाविलें असतां, लक्ष्मीदेवी संतोषें करून पित्यासमीप येते पहा. येणें रीती लक्ष्मीदेवी आल्यानंतर सकलदेव, ऋषीश्वर लक्ष्मीनारायणास विवाह करिताति पहा—

॥ मंगलाष्टकें ॥

येणें रीती लक्ष्मीचें पाणिग्रहण नारायणानें केलें. तें पाहून सकल देव, ऋषीश्वर, नारद, किन्नर, किंपुरुष मंगलें गातीं ऐसीं—

॥ जयमंगलं शुभ मंगलं ॥

दीपा

क्र. १

श्रवणबेळगोळ-शिलालेख

हा आद्य मराठी शिलालेख म्हैसूर प्रांतांतील श्रवणबेळगोळा या गांवा-जवळील दोडुबेट्ट किंवा इंद्रगिरी नांवाच्या टेकडीवरील गोमतेश्वराच्या पुतळ्याच्या पायथ्याशीं खोदलेला आहे. ५७ फूट उंचीचा हा अति प्रचंड व अखंड पुतळा आज हजार वर्षे सर्वांचे शांतमुखाने अहोरात्र स्वागत करीत आहे. या पुतळ्याच्या पायाशीं देवनागरी लिपींत खोदलेलीं हीं दोन मराठी वाक्ये असून त्यावरून या शिल्पाचा रचनाकाल ठरवितां येतो. पैकीं पहिल्या वाक्यांत कर्नाटकांतील सुप्रसिद्ध गंग घराण्यांतील राजा राजमल्ल याचा प्रधान चामुंडराय यानें हें शिल्प करविल्याचा उल्लेख असून इतिहासावरून त्याचा काळ शके ९०५ च्या आसपास ठरतो. दुसऱ्या वाक्यांत प्रख्यात राजा विष्णु-वर्धन याचा प्रधान गंगराज यानें गोमतेश्वराच्या पुतळ्याभोंवतीं 'सुत्तालें. म्हणजे तट घातल्याचा उल्लेख असून हें काम शके १०३९ च्या सुमारचें असावें. म्हणजे पहिल्या वाक्यानंतर दुसरें वाक्य चांगलें सव्वाशें वर्षांनंतर खोदलें गेलें आहे. या दोन वाक्यांत भाषादृष्ट्याहि कांहीं फरक दिसतात. पहिल्यांत 'जे' आणि 'लें' यांवर अनुस्वार आहेत तर दुसऱ्यांत ते नाहीत. तसेंच चामुंडरायाच्या लेखांतील अनुस्वार भरीव तर गंगराजाच्या लेखांतील 'ग' वरील अनुस्वार पोकळ आहे. दोन 'श्री' कारांतील वळणेंहि भिन्न दिसतात. तात्पर्य, हीं दोन वाक्ये समकालीन नाहीत हें निश्चित. संशोधक राइस यांचें मत निराळें असलें तरी या लेखाची भाषा मराठीच आहे यांत वाद नाही. लेखाचा आकार पुतळ्याच्या भव्यतेला साजेसा असून पहिली 'श्री' उंचींत सुमारे १११ फूट भरावी. या लेखाचें वाचन आणि मनन आजवर राइस (इन्स्क्रिप्शन्स ऑफ श्रवणबेळगोळा, क्र. ९), डॉ. हुल्ट्झ (एपिग्राफिया इंडिका, खं. ७, भा. ३, क्र. १४), रा. ब. नरसिंहाचार (एपिग्राफिया कर्नाटिका, व्हॉ. २) आणि प्रो. द. वा. पोतदार (म. सा. पत्रिका वर्ष १५, अं. ३) या चार विद्वानांनीं केलें आहे.

क्र. २

पाटण-शिलालेख

प्रस्तुत शिलालेखांत पाटण येथील हेमाडिदेव नांवाच्या निकुंभ राजाने प्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य याचा नातू चांगदेव याच्या मठाच्या योग-क्षेमासाठी कांहीं उत्पन्न करून दिल्याचा उल्लेख आहे. लेखाच्या एकूण ओळी ३६ असून पैकीं शेवटच्या ५-६ ओळी मराठी भाषेत आहेत. या शिलालेखाचे वाचन आजवर डॉ. भाऊ दाजी, बर्जेस् व फ्लीट, किल्हॉर्न व राजवाडे यांनी केले आहे. या शिलालेखाचा अर्थ ल. रा. पांगारकर यांनी राजवाडे यांच्या विवेचनाच्या आधारे लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. (पहा-म. वा. इतिहास, खं. १, पृ. ३५७)

नग--लेखांतील पांचव्या ओळींतील हा शब्द किल्हॉर्नच्या मते 'नगरें' तर राजवाडे यांच्या मते 'मगरें' असा आहे. किल्हॉर्नचा पाठ अर्थदृष्ट्या अधिक संयुक्तक वाटतो.

मढ--सं० मठ. हा शब्द त्याच लेखांत एकदां संस्कृत तर एकदां प्राकृत रूपांत येतो हे पाहण्यासारखे आहे.

क्र. ३

तासगांव-ताम्रपट

प्रस्तुत ताम्रपटाचे एकूण चार पत्रे संशोधक ग. ह. खरे यांना मिळाले. ताम्रपटाच्या एकूण ओळी १०६ असून त्यांपैकी ८२ ते ९७ एवढ्या मराठी भाषेत आहेत. इतर सर्व लेख संस्कृतांत आहे. पृष्ठमात्रेचा उपयोग सरसहा केलेला असून कोरक्या अडाणी दिसतो. कारण लेखांत अशुद्धे फार आहेत. कालोल्लेख स्पष्ट नाही. पण ताम्रपट यादव कृष्ण किंवा कन्हारदेव यांच्या राजवटीतील म्हणजे इ. स. १२५० च्या आसपासचा असावा. हे शासन लिहिणारा कोणी म्हाइंदेव या नांवाचा षड्भाषाचक्रवर्ती कवि होता. लेखांतील मराठी भागांत यादवांचा मांडलीक चंद्र व त्याचा भाऊ केशव या दोघांनी मोठ्या भक्तीने कलिदेव नांवाचे शिवालय बांधल्याचा व त्या देवाच्या

अष्टांगभोगासाठीं मंजरवाटक गांवाचा अर्धा भाग व २५ ब्राह्मणांच्या भोजना-साठीं अर्धा भाग अग्रहार करून दिल्याचा उल्लेख आहे. लेखांत मंजरवाडे, गोवरु, बालगवाड, हदिनौर व पेढ अशा पांच गांवांचा निर्देश आहे. हीं सर्व गांवे सातारा जिल्ह्यांतील तासगांवच्या आसपास असून त्यांचीं आजचीं नांवे अनुक्रमें मांजडे, गोवरगांव किंवा घोगांव, बलगवडे, हतनूर व पेड अशीं आहेत.

स्थानापती-सुल-सं. स्थान-स्थल

क्र. ४

पंढरपूर-शिलालेख

चौऱ्यांयशीचा शिलालेख या नांवानें ओळखलें जाणारें हें खोदकाम शके ११९५ पासून ९९ पर्यंत म्हणजे चार वर्षे चालूं होतें. शके ११९५ मध्ये पंढरपूरच्या विठ्ठलमंदिराचा जीर्णोद्धार झाला त्या प्रसंगीं प्रस्तुत लेख खोदला गेला. लेखांत विठ्ठलदेवाच्या योगक्षेमासाठीं ज्यांनीं पैका दिला त्यांचीं नांवे त्यांच्या देणग्यांसह कालानुक्रमानें व रकानेवारीनें आलीं आहेत. सबंध शिलेचे एकूण रकाने आठ असून त्यांत अनेक यादवकालीन नांवे आढळतात. लेख फार लांब व यादीवजा असल्यानें त्यांपैकीं तीनच ओळी प्रस्तुत उताऱ्यांत घेतल्या आहेत. पैकीं पहिली ओळ प्रास्ताविक असून दुसरींत हेमाडपंताच्या व तिसरींत प्रत्यक्ष रामदेवराव यादवाच्या देणग्यांचा तपशील आहे. उत्तरा इतिहासदृष्ट्या व भाषादृष्ट्या अति महत्वाचा आहे. या लेखास चौऱ्यांयशीचा शिलालेख असें म्हणतात. याचीं कारणें दोनतीन आहेत एक तर या शिलेवर पाठ घासली असतां जीव चौऱ्यांयशीच्या फेऱ्यांतून मुक्त होतो. ही कल्पना. दुसरें कारण असें, कीं लेखारंभींचा शकांक ११९५ असा आहे, तो अनभ्यस्तास ११८४ असा वाटतो. तिसरें कारण हें, कीं या शिलेवर प्रथम ८४ देणगीदारांचीं नांवे खोदलीं गेलीं, म्हणून त्यास चौऱ्यांयशीची शिळा असें नांव पडलें. यांपैकीं कोणतें कारण खरें तें एक शिळाच जाणें ! लाखों भाविक वारकऱ्यांची पाठ लागल्यानें शिलालेख अस्पष्ट होत चालला आहे, एवढें मात्र खरें.

प्रस्तुत लेख प्रथम डॉ. भगवानलाल इंद्रजीनें वाचून त्याचें वर्णन सोलापूर गॅझेटियरमध्ये दिलें होतें. पुढें इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनीं 'ग्रंथमालें' त त्याचें सटीप विवेचन केलें असून तें सर्वच अभ्यासनीय आहे.

फागुनिपुर—राजवाड्यांच्या मते सं. फाल्गुनिपुर या शब्दाचा हा अपभ्रंश असून पंढरपूरचें हें दुसरें नांव असावें. पांगारकर 'फाल्गुनी पौर्णिमा असा अर्थ सुचवितात. (म. वा. इतिहास खं. १ पृ. ३३५)

तिसासिती—तीस शते (?)

सोडवीकार हेमाडी—सोडवी नांवाच्या गांवचा हेमाद्रि पंडित (रामदेवराव यादवाचा करणाधिप)

ग—'गद्यान' याचें संक्षिप्त रूप. गद्यान हें एक तत्कालीन सोन्याचें नाणें असून त्याची किंमत साधारण १५ रु. होती.

पांढरीफडमुख्य—ग्रामसंस्थेचा अधिकारी (पांढर = ग्रामसंस्था, गांव-ठाण). किंवा पंढरीतील (वारकरी) फडांचा मुख्य.

द्—सं. दत्तम् याचें संक्षिप्त रूप.

भक्तिमालिआं—(सं.) भक्तिमालिका याची तृतीया.

वृषे—सोमवारी.

वदि, सुदि—वद्य, शुद्ध.

क्र. ५

वेळापूर—शिलालेख

पंढरपूरच्या पश्चिमेस १०—१२ कोसांवर पुणें—सोलापूर रस्त्यावरील वेळापूर या गांवीं संशोधक ग. ह. खरे यांना जे चार शिलालेख मिळाले त्यांपैकीं हा एक आहे. प्रस्तुत लेख एका खडबडींत दगडावर कोरलेला असून त्याची उंची ४ फूट व रुंदी १ फूट आहे. शिलेवर सांब व चंद्रसूर्य यांच्या आकृतिहि आहेत. लेखाच्या एकूण ओळी १४ असून प्रत्येक ओळींत १० ते १५ अक्षरें आहेत. लेखांत पृष्ठमात्रा नाही. लिपी देवनागरी व भाषा संस्कृतप्रचुर मराठी आहे. लेखनकाल शके १२२२ असा आहे. लेखांत रामदेवराव यादव, त्याचा

सर्वाधिकारी श्रीजोइदेव, त्याच्या हाताखालील ब्रम्हदेवराणा व त्याचा भाऊ बाइदेव यांचे उल्लेख असून शिवाय बाइदेवानें वटेश्वर देवाला मठ करून ओवरी दिल्याचें सांगितलें आहे.

मठअ - (सं.) मठस्य (?) षष्ठीचें प्राचीन रूप.

लेखक-सं. लेखक.

क्र. ६

श्रीकृष्ण-चरित्र

वि. ल. भावे (महाराष्ट्र-सारस्वत, भाग १ पृ. ९२), य. खु. देशपांडे (महान्भावांचे चरित्रग्रंथ, भा. इ. सं. मं. त्रै. वर्ष १३, अंक २), आणि वा. ना. देशपांडे (विविधज्ञानविस्तार, ऑक्टोबर १९२८) या तिघांच्या मते प्रस्तुत श्रीकृष्ण-चरित्राचा लेखक कवीश्वर भास्करभट्ट हा होय. प्रो. कोलते यांच्या मते या चरित्र ग्रंथाचें कर्तृत्व म्हाइंभटाकडे जातें किंवा जावें. (भास्करभट्ट बोरीकर, पृ. ५५-५८) प्रो. कोलते यांचें म्हणणें अधिक संयुक्तिक दिसतें. कारण एक तर 'वृद्धाचार' किंवा 'वृद्धान्वय' यांपैकीं एकाहि ग्रंथांतील जंत्रींत भास्कराच्या नांवावर प्रस्तुत चरित्रग्रंथाचा उल्लेख नाही. दुसरें म्हणजे अशा प्रकारचे सर्वच गद्य चरित्रग्रंथ म्हाइंभटानें लिहिल्याचा पुरावा उपलब्ध आहे. चक्रधराच्या प्रयाणानंतर नागदेवाचार्य हें नेहमीं कशाचें तरी चिंतन करण्यांत मग्न असलेले पाहून म्हाइंभटानें एक दिवस त्यांना विचारलें, "हां भटो: तुम्ही निरंतर काइसयाचें मनन करीत असां ? " यावर आपण संप्रदायांतील पंचकृष्णांच्या लीला आठवीत असतो अशा अर्थाचें उत्तर नागदेवाचार्यांनीं दिल्याचें प्रसिद्ध आहे. याच सर्व लीला म्हाइंभटानें आपल्या चरित्रग्रंथांतून संग्रहित केल्या आहेत. त्यांतील द्वापरीचिया लीलांना 'श्रीकृष्ण-चरित्र' असें नांव असून विरुद्ध पुराव्याच्या अभावीं या गद्य ग्रंथाचा लेखक म्हाइंभटच दिसतो. प्रश्न विवाद्य आहे एवढें मात्र निश्चित.

प्रस्तुत उतारा कृष्णचरित्रांतील शिशुपालवधाच्या प्रसंगींचा आहे.

पृ. ८ महाछाअनसीं—सं० महोत्सव याच्या अपभ्रष्ट रूपाची अपभ्रष्ट तृतीया.

पृ. ८ वाणवेन्ही--वाणांनीं. ('वेन्ही' या शब्दयोगी अव्ययाचा तृतीये-साठीं उपयोग.)

क्र. ७-८

लीळाचरित्र व गोविंदप्रभुचरित्र

हीं दोन प्रकरणे आद्य मराठी चरित्रकार महिंद्रभट्ट किंवा म्हाइंभट यांच्या हातचीं आहेत. म्हाइंभट हा मूळचा नगर प्रांतांतील साराळें या गांवाचा एक गर्भश्रीमंत ब्राम्हण. गणपति आपयो नांवाच्या विद्यागुरूपाशीं पूर्वाध्ययन करून पुढील शास्त्राभ्यासासाठीं तो तेलंगणांतील विद्यानगरीला गेला. तेथून पूर्ण होऊन आल्यावर स्वतःच्या विद्वत्तेचा त्याला असा कांहीं गर्व चढला, कीं आपण इतरांना कसें तृणवत् लेखतों याचें गमक म्हणून तो आपल्या पायांत गवताची वांकी घालीत असें. पुढें गणपति आपयोच्या सूचनेवरून त्यानें डोमे-ग्रामीं श्री चक्रधरांची भेट घेतली व तेव्हांपासून त्याची वृत्ति एकदम पालटली. तो देहानें स्वगृहीं परतला, पण त्याचें मन मात्र चक्रधरांपाशीं राहिलें. ही वैराग्योर्मि असह्य होऊन पुढें लौकरच म्हाइंभट सरळ रिधपुराला आला व गोविंदप्रभूस अनुसरला. या प्रसंगाचें बहारीचें वर्णन त्यानें स्वतः आपल्या 'गोविंदप्रभुचरित्रां' त (क्र. ९७) केलें आहे. श्रीमंतींत वाढलेल्या म्हाइंभटाला चक्रधरांच्या आश्रमांतील कदान्न प्रथम गेलें नाहीं; पण अंगाच्या निधरिानें लौकरच त्यानें तें अंगवळणीं पाडलें. स्वतःची संपत्ति त्यानें गुरुसेवेकडे लावली व रिधपूर येथील राजमठाभोंवतालचा परिसर खरीदून त्यावर 'तांबेयाचें पत्र' केलें. मात्र अजूनही त्याच्या चित्तांत सूक्ष्म अहंकार होताच. नागदेवा-चार्यास तो तुच्छतेनें 'सुंठदेव' म्हणो व स्वतःस 'मात्र 'योगभ्रष्ट' म्हणवी. परंतु एकदां नागदेवाचार्यांच्या तोंडून "योगभ्रष्ट तव माझिये दयेचा नव्हे, मा तुमचिये दशेचा काइ होइल?" अशी स्पष्टोक्ति ऐकून तो मनांत वरमला. म्हाइंभटावरोबर त्याची बायको देमाइसा हीहि मानभाव पंथांत आली. पण तिची वागणूक बरी नसावी असें वाटतें (गो. चरित्र, १९७-८). स्वतः

म्हाइंभट मात्र गुरुकुलाशीं आमरण एकनिष्ठ राहिला. तो सदा गोविंदप्रभूंच्या आसपास असावयाचा. “म्हाइंभटातें श्रीप्रभुदास्यावेगळें जो दाखवी त्यासी मी महावाक्य वाखाणीन” (स्मृतिस्थळ, २४७) अशी होड भटोबासांनीं घातली होती ती उगीच नव्हे. “तुम्ही माझेया चक्रस्वामीचिया धुरा” हा आउसेनें म्हाइंभटाविषयीं व्यक्त केलेला अभिप्राय अनेक दृष्टींनीं सार्थ आहे (स्मृ. १९७) असो. चक्रधर आणि गोविंदप्रभु यांच्या चरित्ररचनेचें कार्य संपविल्यानंतर “माझे कांहीं वोखटें निघावें” अशी विनवणी भटोबासांना करून म्हाइंभटांनीं देह ठेविला. (स्मृ. १९८). म्हणजे त्यांचा मृत्युकाळ इ. स. १३०० च्या आसपास येतो.

म्हाइंभटाचें नांव मुख्यतः चरित्रकार म्हणून ऐकूं येतें. ‘लीळाचरित्र’ व ‘गोविंदप्रभुचरित्र’ हे त्याचे दोन प्रमुख ग्रंथ होत. याशिवाय महदंबाकृत ‘धवळ्यां’ तींल उत्तरार्धांत त्याचा कांहीं भाग असणें शक्य आहे. (स्मृ. १७४). म्हाइंभटाच्या नांवावर कांहीं गोड आरत्याहि आढळतात. ‘श्रीकृष्णचरित्रा’ चा कर्ताहि प्रो. कोलत्यांच्या मतें तोच ठरतो. असो. म्हाइंभट हा मराठी भाषेंतील आद्य चरित्रकार असून या कामीं त्यानें विशेष परिश्रम घेतलेले दिसतात. ‘लीळा-चरित्र’ रचतांना चक्रधरांच्या आठवणी जेथें म्हणून मिळणें शक्य होतें तीं सर्व ठिकाणें त्यानें धांडोळल्याचा निर्वाळ ‘स्मृतिस्थळ’ कार देतात (स्मृ. १४०). पंथीयांपाशीं एकेक आठवणीची भीक मागून म्हाइंभटानें हा लीलासंग्रह सिद्ध केला व पुढें त्यावर नागदेवाचार्यांचा हात एकवार फिरल्यावर तो पूर्ण दशेस आला. आठवणी गोळा करणें, त्या निवडणें, त्यांतील खऱ्याखोट्याची पारख करणें, त्या एका सूत्रांत ओवणें इत्यादि अनेक संस्कारांनीं युक्त असा हा ग्रंथोद्योग कौतुकास्पद आहे. स्मृति-संकलनकार या दृष्टीनें म्हाइंभट श्रेष्ठ ठरतो.

‘लीळाचरित्रा’ ची रचना चक्रधरांच्या प्रयाणानंतर म्हणजे इ. स. १२७६ च्या सुमारास झाली असावी. ‘लीळाचरित्रा’ चे एकूण तीन भाग असून त्यांना अनुक्रमें एकांक, पूर्वार्व व उत्तरार्ध अशीं नांवां आहेत. ‘गोविंदप्रभुचरित्र’ किंवा ‘ऋद्धिपूरचरित्र’ हा दुसरा ग्रंथ गोविंदप्रभूंच्या पश्चात् म्हणजे इ. स. १२८८ च्या सुमारास निर्माण झाला.

लीळाचरित्र

(१) चक्रधराचें पूर्वचरित्र सांगणारी ही आठवण महत्त्वाची आहे. चक्रधराचें मूळचें नांव हरपाळदेव. गुजराथेंतील भडोचचा राजा मल्लदेव याचा प्रधान जो विशाळदेव त्याचा हरपाळ हा पुत्र. देवगिरीकर यादवराजा सिंघण यानें केलेल्या गुजराथवरील चढाईच्या प्रसंगीं हरपाळदेव यानें प्रत्यक्ष लढाईंत भागहि घेतला होता. यानंतर लौकरच हरपाळ वारला. पण त्याच्या मृत देहांत महानुभावीय पंचकृष्णांपैकीं तृतीयावतार जे द्वारावतीकार चक्रपाणि चांगदेव त्यांनीं प्रवेश केल्यामुळें तो पुनः जिवंत झाला. यानंतर रामटेकच्या यात्रेस निघण्यापूर्वीं जो अल्पसा काळ हरपाळानें प्रपंचांत काढला त्या काळांतील ही आठवण आहे.

गोसावी, सर्वज्ञ-श्रीचक्रंधर

गोपाळण्ही आण—गोपाळकृष्णाची शपथ. हरपाळानें (म्हणजेच चक्रधरानें) पुनः सजीव झाल्यानंतर गोपाळमंत्राची दीक्षा घेतली होती व त्यामुळें तो नेहमीं गोपाळाची आण म्हणजे शपथ घेई, (लीलाचरित्र, एकांक, ५). मराठींत जसा ' च ' तसा गुजराथींत षष्ठीचा प्रत्यय ' न-ण ' आहे. त्यांमुळें ' गोपाळण्ही ' असें गुजराथींतील षष्ठीचें रूप चक्रधरांच्या तोंडीं येतें. तें चिंतनीय आहे.

कमळाइसा—हरपाळदेवाची बायको.

(२) रामटेकच्या यात्रेचें निमित्त करून हरपाळानें म्ह. चक्रधरानें घर सोडलें व ऋद्धिपुरास येऊन श्रीगोविंदप्रभूकडून ज्ञानशक्तीचा स्वीकार केला, ती हकीगत प्रस्तुत लीलेंत आहे.

गगनाची वास पाति—वर आकाशाकडे पहात.

(३) अवस्था स्वीकारिली—वैराग्य धारण केलें.

(४) स्त्रिया पुरुषाचा... देहत्यागु केला—भक्ताचें चक्रधरप्रेम पाहून ब्राह्मणास आश्चर्य वाटलें व त्याची निष्ठा पाहण्यासाठीं म्हणून त्यानें चक्रधर सर्पदंशानें वारले असें त्या भक्तास त्रिवार खोटेंच सांगितलें. हें एकतांच भक्ताचा निष्प्राण देह खालीं कोसळला.

मासा पाखा — महिना-पंधरा दिवस.

(५) आम्ही देऊनि, बांधौनि, दोहौनि—आम्हीं देऊं, बांधू, दोहूं.
(भविष्ये प्र. पु. अ. व.)

श्रीमूर्ति — श्रीचक्रधरांची मूर्ति.

गोविंदप्रभुचरित्र

गुंडम राउळ या नांवानें ओळखले जाणारे गोविंदप्रभु हे महानुभाव पंथाचा संस्थापक जो चक्रवर त्याचे गुरु. गोविंद प्रभूंचें बहुतेक सर्व आयुष्य वऱ्हाडांतील रिधपूर या गांवीं गेलें व तेथेंच त्यांनीं शके १२०७ मध्ये देह ठेवला. गोविंद प्रभु कृष्णभक्त असून त्यांची वृत्ति वालोन्मत्तपिशाचवत् होती, व तीच प्रस्तुत स्मृतींत व्यक्त झाली आहे.

(१) आवो मेला जाये—गोविंद प्रभूच्या तोंडांतील एक आवडीची शिवी.

महाजनापासि न्यावो सांघावेया—गांवांतील शिष्ट जनांकडून न्यायनिवाडा करून घेण्यासाठीं.

राउळ—श्री गोविंदप्रभु.

(२) वेढे करीत—केऱ्या मारीत, येरझारा करीत.

भावैची चतुर्दशी—ज्येष्ठ व. १४

साष्टांग दंडवत घातले—याचें कारण एक स्मृतिकार देतात, कीं
' मज देव दाखविला म्हणौनि तयासि साष्टांग नमस्कार घातले.'

(३) कोपु नटले—रागाचा अविर्भाव केला.

संदी पडली—सवड किंवा संधि सांपडली.

(४) कृष्ण भक्त गोविंद प्रभूस एकदां रुक्मिणी—स्वयंवराचा प्रसंग प्रत्यक्ष पाहण्याची इच्छा झाली त्यासंबंधींची ही स्मृति आहे. स्वतः गोविंद प्रभु कृष्ण झाले, ईश्वरनायक नांवाच्या भक्तानें त्यांस आपली कन्या देऊं केली व महादायिसेनें स्वतःकडे करवलीची भूमिका घेऊन ' धवळे ' गायिले. अर्थात् हे सर्व नाटक होतें. या प्रसंगीं गोविंद प्रभूच्या सांगण्यावरून

महदायिसेनें जें रुक्मिणी-स्वयंवर विषयक काव्य रचिलें तेंच 'धवळे' या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

धवळे--सं. 'धव' + ल. विवाहप्रसंगीं गावयाचें वरविषयक गीत. हा शब्द एकनाथांच्या 'रुक्मिणी-स्वयंत्रां' तहि येतो ('समा बैसली निजबोधें । धवळे गाती आनंदें ॥' रु. १६।४६)

नीरुता लागला जीवीं—

'नावडे त्यागभोगु सकलै वीखो तिया त्यजिले रुक्मिणी ।

लागला नीरुता जीवीं योगिया वल्लभु श्रीचक्रपाणी ॥'

—(धवळे, पूर्वार्ध, ३१)

(५) मूळ उताऱ्याचा मथळा छापण्यांत चूक झाली असून स्मृतींतील लेक ही चक्रथराची नसून ती गोविंदप्रभूची लेक आहे.

रिधौरें-ऋद्धिपूर (रिधपूर).

ईश्वरीचें पुर तें कर्पूरवत--कापूर उडून जावा त्याप्रमाणें गोविंदप्रभूचा देह वास्तविक स्वरूपाकार होऊन गेला होता.

क्र. ९

स्मृतिस्थळ

'स्मृतिस्थळ' हा लीळाचरित्राच्या तोडीचा असा चरित्रग्रंथ आहे. त्यांत महानुभाव पंथाचा आद्य प्रचारक नागदेवाचार्य याचें चरित्र आठवणींच्या रूपानें आलेलें असून शिवाय आघाडीच्या मानभाव ग्रंथकारांची माहिती करून देणारा संदर्भग्रंथ म्हणूनहि त्याचें महत्त्व आहे. 'स्मृतिस्थळा' चे संपादक वा. ना. देशपांडे यांच्या मते 'स्मृतिस्थळा' चा लेखक कोणी एक असा नसून अनेकांच्या पाठाचें हें संकलन आहे. तरी पण नरेंद्र व परशराम हे मूळ लेखक किंवा स्मृतिकार, आणि मालोबास व गुर्जर शिवबास हे संस्करणकार असावे असें मानण्यास आधार आहे. 'अन्वयस्थळ' कार म्हणतात, 'नरेंद्रवासीं रुक्मिणीसैवर केलेः आणि सातसें स्मृती जैसिया यतल्या तैस्याचि लिहिल्याः कवि मालोबास त्यांही पांचशें स्मृतीः सवासें वृधाचारु अन्वयीं लाविली': अर्थात्

या सर्व स्मृति आज कोणत्याच पाठांत उपलब्ध नाहीत. 'स्मृतिस्थळा' ची रचना नागदेवाचार्यांच्या मृत्यूनंतर लौकरच झाली असल्याने त्याचा रचनाकाल शके १२३० च्या आसपास ठरतो. स्वतः स्मृतिकार ग्रंथरचनेच्या कामांत कुशल दिसतात. पैकीं परशरामबास हा धर्मवार्ता करण्यांत निपुण असून त्याचें व्याख्यानचातुर्य पाहून आनोबासानें एका समयीं "परशरामाचें बोलणें तें गगना गवसणी कीं" असें म्हटल्याचें प्रसिद्ध आहे. दुसरा स्मृतिकार नरेंद्र हा कवि म्हणून प्रसिद्धच आहे.

श्रीचक्रधर हा जसा 'लीळाचरित्रा'चा त्याप्रमाणें नागदेवाचार्य हा 'स्मृतिस्थळा'चा मुख्य विषय होय. नागदेव किंवा भटोबास हा महानुभाव पंथाचा आद्याचार्य. स्वतः लेखक नसला तरी म्हाइंभट, बाइदेवबांस, केसोबांस इत्यादि थोर ग्रंथकारांचा तो मार्गदर्शक होता. चक्रधरांच्या मार्गें त्यांच्या लीला आणि विचार यांचा संग्रह करविण्याचें सर्व श्रेय नागदेवाचार्यांकडे जातें. म्हणजे तो ग्रंथकारांचा ग्रंथकार ठरतो. त्याच्या हयातींत पंथाचा प्रसारहि सपाटून झाला. चक्रधरानंतर एवढी मोठी व्यक्ति मानभावांत दुसरी नाही. असो. नागदेवाचार्यांचा मृत्युशक सांप्रदायिकांच्या मते १२२४, वा. ना. देश-पांड्याच्या मते १२३१ व प्रो. कोलत्यांच्या मते १२२८ असा आहे.

(१) पंडितबास-दामोदर पंडित ('वच्छहरण' कर्ता)

पांचास्या गुरुकुळार्ते-पंचमुखी गुरुकुल. (श्रीकृष्ण, दत्तात्रेयप्रभु, द्वारावतीकार चांगदेव राउळ, गुंडम राउळ आणि चक्रधर हे महानुभावांचे पंच कृष्ण होत.)

बाइसा-नागांबिका.

शके १२२४--नागदेवाच्या निधनशकाविषयीचें हें सांप्रदायिक मत अनैतिहासिक आहे. कारण शके १२३१ मध्ये रामदेवराव यादवाच्या निधन-समयीं तो जिवंत होता असें 'स्मृतिस्थळ' सांगतें (स्मृ. १४९). नागदेवाच्या तोंडीं 'मी वर्ते तंव मन्हाटें वर्तेल' अशी भविष्यवाणी आली आहे (स्मृ. ८६). यादवांचें 'मन्हाटें' राज्य शके १२३४ मध्ये बुडालें. म्हणजे शके १२३१ ते ३४ च्या मध्यंतरीं नागदेव मरण पावला असें अंतःप्रमाणांवरून सिद्ध होतें.

सासीट वर्षे राज्य केलें-- वयाच्या ३२ वर्षानंतर पंथांत प्रवेश, नंतर चक्रधरांच्या सान्निध्यांत ४ वर्षे, त्यांच्या पश्चात् ऋद्धिपूर येथें गोविंद-प्रभूच्या सान्निध्यांत १४ वर्षे, व त्यांच्या निधनानंतर निवगांवीं १६ वर्षे याप्रमाणें नागदेवाचार्यांच्या एकूण ६६ वर्षांच्या आयुष्याची विभागणी आहे. यापुढील स्मृति वृद्धाचारांतील आहेत.

(३) कवीश्वरवास--'शिशुपालवध' कर्ता प्रसिद्ध कवि भास्करभट्ट बोरीकर.

देह थोर तुटलें--क्षीणता आली.

दुष्टे गांजिले इ. ... एक तत्कालीन म्हण.

धातुसाम्य--कफ-वात-पित्त या त्रिधातूंची साम्यावस्था.

(५) वाहे आफळिली--वाहू उभारला.

पिंडे पिंड खेळो--विषयसुखाचा आस्वाद घेऊं.

पोतें--ब्रह्मचर्यरूपी गांठोडें, ठेंवा.

तुज असावें, मा जावें -तें असलें किंवा गेलें, त्याचें तुला काय ?

(६) खेटभट, नाथो, सारंगपंडित, जानोउपाध्ये हे सर्व चक्रधरांचे शिष्य व साधा (येल्हाई ही शिष्या होय. उमाइसा ही सारंगपंडिताची पत्नी.)

प्रसादाची रोटी--श्री चक्रधरांच्या पानांतील प्रसादाचा शेष.

(७) शोधु- स्मृतिकाराच्या माहितींत अधूनमधून कोणीं कांहीं भर घातल्यास त्या नवीन माहितीचा उल्लेख 'शोध' या शब्दानें करण्यांत येई. महानुभावीय स्मृतिग्रंथांतून असे अनेक शोध आले आहेत.

उमाइसा--नागदेवाचार्यांची बहीण.

निवास-- नेवासें ? (सं. निधिवास)

दोहीं देवाचें-- चक्रधर व गोविंदप्रभु यांचें.

चणाख्य- ऋद्धिपूर येथील गोविंदप्रभूचें समाधिस्थान.

ऋ. १०

पूजावसर

'भावे देव व्यास' या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या प्रसिद्ध गद्यकाराचें मूळ नांव 'बाइदेव वास' असें आहे. हा मूळचा गोदातीरावरील नेवासें या

गांवचा राहणारा. नागदेवाचार्य हे त्याचे दीक्षागुरु. नागदेवांच्या मृत्यूनंतर महानुभाव पंथाचे आचार्यपद बाइदेव बासाकडे आले. चक्रधर व गोविंदप्रभु या दोघांचेहि सान्निध्य त्याला भरपूर लाभले असल्याने त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या स्मृतिविषयांच्या दर्शनाने बाइदेवबास अति उदास होई. चक्रधराने ज्या गांवाहून उत्तरेकडे प्रयाण केले त्या 'बेलापुरा जाइन तरी तेथ बाइयाचे देह जाइल' या कल्पनेने एकदां नागदेवाचार्यांनी त्या बाजूस जाण्याचे ठाळले. या आख्यायिकेवरून बाइदेव बासाच्या अंतःकरणाची कल्पना येईल. (स्मृ. २७, २९). तो नागदेवाचार्यांच्या मृत्यूनंतर तीन वर्षांनी म्हणजे शके १२३१ मध्ये मरण पावला.

'पूजावसर' किंवा 'नित्यदिनीलीला' हा बाइदेवबासाचा प्रमुख ग्रंथ होय. त्यांत चक्रधरांच्या दिनचर्येचे अतिसूक्ष्म वर्णन आले असून प्राचीन मराठी गद्याचा हा आदर्शच आहे असे म्हटल्यास चालेल. बाइदेवबास मोठा मार्मिक असावा. भास्कर कवीच्या शिशुपाळवधावरील 'कवीश्वर हो, ग्रंथुनिका जाला : परि निवृत्ताजोगा नव्हेचि' हा प्रसिद्ध अभिप्राय बाइदेवबासाचा आहे. (वृद्धाचार, ९).

पृ. २५ भटोवास—नागदेवाचार्य.

पृ. २६ वानरे—नागदेवाचार्यांस चक्रधर मौजेने 'वानरेया' म्हणत.

पृ. २७ दसांग धूप—दशविध द्रव्यांनी युक्त असा धूप.

आठै सात्विक—अष्टसात्विक भाव.

तीथिवारु जाणवीति—त्या दिवशीचे तिथिवासरादि पंचांग सांगत.

क्र. ११

चक्रधरोक्त सूत्रपाठ

महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधर हे पैठण येथे प्रगट झाल्यापासून तो शके ११९४ मध्ये ते उत्तरापंथी प्रयाण करीपर्यंत त्यांचा ७-८ वर्षांचा जो काळ तो नित्य पर्यटनांत जात असे. या भ्रमंतींत ते अनेकांशी चर्चा करीत. वादविवादांचे आखाडे घालून अजिक्यपत्र मिळविणे हा जरी त्यांचा हेतु

नसला तरी समर्पक असे व्यावहारिक दाखले देऊन विषय सुगम करण्याची हातवटी चक्रधरांपाशीं असल्यामुळे त्यांचें बोलणें सहजच परिणामकारक होई. मात्र आपलें बोलणें लेखनिविष्ट करून या तात्विक चर्चांना ग्रंथरूप देण्याचें त्यांच्या मनांत कधींच आलें नाहीं. पुढें चक्रधरांच्या प्रयाणानंतर त्यांच्या आठवणी म्हाइंभटानें आपल्या 'लीला चरित्रां'त संग्रहित केल्या व याप्रमाणें 'मार्गासि उपयोगा जाईल' या बुद्धीनें त्यांचें बोलणें 'काळाक्षरीं प्रतिपन्न' करून ठेविलें. या 'लीला चरित्रां'तून आलेले चक्रधरांच्या तोंडचे सूत्रबद्ध सिद्धांत पुढें नागदेवाचार्यांच्या अनुज्ञेवरून केसोबासांनीं एकत्र केले व अशा रीतीनें 'चक्रधरोक्त सूत्रपाठा'ची सांप्रदायिक संहिता सिद्ध झाली.

यां 'सूत्रपाठाचे' संचलनकार केसोबास किंवा केशीराज वास हे मूळचे पापदंडी रामपुरीचे विद्वांस व्याख्याते असल्याचें 'स्मृतिस्थळ' कार सांगतात. नागदेवाचार्यांशीं झालेल्या चर्चेनें केसोबासांच्या अंगीं विरक्ति बाणली व त्यांचें शिष्यत्व पतकरून ते तरुणपणींच पंथांत प्रविष्ट झाले. केसोबासांचें मन पुनः संसाराकडे वळावें म्हणून त्यांच्या सासऱ्यानें प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली, पण सारें व्यर्थ. प्रत्यक्ष त्यांच्या पत्नीनें हि 'आतां हे योगिये जाले' असें म्हणून हात टेकले. भटोबासांनीं मात्र केसोबा यांचें हें तीव्र वैराग्य पाहून 'माझा केशवु शुकयोगींद्र कीं गा' असें म्हणून परम समाधान मानलें. केसोबासांची धर्मशास्त्रपटुत्वाविषयीं हि ख्याति होती. 'केशवदेया, भटमार्गा वेधले जीव तुमचेया गळां झोंबतील गा' अशा शब्दांत नागदेवाचार्यांनीं त्यांचें धर्मज्ञान गौरविलें आहे. 'स्मृतिस्थळ' कारांनीं पंथाची प्रतिष्ठा राखण्याबद्दल केसोबासांचा गौरव केला आहे. ते म्हणतात, 'एकें अनिष्ट आलेयां आपणेयातें राखिलें: एकें एकातें राखिलें. केशवदेनि मार्गतिं राखिलें गा' (स्मृ. १०६). केसोबासांच्या पंथसेवेची योग्यता नागदेवाचार्यांनीं चांगली जाणली होती. ते म्हणत, 'माझे शास्त्र माहींभटा लक्ष्मीधराचेनि नुजळेचि : तें पंडित केशवदेयासि चर्चा करितां उजळे: केशवदेया: मजमागां शास्त्र जाए ना ऐसें तुवां केलें: एणें शास्त्रें पुढां मार्गचि झगडे तुटतील:' (स्मृ. ६८, २२४). केसोबास हे खरे पंडित होते. ते, राघोभट व पंडित दामादरबास हे तिघेजण सदा शास्त्रचर्चा

करीत. कवीश्वरबास त्यांना ' एकमूर्ति त्रये भागा ' असे म्हणत. या तिघांना ' शास्त्रसंवादेविण जो उठितां बैसतां रिकामेया दाखवील त्यासि मी होड सारीन गा ' याप्रमाणे नागदेवाचार्यांनीं एकदां पैज मारली होती (स्मृ. २५२). असो. केसोबास भटोबासांच्या नंतर शके १२३८ मध्ये मरण पावले.

'रत्नमाला स्तोत्र' हा केसोबासांचा पहिला ग्रंथ संस्कृतात असून त्यांत त्यांनीं महाइंभटकृत ' लीळाचरित्रा ' तील अनेक लीळांचा संस्कृत पद्यांत अनुवाद केला आहे. केसोबासांची ही वाक्पूजा नागदेवाचार्यांना मानवली. परंतु ग्रंथरचना संस्कृतांत न करतां ती मराठींत करण्याविषयीं त्यांनीं त्यांस सुचविलें. त्याचा परिणाम होऊन केसोबास संस्कृताकडून मराठीकडे वळले व महाइंभटाच्या ' लीळाचरित्रां ' तून त्यांनीं चक्रधरोक्त 'सिद्धांतसूत्रपाठ' सिद्ध केला हा सूत्रपाठ लक्षण, विचार व आचार अशा तीन प्रकरणांत विभागला गेला असून प्रस्तुत उताऱ्यांत त्यापैकीं आचारविषयक सूत्रांतील कांहीं संग्रहित केलीं आहेत. सूत्रपाठ हा महानुभाव पंथाचा आदिग्रंथ असून प्रत्येक पंथीयाच्या तो नित्यपठनांत असतो. स्वतः चक्रधरानें एकहि ग्रंथ लिहिलेला नसला तरी हा सूत्रपाठ म्हणजे खरोखर चक्रधराच्याच उक्ती होत. त्यांचा संग्रह करून पंथीयांसाठीं त्याची अधिकृत पाठसंहिता सिद्ध करण्याचें श्रेय तेवढें केसोबासांकडे जातें. म्हणजे सूत्रपाठाच्या बाबतींत केसोबास हे केवळ संकलनकार ठरतात. हें संकलनाचें कार्य त्यांनीं इ. स. १२८० च्या सुमारास केलें असावें.

सूत्रः—“ स्वल्पाक्षरं असंदिग्धं, सारवत् विश्वतोमुखम् । अस्तोभं अनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ ” सूत्राच्या या व्याख्येस हीं चक्रधरोक्त सूत्रें उतरतात.

चक्रधरोक्त वचनांचें यथार्थ ज्ञान व्हावें म्हणून पुढील महानुभावीय पंडितांनीं सूत्रपाठावर भाष्यें, महाभाष्यें, व्याख्यानें इत्यादि विविध व विपुल रचना केली आहे. पैकीं गुर्जराशिवव्यास व सिद्धांते हरिव्यास यांनीं शके १३२५ च्या सुमारास रचिलेले ' आचारस्थळ ' महत्त्वाचें असून त्यांतून कांहीं सूत्रांवरील भाष्यटीपा रूपानें पुढें देतो.

पृ. ३०. स्वदेशसंबंधु त्याज्य “ स्वदेश भणिजे जिए देशीं होता, जेथ दिधलें घेतलें, आहारविहार केले, तो स्वदेश त्यजावा । ... संबंधियांचा

संबंधु भणिजे लेंकरुवें वाळें मातापिता सोएरीं-धाएरीं गोत्रकुटुंब एयांचा संबंधु विशेषें सांडावा । विशेषता संबंधु त्याज्य भणिजे दुरुनिहीं अंतःकरणीं नाठवावें । ” (आचारस्थळ).

पृ. ३०. नावडत नावडत सेवी “ ... जैसे प्रथमकाळीं धाकुटीये कुमारीसी वरैत नावडे, सासुरेया बोळवितां रडे । तयाचा अनुभव लाहे आणि तोचि आवडौनि ठाके । मग मायेबापातें दुःहावी । तो जीवें न संडे । तैसें पाहिलें पुरुषासि सत्वाचेनि लाठें विषयांची नावडी असे । मग सेवितसांता देवधमतिं दुःहावी परि विखो न संडे ... । ” (आचारस्थळ)

पृ. ३१. स्त्री भणिजे... “ दर्शनमात्रें भणिजे. दृष्टीचि । तेहि समग्र नाहीं, अल्प । दर्शनमात्रें, स्पर्शनमात्रें, संभाषणमात्रें माजवी । हें एकएकचि परि अल्पेचि माजवी । मा यें तिन्हीं संपूर्ण आणि अखंड, तो कैसा वांचैल ? ... भणौनि रान सेवावें । ” (आचारस्थळ).

पृ. ३१. विषयाचिये एकासनीं न बैसावें... “ एकासन भणिजे जवळीक, हातपावो लागे ऐसें एकासनीं बैसणें । तेणेंसीं उठिबैसी गोष्टी मातु तें न करावें । आसनाचे तीन भेद । येका घोंगडेया वरि, येकी जाडी सत्रंजीवरि, एका लाकुडचीरेयावरि । घोंगडा थोर दोष । तयाहुनि जाडी साना । तयाहुनि लाकुडचीरा साना । घोंगडा तीन भेद । एक हात पावो लागे तैसें बैसणें, एक अर्धासनींचें उपट बैसणें, एक सेवटीं बैसणें । तैसेंचि एरा दों ठाईं । एक समीप, एक दुरांतरें, एक सेवटीं । पदन पडों नेदी तो उत्तम, बैसका पडों नेदी तो मध्येंमु, बैसलेयां चुकवी तो कनीएसु । तरि कां चुकवावे? ना, पुढीलाचा भावो आपुलेयाचां ठाईं प्रवेशे । तैसेचि हावभाव उपजति । ” (आचारस्थळ).

पृ. ३१. महाराष्ट्रीं असावें... “ महंतराष्ट्र म्हणोनि महाराष्ट्र । महंत म्हणजे थोर । एकु देश भूमी थोर, एकु देश मनुष्यें थोर, एकु देश ऐश्वर्यें थोर, एकु देश सामर्थ्यें थोर । एके देशीं मनुष्यें देशांतरियासि विष सुति, एके देशीं देशांतरिया भाला घालीति । एके देशीं देशांतरिये धरिती, विकिती बांदिये करिती । एके देशींचीं मनुष्यें राजसें, एकेदेशींचीं मनुष्यें तामसें । ... महाराष्ट्र सात्विक । तेथचे जडचेतन पदार्थ तेहि सात्विक । तेथ असतां शारीर मानसिक कव्हणीचि उपद्रव नुपजति । आणिंके देशीं शारीर मानसिक

उपद्रव उपजला असे, तो महाराष्ट्रीं असतां शमे। तेथचां अन्नोदकीं शमे। तेथचां औषधीं शमे। तेथचा वारा झडि पाउस तोहि सात्विक। तेणें सकळ उपद्रव शमेति। महंत भणजे निर्दोष। आणि एक देश निर्दोष होति परि सगुण नव्हेति। महाराष्ट्र निर्दोष आणि सगुण। तेथ असतां अनाचार करावे. याची बुद्धि नुपजे। आणि उपनली तर करूं न ल्हाइजे। आपण अनाचार न करी, आणि कांसि करूं नदीति तें महाराष्ट्र। धर्म सिद्धी जाए तें महाराष्ट्र ॥” (आचारस्थळ).

पृ. ३१ गडीं सिडीं असावें... दोन भाषांचा सीमाप्रांत तो ‘गडी व विषयपदार्थशून्य खेडीं म्हणजे ‘सिडी’ अशा व्याख्या ‘आचारस्थळ’ कार करतात. नागदेवचार्यांची कल्पना थोडी निराळी आहे. ‘लज्जाहरण वस्त्र नाहीं, क्षुधाहरण अन्न नाहीं तया गांवातें सिडी म्हणजे। यें दोन्हीं असति तयातें गडी म्हणजे।’ (स्मृतिस्थळ, ५१).

पृ. ३१ हाळियां पाळियां असावें—‘हाळिया तिया सानिया दाहापांचा घरांचिया। पाळिया म्हणजे अनियत वास यथा वंजारवाडिया।’ (आ. स्थ. ३६). ‘चालतीं घरें, चालतीं उखळें, चालतिया चुली, तयातें पाळी बोलिजे। जेवावया तळी नाहीं, वाढावया पळी नाहीं तयातें हाळी बोलिजे। (स्मृतिस्थळ, ५१).

पृ. ३१ मुंगी रांड नोहावी — ‘पायाखालीं मुंगी पडलेयां सरे ना... येणेंकरुनि देहाची निर्बळता आन मनाचें आलस्य’ (आ. स्थ. ६०). तात्पर्य, कायावाचामनें अहिंसक.

पृ. ३२ खळाल्ळीं मोकळावें — ‘खळाल म्हणजे वाघासापांची संभावना, चोराचा कुरुठा ऐसीं स्थानें। ... देहावरी उदास, आस्था सांडिली, सुख नाशंसी, यातें मोकळणें बोलिजे ॥’ (आ. स्थ. ७४; ७६).

पृ. ३२ ऐसा आसे वटोवटो—वटोवटो म्हणजे आर्त भक्त. मूल जसें आईसाठीं तसें हा देवासाठीं वटवट करतो. ‘चारी दीस म्हणजे आततिं बहुतर काळ न लगे’ (आ. स्थ. ६९).

पृ. ३२ हाडांची रांगवळी करावी— देह मातीवर ठेवल्यास हाडांच्या सांपळ्याचें रांगोळीसारखें चित्र उमटेल असा देहाचा अस्थिपंजर करणें.

पृ. ३२ कटकटीयेमान—साधकानें आपला देह कडकड वाजणाच्या लोखंडी पत्र्याप्रमाणें करावा. “कटकटिये म्हणजे देह शेष उरुनि असे। जैसा कां वारेनि पडेल।” (आ. स्थ. ७८).

पृ. ३२ भिक्षा राज्य वाइ—‘ राज्य तें स्वातंत्रिये भिक्षा मागून भोजन करणें यातेंचि बोलिजे. ’—(आचार बंद ९१). आपल्या भिक्षारूपी राज्यांत भिक्षुक म्ह. साधक हा पचनपाचनार्थ इतरांवर अवलंबून नसल्यानें स्वतंत्र असतो. म्हणून भिक्षा हेंच राज्य.

पृ. ३२ चातुर्वर्ण्यं चरेद्भिक्षम् ..साधकानें चारहि वर्णांच्या घरीं भिक्षा मागावी. हा ब्राह्मण, हा शूद्र असा विकल्प चित्तांत आणूं नये.

पृ. ३२ घर न निवडीत भिक्षा कीजे—“ हें घर सानें, हें थोर ऐसें निवडावें नाः निवडिल्या आज्ञाभंग ” (आचार स्थळ, ८२).

पृ. ३२ तोरणमंडळाचेया घरा न वचावें—“ तोरण म्हणजे जेतुलें शुभकार्य, विवाह, मुंजी, अष्टांगुळें, बारसें, उष्टावन, इत्यादि. तेथ गेलिया लेइल्या नेसल्या स्त्रियांचें दर्शन होये. ” (आ. स्थ. ८४).

पृ. ३२ एकीकडौनि रिगिजे.....निगिजे—कारण “मागीतें तेयाचि विदी आलेयां ओळखी, परिचयो...सांडिल्या पदार्थांचें दर्शन श्रवण होये ” म्हणून. (आ. स्थ. ८५).

पृ. ३२ भिक्षा भाणिजे पारधी—“ एक दीं पदार्थ मिनला दुसरा दीं मिळे ऐसे नाहीं। म्हणौनि पारध. ”—(आ. स्थ. ९०).

पृ. ३२ मिनलेयांहि न सेविजे ...या सूत्राचें कारण म्हणजे मह-दायिसेला लागलेली तुपाची संवय. तूप न मिळालें तर आपलें पोट दुखत आहे असें तिला वाटे. पण हें वाटणें केवळ मानसिक होतें.

पृ. ३२ निरसें विरसें अन्नं ... “निरसे म्हणजे ठायींचाचि रस नाहीः अंबील, भात, दिवसे, मुटकुळे, चना,तुरी। विरस म्हणजे रस होता मा गेलाः विटली खीर, शिळे पदार्थ। ” (आ. स्थ. १११).

पृ. ३३ सात पांच—‘ सात पांच एवं बारा दीस एकत्र असणें । ’ (आ. स्थ. १३४).

पृ. ३३ हें अधीत शास्त्रा—हें परमेश्वरशास्त्र पूर्णपणें धारण करतां येणें शक्य नाहीं इतकें तें विशाल आहे.

पृ. ३३ आतांचें तंव ऐसें घेपे—आधीं श्रद्धा, मग ज्ञान. 'श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्'—(गीता, ४-३९).

पृ. ३३ तुम्ही अच्युतगोत्रीय—परमार्गातील सर्व लोक हे अच्युत गोत्रीय होता. कारण त्यांना परमेश्वराचें अच्युत प्रेम लाभतें.

पृ. ३४ धर्मा धरू दीजे—ज्ञानी पुरुषानें अज्ञ परंतु आर्त अशा जनास शास्त्रज्ञान द्यावें, पण तें योग्यायोग्य पाहून द्यावें. 'धर द्यावी धर्मासि कीं । धर्म नाहीं तरी त्यजावा ।' (आ. स्थ. १९७).

पृ. ३४ तुम्ही चतुर्विध भूतग्रामा... 'जीवमात्राचां ठाडं ईश्वरबुद्धि देखे । जणुं काइ तोचि दुखवला । कां जे सर्वात्मक म्हणौनि । महंत आत्मा म्हणौनि महात्मा ।' (आ. स्थ. २३२).

पृ. ३८ अनुसरलेयाचा देवो—'येथ अधीन होइजे, येथीनि भणितलें कीजे तें अनुसरण ।' (आ. स्थ. २८३). ज्ञान ज्ञाल्यानंतर सर्वसंगत्याग करून पूर्णपणें देवाधीन होणें याचें नांव अनुसरण.

क्र. १२

दृष्टांतपाठ

चक्रधरोक्त 'सूत्रपाठा'चे संकलनकार केसोबास यांच्याच लेखणींतून 'दृष्टांतपाठ' हा ग्रंथ उतरला आहे. 'दृष्टांतपाठ' हें चक्रधरांच्या उद्धवण-सिद्धांतावरील जणुं एक उपनिषदच असून त्यांत केसोबासांनीं चक्रधरोक्त तत्वज्ञान शास्त्रोक्त पद्धतीनें मांडून दाखविलें आहे. चक्रधरांची वाणी मूळांतच वेधवती होती व त्यांत त्यांच्या श्रोतृवर्गांत समाजांतील सर्व थरांचे प्रतिनिधि असल्यानें आपलें निरूपण सर्वांना समजावें म्हणून त्यांना तें व्यवहारांतील दृष्टांतांनीं सुगम करावें लागे. हे दृष्टांत एकूण ११४ असून ते चक्रधरांनीं आपल्या भ्रमंतींत पैठण, डोमेग्राम इत्यादि गांवीं मुख्यतः भटोबास म्ह. तागदेवाचार्य, महदाइसा, रामदेव आणि बाइसा या चार शिष्यांना अनु-

लक्षून सांगितले आहेत. दृष्टांतनिरूपणाचा काळ 'लीळाचरित्रां' तील पूर्वार्ध उत्तरार्धाचा म्हणजे स्थूलमानानें इ. स. १२६८ ते ७३ असा ठरतो.

प्रत्येक दृष्टांताचे तीन भाग पडतात. प्रथम शिरोधार्य सूत्र, नंतर उदाहरण किंवा दृष्टांत, व शेवटीं दाष्टांतिक. पैकीं सूत्र व दृष्टांत चक्रधरोक्त असून दाष्टांतिकच तेवढें केसोबासांचें आहे. चक्रधरोक्त सूत्रें व दृष्टांत यांचा काळ वर लिहिल्याप्रमाणें इ. स. १२६८ ते ७३ च्या दरम्यानचा असून केसोबासांनीं आपलें दाष्टांतिक चक्रधरांच्या पश्चात् गोविंदप्रभूंच्या सन्निधानांत इ.स. १२८०च्या आसपास तयार केलें असावें. दोघांच्या भाषाशैलींत पुष्कळच फरक आहे. चक्रधरांची सरणी जिवंत व अकृत्रिम तर केसोबासांची तर्ककर्मश व पंडिती वळणाची वाटते. असो. 'दृष्टांतपाठा' वर विवरणात्मक असे पांचपन्नास ग्रंथ असून त्यांत विश्वनाथ बासांचें 'दृष्टांतस्थळ' व मुरारी बासांचें 'दृष्टांतमालिकाभाष्य' हे दोन टीपग्रंथ महत्त्वाचे आहेत. दृष्टांताचें लक्षण आनेराजांनीं आपल्या 'बत्तीस लक्षणी टीपेंत' केलें असून त्यावर पुढें जी मराठी व्याख्यावृत्ति तयार झाली तींतहि दृष्टान्तविषयक चर्चा आढळते. त्यांतून दोन उतारे पुढें देतो.

'परेणोक्तं प्रमाणं च सर्वबुद्धेरगोचरम् ।

येन दृष्टः प्रमेयान्तः तं दृष्टान्तं प्रचक्षते ॥' (लक्षणरत्नाकर)

'जीवासि प्रमाण बुझावेया दृष्टांत होवावा लागे : दृष्टादृष्ट निरूपूनि तत्सादृश्ये दृष्टादृष्ट बुझविजे त्यें दृष्टांतसूत्र' (बत्तीस लक्षणाची टीप). स्वतः केसोबासांनीं आपल्या दृष्टान्तपाठाचें एक 'लापणिक' म्हणजे विषयानुक्रमें पृथक्करणात्मक अशी अनुक्रमणिका तयार केलेली असून तिची उपयुक्तता निर्विवाद आहे.

दृ.१-हा दृष्टांत आउसेला डोंबेग्रामीं सांगितलेला आहे. जीवास पूर्व संचितामुळें भोगावें लागणारें दुःख पाहून त्याविषयीं अनुकंपा वाटणें हें अनाठायीं होय, हा अभिप्राय (मूळ क्र. १३).

हा कां गा खांडुं देखील-हें सूत्र चक्रधरांनीं एका व्रणार्त बैलास उद्देशून म्हटलें होतें. हा बैल जसा निमूटपणें चीरफाड करूं देणार नाही, तसा जीव सुखानें पापनिष्कृति होऊं देणार नाही, असा अर्थ.

एथ, एथोनि - स्वतः चक्रधर, परमेश्वरावतार.

सौ सौ - (सुवोंसुवों) पुनः पुनः खुपसून.

वाटा घे - वाटमारी करी.

द. २- हा दृष्टांत रामदेवास करंजखेडीं सांगितला. (मूळ क्र. २५).

विद्या- ब्रह्मविद्येहून हीन अशा जीवदेवतांच्या विद्या.

द. ३- रामदेवास करंजखेडीं (मूळ क्र. २६).

द. ४- हा दृष्टांत रामदेवास अनुलक्षून डोंबेग्रामीं महदाइसेसा सांगितला.

हा दृष्टांत म्हणजे मागील दृष्टांताची पूर्वविस्थाच होय. (मूळ क्र. २७).

गुंडा- ' टाकी लावूनि घडिले घोटिले नव्हेति । वाहतांचि मवाळ जाले असती ' (दृ. स्थ.).

द. ५- डोंबेग्रामीं म्हाइंभटास. परमेश्वर हा अवयवी व त्याच्या शक्ती हे त्याचे अवयव असा भावार्थ. (मूळ क्र. ४३).

उरोधिती - ' आणिकाचें हीन, आपुलेंचि थोर या नांव उरोध ' (दृ. स्थ.).

द. ६- चांगदेवास एलापुरीं. (मूळ क्र. ४४).

वासना- संस्कार.

द. ७- हा दृष्टांत नाथोबास अनुलक्षून माणिकदंडीस सांगितलेला आहे. (मूळ क्र. ४९) ' जैसें पडाळीं खुंटदावें असें तैसें स्त्री खुंटदावें । '

द. ८- हा दृष्टांत प्रासंगिक असून तो डोमेग्रामीं देमाइसेला सांगितलेला आहे. देमाइसा ही पैठणजवळ पिंपळगांव येथें राहत असे. सद्गुरूच्या शोधार्थ घराबाहेर पडून, एकदोन गुरूंचे विपरीत अनुभव घेऊन अखेरीस ती चक्रधरा-कडे आली व त्यांच्या अनुग्रहानें तिचें संपूर्ण समाधान झालें या दृष्टांताच्या प्रसंगीं चक्रधर देमाइसेला आपल्या गांवीं परतण्यास सांगत होते व तिच्या मनांतून तर परत जावयाचें नव्हतें. ती चक्रधरांना म्हणते, " हें काइ जी ? आपुलें सकळें सांडुनि गोसावियांचेआ दर्शना येइजे आणि गोसावी पाठऊंचि लागती । कांहीं अपूर्व निरूपिती ना. " यावर चक्रधरांनीं तिची समजूत घालून ' कसें वागावें ' या तिच्या प्रश्नाचें उत्तर दृष्टांताच्या शिरो-भागींचीं सूत्रें उच्चारून दिलें. (मूळ क्र. ५३).

देमती - देमाइसा (चक्रधरशिष्या)

श्रीकराचेनि अनुकारे - स्वतः चक्रधरांनीं हस्तविक्षेप करून दाखविलें.

पाठीं तिर्ये आलीं - "मनलज्जा जनलज्जा आलीं। प्रीतितं व येतीं
ऐसें नाहीं।" (दृ. स्थ.).

दृ. ९ - हा दृष्टांत हिवरळी येथें महदाइसेला सांगितला. सामान्य
दृष्टीला जें प्रयोजक म्हणजे योग्य तें परमेश्वराच्या दृष्टीनें अप्रयोजक म्हणजे
अयोग्य असा सूत्राचा भावार्थ. (मूळ क्र. ५४).

महात्मा:- "तोचि उभयदर्श्या। तयाचिये अंतरीं जीवोद्धरणाची प्रवृत्ति
तोचि परिसु।" (दृष्टांतस्थळ).

लोखंडे- "षड्विधकर्म हीं लोखंडें." (दृ. स्थळ).

कुजांतर - "परज्ञान तें अन्यथाज्ञानें कुजांतर म्हणितलें." (दृ. स्थळ).

दृ. १० - पैठण येथें नागदेवास सांगितला. अनन्यभक्तीस परमेश्वर वश
होतो हा भावार्थ. (मू. क्र. ७२).

हातातळीं हात वाडवीति ताळीं - याचनेप्रीत्यर्थ हात पुढें करीत नसत.

अर्धराज्य.....समान करी - "सकळेया शक्ती दान करिती तेंचि
आपणेया समान करणें। अविद्यांतरें मोक्ष देति तें पाठीसि घालणें तें अर्धराज्य
बोलिजे." (दृ. स्थळ.)

दृ. ११ - बेलोपुरीं नागदेवास. ज्ञानाच्या प्रथमावस्थेंत म्हणजे अपरिपक्व-
दशेंत साधकानें फार जपून राहिलें पाहिजे असा भावार्थ. (मूळ क्र. ७६.).

शेळियां मेंढियांचा - "जैसी सेळी वरील डिरी खुडी परि मूळ उपटीना।
आन मेंढी ते खूर खरवडुनि मूळहि खाये, तैसा विकार सेविलेया अनुसरण
जाए पर तत्काळ बोध न वचे। आन संकल्पें अनुसरणासहित बोध उल्लेख-
मात्रेंचि जाए।... मग ज्ञान जालेयां अन्यकथन ते सेळी आन विपरीत बुद्धि
ते मेंढी" (दृ. स्थळ.)

दृ. १२ - छिन्नपापी येथें प्रसाद वाटतांना नागदेवास इतरांप्रमाणें दोन
चिमटी न देतां त्यास अधिक देऊं काय असें आउसेनें विचारल्यावरून चक्र-
धरांनीं हा दृष्टांत तिला सांगितला. साधकानें व्रतस्थ असावे, नित्याचरणांत
यत्किंचितहि ढिलेपणा होऊं देऊं नये, हा भावार्थ. (मूळ क्र. ९४).

पाप पसरुनि - "स्वभावसरळीं वर्तन करणें तेंचि पाए पसरणें." (दृ. स्थळ).

क्र. १३

पंचतंत्र

“ मूळ पंचतंत्र हा अति प्राचीन ग्रंथ. आज शेंकडों वर्षे या भरतभूमींत वाढून या देशाबाहेरील सर्व जग त्यानें आक्रांत केलेलें, अशी त्याची कीर्ती. इतक्या परिभ्रमणांत त्यानें पुष्कळ वेषांतर व रूपांतर करावे हें हिशेबीच आहे. निरनिराळ्या पंचतंत्रांतून जी मजकुराची तफावत दिसते ती यामुळेंच. पंचतंत्राची जी *toxtus simplicior* छापली गेली आहे तें पंचतंत्राचें साधें स्वरूप होय. कालदेशप्रसंगानुसार हें साधें स्वरूप जाऊन त्यास जीं कमजास्त फुगीर स्वरूपें आलीं त्याप्रमाणें जशी प्रत रूपांतरकाराचे हातीं आली तशी घेऊन रूपांतरें झालीं असणार. मूळ एक संस्कृत व त्याचीं अनेक गद्यपद्य मराठी रूपांतरें असा वास्तविक प्रकार दिसत नाही. तर संस्कृत मूळेंच थोडीं भिन्नभिन्नः अर्थात् तदनुगामी मराठी रूपांतरेंहि निराळीं दिसलीं तर नवल नाही.”... वरील उद्गार प्रो. द. वा. पोतदार यांनीं आपणांस सांपडलेल्या मराठी गद्य पंचतंत्राच्या एका जुनाट प्रतीचा परिचय करून देतांना काढले आहेत (पहा— भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, वर्ष ३). तत्पूर्वी वि. ल. भावे यांनीं ‘महाराष्ट्र कवीं’त एक मराठी पंचतंत्र छापून प्रसिद्ध केलेच होते (शके १८२९). महानुभाव पंथांतील एका पंचतंत्रापैकीं कांहीं भाग ह. ना. नेने यांनीं भा. इ. सं. मंडळाच्या त्रैमासिकांतून प्रसिद्ध केला होता. तात्पर्य; मराठींत पंचतंत्रें अनेक झालीं. पैकीं प्रो. पोतदारांनीं उजेडांत आणलेलें पंचतंत्र भाषादृष्ट्या प्राचीनतम वाटतें. तें ज्ञानेश्वरकालीन असण्याचाहि संभव आहे. मात्र तें अति त्रुटित आहे.

प्रस्तुत उतारा वि. ल. भावे—संपादित पंचतंत्रापैकीं असून तें १४ व्या शतकांतील असावे. लेखकाचा उल्लेख कोठेंहि नाही. मूळ संस्कृत पंचतंत्राची भूमिका अनुवादकारानें कायम ठेविली आहे. प्रस्तुत अनुवादाचा प्रारंभ असा आहे —

‘ पूर्वी महिळारोप्यनाम नगरी । तेथें अमरशक्ति नाम राजा होता । तयासि तिघे पुत्र । वसुशक्ति । अनंतशक्ति । उग्रशक्ति । हे तिघेजण प्रबुद्ध थोर जाले । परंतु मूर्ख । तरि हें पढवा । आणि राज्यायोग्य करा । ऐसें सांगितलें । मग

मंत्रियें विष्णुशर्मा नामें ब्राह्मणु बोलाविला । राया तुझे पुत्र सां मासां प्राज्ञ पढते राज्यायोग्य करीन ।'...

याप्रमाणें विष्णुशर्म्यानिं राजपुत्रांना मित्रभेद, मित्रसंप्राप्ति, काकोलुकीय, लब्धप्रणाश व अपरीक्षितकार्य अशीं एकूण पांच तंत्रें किंवा आख्यानें सांगितलीं. म्हणून हें पंचतंत्र किंवा पंचोपाख्यान.

क्र. १४

क्रिस्तपुराणाची प्रस्तावना

हा उतारा फादर थॉमस् स्टीफन्स यानें आपल्या 'क्रिस्तपुराणा' स लिहिलेल्या प्रस्तावनेतून निवडला आहे. स्टीफन्स हा हिंदुस्थानास येणारा पहिला इंग्रज. त्याचा जन्म इंग्लंडमध्ये विल्टशायर परगण्यांतील बुलस्टन या गांवीं इ. स. १५४९ त झाला. पुढें रोममध्ये धार्मिक शिक्षण पुरें करून वयाच्या २१ व्या वर्षी तो हिंदुस्थानाकडे येण्यास निघाला व दक्षिण आफ्रिकेला वळसा घालून ता. २४ ऑक्टोबर १५७९ रोजीं गोंव्यास येऊन उतरला. स्टीफन्सचें यापुढील सर्व आयुष्य साष्टी प्रांतांत क्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यांत गेलें. तो 'पाद्री एस्तेवां' या नांवानें सर्वत्र ओळखला जाई. मराठी भाषा आत्मसात् करून त्या भाषेच्या द्वारां साष्टी प्रांतांतील ब्राह्मणवर्गांत क्रिश्चन धर्माचा प्रसार करणारा हा लोकप्रिय इंग्रज मिशनरी वयाच्या ७० व्या वर्षीं म्हणजे इ. १६१९ त आपल्या कर्मभूमीमध्येच स्वर्गवासी झाला.

'क्रिस्तपुराण' हें आपलें महाकाव्य फा. स्टीफन्सनें प्रथम पोर्तुगीज भाषेंत रचिलें व त्याचें ओवीबद्ध मराठी भाषांतर त्यानें स्वतः इ. स. १६१४ मध्ये पुरें केलें. बायबलमधील Old व New Testament च्या आधारें लिहिलेल्या या काव्याचे 'पैलें पुराण' व 'दुसरें पुराण' असे दोन भाग असून त्याची ओवीसंख्या एकूण अकरा हजारांवर आहे. रोमन लिपीमध्ये लिहिलेल्या या मराठी ग्रंथांत कोंकणी व पोर्तुगीज शब्द विपुल आहेत. पोर्तुगीजांची हिंदूंच्या भाषेवर व त्यांच्या देवनागरी लिपीवर वक्रदृष्टि असल्यामुळे स्टीफन्सनें आपलें 'पुराण' रोमन लिपीमध्ये रचिलें असणें शक्य आहे. त्यानें केलेलें लिप्यंतर मात्र समाधानकारक नाही. ग्रंथास स्टीफन्सनें एक प्रस्तावना

जोडली असून ती गद्यांत आहे. पाद्री एस्तेवांच्या नांवावर कोंकणी भाषेचें व्याकरण व क्रिश्चन धर्मचिं विवरण असे आणखी दोन ग्रंथ आढळतात. 'क्रिस्तपुराणा'ची श्री. सालढाणा यांनीं इ. स. १९०७ मध्ये संपादित केलेली आवृत्ति आज दुर्मिळ झाली आहे. फादर स्टीफन्सवरील प्रो. गो. वि. तुळपुळे यांचे दोन लेख--'रत्नाकर,' १९२७--अभ्यासकास उपयुक्त वाटतील.

पृ. ५३ पाद्री थॉमस एस्तावा--Padre Thomas Estevam
फा. स्टीफन्सचें रूढ नांव.

पृ. ५३ फळस्त सुफळ-- इच्छा सफल होतील.

पृ. ५४ वैकुंठा आणि यमकोंडासी--Heaven & Hell

सांटा वांजिलाचा--Saint Angel

पृ. ५४ अभंग केलें-- 'क्रिस्तपुराण' ओवीबद्ध असून स्टीफन्स ओवीसच अभंग म्हणत आहे.

क्र. १५

एकनाथी भारुड

एकनाथांचें (इ. स. १५३३ ते १९) नांव घेतलें कीं त्यांचीं भारुडें डोळ्यांपुढे उभीं राहतात. हीं भारुडें मुख्यतः पद्यात्मक असलीं तरी त्यांतील कांहीं गद्यहि आहेत. देहगांवचे किंवा शरीराबादचे सुभेदार जीवाजीपंत व ब्रह्मपुरीचे सरकार आत्मारामपंत या दोघांतील ताकीदपत्रें, अर्जदास्ती, जाब-चिटुचा, कौलनामे इ. नाथांनीं रचिलीं असून तीं सर्व रूपकात्मक आहेत. त्यांतील जीवशिवसंबंधांतील वर्णनाची सूक्ष्मता पाहण्यासारखी आहे. भाषा सरकार-दरबारी म्हणजे फारसीमिश्रित आहे.

(१) आलेकुम् सलाम- (फा.) तुम्हांस सुखशांति लाभो !

जरासंध चोपदार - वृद्धत्वाचा सूचक.

यमाजीपंत- मृत्यूचा सूचक

मेट्टें बसलीं - गुडगे घरले; हिंमंत खचली.

क्र. १६

प्रस्तुत उतारा हनुमंतस्वामीकृत समर्थांच्या बखरींतील आहे. हनुमंत स्वामी हे रामदासांचे वडील बंधु जे श्रेष्ठ त्यांच्या नातवाचे नातू होत ही बखर हनुमंतस्वामींच्या नांवावर प्रसिद्ध असली तरी ती त्यांनीं स्वतः लिहिलेली नाही. त्यांच्या आज्ञेवरून चाफळ संस्थानचे कारभारी रंगो लक्ष्मण मेढे व प्रसिद्ध बखरकार मल्हार रामराव चिटणीस यांनीं जुनीं सांप्रदाइक कागदपत्रें वगैरे पाहून ती प्रथम शके १७१५ मध्ये रचिली व पुढें शके १७४० मध्ये सुधारून वाढविली. स्वतः बखरकार म्हणतात, कीं रामदासांचे नातू जे गंगाधरस्वामी यांनीं रचिलेल्या समर्थ-चरित्राच्या आधारेण आपण प्रस्तुत बखर लिहीत आहों. तें कसेंहि असो, समर्थ-चरित्राचें एक साधन या दृष्टीनें ही बखर बरीच विश्वसनीय आहे यांत कांहीं शंका नाही.

पृ. ५९ म्हाटे राज्यवृद्धि- "मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्रधर्म वाढवावा ॥" -रामदास.

आम्ही गंगातीरीं राहणार- गोदावरीच्य परिसरांतील जांब हें रामदासांचें जन्मस्थान व तेथें त्यांचें घराणें अनेक पिढ्या राहत होतें. शके १५६६ त रामदासांनीं कृष्णातीरीं येऊन आपल्या संप्रदायाची उभारणी केली.

पृ. ६१ निमिष्यांत कोण स्थळपासून कोणे स्थळीं जातात

"जातें स्थळ तें सांगेना । सांगेल तेथें जाईना ।

आपुली स्थिति अनुमाना । येवोंचि नेदी ॥" -दासबोध.

पृ. ६३ त्रयोदशाक्षरी मंत्राचा अनुग्रह केला—

"श्रीराम जयराम जयजय राम" हा मंत्र. शिवाजीनें रामदासांकडून अनुग्रह चाफळनजीक सिंगणवाडीच्या बागेत शके १५७१ वैशाख शु.९ गुरुवारी घेतला असें 'वाकेनिशी टिपणा' वरून स्पष्ट होतें. परंतु यासंबंधीं मतैक्य नसून शिवसमर्थांची पहिली भेट शके १५७१ त न होता ती शके १५९४ मध्ये झाली असें मानणारा एक पक्ष आहे.

क्र. १७

प्रस्तुत उतारा तंजावर येथील प्रसिद्ध शिलालिखित बखरींतून निवडला

आहे. मराठेशाहीची ही बखर म्हणजे एक अतिदीर्घ असा शिलालेख असून तो तंजावर येथील श्रीबृहदीश्वराचें देवळांतील भिंतीवर सभोंवार खोदलेला आहे. हें खोदकाम मार्गशीर्ष वद्य १५ शके १७२५ (१३ डिसेंबर इ. स. १८०३) या दिवशीं पूर्ण झालेलें असून शिलालेखाच्या शेवटीं पुढील नोंद आहे—

‘ प्रथमवर्ण (म्हणजे ब्राह्मण) महाराष्ट्रजाति भगवंतरायाचे पौत्र विठ्ठलरायाचे पुत्र प्रस्तुत चोळदेशाधिपति श्रीमंत राजेश्री महाराज छत्रपति शरफोजी महाराज यांचे निजसेवक.... ’

वरील उल्लेख कोरक्याचा नसून लेखकाचा आहे. लेख अति प्रचंड म्हणजे छापील पृष्ठें शेंसवाशें भरतील इतका आहे. लेखांतील सर्व मजकूर शेजारींच तामीळ भाषेंतहि खोदलेला आहे. मराठी लेखांतील भाषा तंजावरी वळणाची, अर्थात् अशुद्ध आहे. लेखांत मराठेशाहीचा समग्र इतिहास दिला असून तो अत्यंत अविश्वसनीय आहे. म्हणजे भाषा आणि इतिहास अशा दोहीं दृष्टींनीं लेख उपेक्षणीय खराच. एक अतिविस्तृत असें शिलालिखित म्हणून मात्र तो अमोल आहे. लेखाचें वाचन आणि प्रकाशन तंजावरचे श्री. सांबमूर्तिराव यांनीं इ. स. १९०७ मध्यें केले आहे.

पृ. ६५ मोगलांचे घोड्यांना पाण्यामध्ये धनाजी जाधव दिसे, शिवाजी नव्हे, बखरकार ऐतिहासिक घटना मार्गेंपुढें करीत आहे.

क्र. १८

शिवाजीचा पहिला चरित्रकार कृष्णाजी अनंत सभासद यानें रचिलेल्या बखरींतून क्र. १८ व २० हे दोन उत्तारे निवडले आहेत. या बखरकराचें गोत्र काश्यप व उपनांव हिरेपारखी. शिवाजीपासून राजारामाच्या अखेरपर्यंत तो दरबारीं सभासद असल्यानें त्या नांवानें ओळखला जातो. सभासद म्हणजे राजसभेंत नसून सल्लामसलत देणारा शिष्ट. यानें आपली शिवाजीची बखर राजारामाच्या आज्ञेवरून चंदी येथें शके १६१९ त लिहून संपविली. लेखनाचें काम तीन वर्षेपर्यंत चालूं होतें. सभासदी बखरींतील माहिती थोटक व स्थूल असली तरी एका समकालीन जाणत्या माणसानें लिहिलेले शिवचरित्र या

दृष्टीनें तें विश्वसनीय समजण्यास हरकत नाही. (पहा-राजवाडे, ऐतिहासिक प्रस्तावना, पृ. २१७-८)

प्रस्तुत उतारा शिवचरित्रांतील आग्न्याहून सुटकेच्या प्रसंगीचा आहे.

क्र. १९

मराठेशाहीचा प्रसिद्ध बखरकार मल्हार रामराव चिटणीस यानें मराठी राजांच्या बखरी मोठ्या परिश्रमानें रचिल्या आहेत. मल्हार रामराव हा पेशव्यांचे सरदार सखाराम हरि गुप्ते आंबेगांवकर यांचा जांवई. सातारच्या प्रतापसिंह छत्रपतीचा हा चिटणीस होता. त्यानें लिहिलेल्या बखरींचा रचना-काळ इ. स १८१३ व्या आसपास आहे.

प्रस्तुत उतारा शिवछत्रपतींच्या सप्तप्रकरणात्मक चरित्रांतील राज्या-रोहण-विषयक आहे. बखरकार म्हणतात त्याप्रमाणें राज्याभिषेक-समारंभ शके १५९६ ज्येष्ठ शु. १३ स (६ जून इ. स. १६७४) झाला हें खरें. पण पुढें तेराव्या दिवशीं राजमाता जिजाबाई निवर्तली, तेव्हां निश्चलपुरी नांवाच्या गागाभट्टकृत शिवराज्याभिषेकविधींतील कांहीं दोष दाखवून तांत्रिक रीतीनें ललितापंचमीस (आश्विन शु. ५) शिवाजीस पुनः राज्याभिषेक केला. या द्वितीय समारंभावर ' श्रीशिवराज्याभिषेक-कल्पतरु ' या नांवाचा ग्रंथ निश्चलपुरीनें रचिला असून तो संस्कृत भाषेंत आहे. (भा. इ. सं. मं. त्रै., वर्ष ११, अंक १).

पृ. ७० अष्टप्रधानः- १ प्रधान, २ अमात्य, ३ सचीव, ४ मंत्री, ५ डबीर, ६ न्यायाधीश, ७ न्यायशास्त्री, ८ सेनापति.

पृ. ७२ गागाभट्टः- काशीस जाऊन तेथें नांवलौकिक मिळविलेले पण मूळचे पैठणचे जें भट्ट घराणें त्यांतील दिवाकरभट्टाचे गागाभट्ट हे पुत्र होत. यांचें मूळ नांव विश्वेश्वरभट्ट, पण वडील लाडानें गागाभट्ट म्हणत व पुढें तेंच नांव रूढ झालें. गागाभट्टाची ग्रंथरचना विपुल आहे. गागाभट्टाचा शिव-राज्याभिषेकाशी संबंध कसा आला यासंबंधीं एकमत नाही. प्रसंगाचें महत्त्व जाणून शिवाजीनें भालचंद्रभट्ट पुरोहित व सोमनाथभट्ट कात्रे यांना मृदाम काशीस पाठवून गागाभट्टांस रायगडीं आणविलें असें दिसतें. राज्याभिषेकाच्या

कामीं त्याला विरोधहि झाला. पण गांगाभट्टानें पुढाकार घेऊन समारंभ यशस्वी केला.

क्र. २०

प्रस्तुत उतारा सभासदी बखरींतील असून त्यांत शिवाजी-एकोजी संबंध वर्णिला आहे. एकोजी किंवा व्यंकोजी (इ. स. १६३१ ते ८५) हा शिवाजीचा सावत्र भाऊ. शहाजीच्या पश्चात् यानें तंजावरास मराठ्यांचें स्वतंत्र राज्य स्थापिलें तरी तो विजापूर-दरबारचा पक्ष घेऊन आपल्या भावास विरोध करी. शिवाजीनें इ. स. १६७७ त कर्नाटकावर स्वारी केली तेव्हां त्यानें व्यंकोजीची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. पण व्यंकोजीच्या हेकेखोरपणा-मुळें त्याची समजूत न पटून तो दुराग्रहास प्रवर्तला व शिवाजीच्या गोटांतून पळून तंजावरास गेला. त्या प्रसंगीचा हा उतारा आहे.

क्र. २१

मल्हार रामराव चिटणिसांनीं आपल्या 'सप्तप्रकरणात्मक शिवचरित्रां' त वर्णिलेली शिवाजीसारख्या राजकारणी पुरुषाची ही दिनचर्या क्र. १० तील भावेदेवव्यासानें वर्णिलेल्या चक्रधरासारख्या निवृत्त संताच्या दिनचर्येशीं तोलून पाहण्यासारखी आहे.

क्र. २२

हा उतारा चिटणीसकृत शिवचरित्रांतील आहे (पहा-टीप क्र. १९). शिवाजी रायगडास दोषिक ताप येऊन शके १६०२ चैत्री पौर्णिमेस (३ एप्रिल १६८०) मरण पावला. बखरकारानें केलेल्या वर्णनांत कल्पित पुष्कळच आहे.

क्र. २३

उतारा चिटणीसकृत संभाजीचरित्रांतील आहे. कलुषाचें विश्वसनीय असें पूर्ववृत्त उपलब्ध नाही. हा हिंदुस्थानी कनोजी ब्राम्हण काशीस भोंसल्यांचा क्षेत्रोपाध्याय असून इ. स. १६६६ मध्ये आग्न्याहून परत येतांना संभाजीची व याची गांठ पडली असणें संभवनीय आहे. कलुषास 'कविकलश' असा

किताब असून इतिहासांत तो कबजी (हिंदी-कविजी ?) म्हणूनहि ओळखला जातो. कागदोपत्रीं मात्र कविकलश किंवा कव्कलश असें नांव आढळते. हा व्यसनी हिंदी कवि तंत्रमंत्रविशारदहि असावा असें त्याच्या नांवामागील 'कर्मकांडपरायण, दैवतैकनिष्ठाग्राहिताभिमान' अशा विशेषणांवरून वाटते. 'शेवधिः सर्वसिद्धीनाम्' असेंहि याचें वर्णन कोठें आढळते. कलुषाची मंत्रविद्या आपणास विजयी करील या भावनेनें समानशीलव्यसन अशा संभाजीनें त्यास जवळ केले असावे. त्यासाठीं त्यानें 'छंदोगामात्य' हें स्वतंत्र पद निर्मिलें व राजकारणहि तो त्याच्याच सल्ल्यानें करूं लागला. शिक्क्यांच्या शिरकाणासारखीं अनन्वित कृत्ये संभाजीनें केवळ कलुषासाठीं केलीं. कलुषास संगमेश्वरीं संभाजीबरोबरच पकडून ठार मारण्यांत आले (इ. स. १६८९).

क्र. २४

उतारा चिटणीस-विरचित राजाराम-चरित्रांतील असून त्यांत मराठ्यांच्या गनिमी काव्यानें हैराण झालेल्या औरंगजेबाचें व त्याच्या सेनेचें चित्र आहे.

क्र. २५

'पेशव्यांची बखर' रचणारे कृष्णाजी विनायक सोहोनी हे मूळचे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील सोमेश्वरचे राहणारे. पेशवाईच्या उत्तरार्धात ते कोंकण सोडून देशावर आले व स्वतःच्या कर्तृत्वावर त्यांनीं पेशवे-दरबारीं सुभेदारी मिळविली. पुढें पेशवाईच्या अस्तमानाबरोबर कृष्णाजीपंतांचें वैभवहि फिकें पडून त्यांचें लक्ष संन्यासमार्गाकडे वळलें व त्याप्रमाणें उर्वरित आयुष्य त्यांनीं वैजनाथाच्या देवालयांत एकाद्या तपस्व्याप्रमाणें काढलें. त्यांनीं रचलेल्या 'पेशव्यांच्या बखरीं' त बाळाजीपंत नाना यांनीं श्रीवर्धन सोडल्यापासून तों पुण्यांतील शनिवार वाड्यावर इंग्रजांचें निशाण फडकेपर्यंतची सर्व हकीकत आली आहे. ही बखर १९ व्या शतकाचें प्रारंभीं रचिलेली असून त्या वेळीं बखरकाराचें वय पाऊणशेंच्या घरांत असावे. प्रस्तुत उतान्यांत पहिला बाजीराव व निजाम यांच्या भेटीचा प्रसंग आहे. वर्णनांत इतिहासापेक्षां कल्पनाच अधिक दिसते.

क्र. २६

क्र. २६ व क्र. २८ हे दोन उतारे भाऊसाहेबांच्या बखरींतील आहेत. ही प्रसिद्ध बखर कृष्णाजी शामजीच्या नांवावर मोडते खरी, पण तिचें कर्तृत्व संशयित आहे. शिद्यांच्या नौकरींतील कोणी चितो कृष्ण वळे-फडणीस हा सदर बखरीचा लेखक असावा अशी कल्पना पुढें ग्वाल्हेरचे श्री. आनंदराव फाळके यांनीं पुढें मांडलेली असून प्रो. शेजवलकर यांनीं ती उचलून धरिली आहे. एवंच, बखरीच्या कर्तृत्वाचा प्रश्न विवाद्य आहे. इतकें मात्र खरें, कीं लेखक शिद्यांचा पक्षपाती असें बखरीच्या एकंदर थाटावरून वाटतें. प्रस्तुत उताऱ्यांत दत्ताजी शिद्यांच्या मर्दुमकीचें वर्णन आलेलें असून पानिपतच्या प्रसंगानें शिंदे होळकर एक झाल्याच्या वृत्तांत आहे.

दत्ताजी शिंदे—हा राणोजी शिद्याचा मुलगा. पानिपतपूर्व संग्रामांत बदाऊच्या घाटावरील लढाईंत ता. १० जानेवारी इ. स. १७६० रोजीं यास शूराचें मरण आलें.

जनकोजी शिंदे—हा जयाप्पा शिद्याचा मुलगा व दत्ताजीचा पुतण्या. वयाच्या अवघ्या १८ व्या वर्षीं पानिपतच्या लढाईंत मेला.

खंदारचा पातशहा—अहमदशहा अबदाली. (मृत्यु इ. स. १७७२).

पृ. ८७ उधो माधो कहे—उद्धव माधव या नांवाचा हिंदी संतकवि.

मल्हारराव होळकर— (इ. स. १६९३ ते १७६६) शिंदे-होळकरांची चुरस राणोजी शिद्यांच्या वेळेपासूनच होती. “मल्हारराव व राणबा एके जागीं राहत नाहींत. (पुरंदरे-दप्तर, १-१५९).

क्र. २७

प्रस्तुत उतारा रघुनाथ यादवविरचित ‘ पानिपतच्या बखरीं ’ तील आहे. बखरीचा रचनाकाल पानपतच्या पाठोपाठ म्हणजे इ. स. १७६४-६५ असा आहे बखरकार चिटणीस घराण्यापैकीं असून लेखणीचा खंदा दिसतो.

सदाशिवराव भाऊ—भाऊसाहेब पेशवे (इ. स. १७३० ते १७६१) चिमाजीआप्पाचा मुलगा. पानपतच्या गर्दींत हा नाहीसा होईपर्यंत नाना फडणीस याजपाशीं होता. आपल्या आत्मचरित्रांत नानानें भाऊस स्वकीयांचें न ऐकतां दुराग्रहास प्रवर्तल्याबद्दल दोष दिला आहे (पहा क्र. २९).

विश्वासराव--इ. स. १७४२ ते १७६१ बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नाना-साहेब पेशवा यांचा मुलगा.

क्र. २८

क्र. २६ वरील टीप पहा.

पानिपतचा हा संग्राम पौष शु. ८ शके १६८२, म्हणजे १४ जानेवारी १७६१ या दिवशीं झाला.

पृ. ९२ पीळवाळा घोडा--'दिल्पाक घोडा' असा कांहीं ठिकाणी उल्लेख आहे.

समशेर वहादर--बाजीराव व मस्तानी यांचा मुलगा. पानपतावर जखमी होऊन दीग येथें इ. स. १७६१ त मरण पावला.

पृ. ९३ इब्राहिमखान गाडदी--

पांदिचेरींतील फरेंच कामगारांच्या पालखीपुढील हा साधा छडीदार पुढें अंगच्या कर्तवगारीवर स्वतःची पलटण राखून स्वतंत्र उद्योग करूं लागला. लढणें हा याचा घंदा असला तरी तो वचनान्ना मच्चा होता व भाऊसाहेबांस दिलेलें इमान त्यानें प्राणपणानें राखलें.

पृ. ९६ वानरतेल निघालें--अविचारानें वागल्यामुळें सर्वनाश झाला. 'वानरतेल निघणें' हा एक रूढ वाक्प्रचार असून त्याचें मुळ पंचतंत्रांतील एका कथेंत (पंचतंत्र, ५-१०) आहे. (पहा महाराष्ट्र वाक्संप्रदाय कोश, भाग २. पृ. ४९८.)

क्र. २९

नाना फडणीस (इ. स. १७४२ ते १८००) हा मराठेशाहीच्या अखेरच्या काळातील एक थोर मुत्सद्दी. नानाचें संबंध नांव बाळाजी जनार्दन भानू फडणिसीचीं वस्त्रें नानाला वयाच्या १४ व्या वर्षीं मिळालीं. पानपताच्या पळांत भाग घेणाऱ्या मानानेंच पुढें बारभाईचें कारस्थान यशस्वी केले व मराठेशाहीला नवे वैभव आणून दिलें. नाना बुद्धीनें तेजस्वी, वृत्तीनें खिन्न प्रकृतीनें अशक्त, व मनानें धार्मिक होता. आपल्या 'आत्मचरित्र्यां' त

त्यानें माधवरावाला पेशवाईचीं वस्त्रें मिळेपर्यंतचा वृत्तांत लिहिलेला असून हें आत्मवृत्त मोठें सडेतोड उतरलें आहे.

पृ. ९६ पित्याचा काळ - पिता, जनार्दन बल्लाळ भानू श्रीरंगपट्टण - ही स्वारी इ. स. १७५५-५६ मध्ये झाली.

पृ. ९७ चरमण्वती - मंवळा नदी.

पृ. ९८ पृथ्वीपती - जवानबख्त या नांवाचा दिल्लीच्या तख्तावर भाऊंनी बसविलेला शहाजादा.

उत्तरेकडील यवन - अहमदशहा अवदाली पठाण.

पृ. ९९ वापूजीपंत - हरिपंत फडके यांचे ज्येष्ठ बंधु.

पृ. १०० रामाजीपंत - रामाजी अनंत दाभोळकर, उपनांव काळे. शिंद्यांचा दिवाण.

पृ. १०१ पुरुषोत्तम महादेव - उपनांव हिंगणें.

पृ. १०२ गुरुजीजवळ - महादाजी बल्लाळ करकरे गुरुजी.

क्र. ३०

प्रस्तुत उतारा 'हरिवंशाच्या बखरीं' तील आहे. हरभट हा जो पटवर्धन घराण्याचा मूळ पुरुष त्याच्या वंशजाच्या म्हणजे पटवर्धन सरदारांच्या हकीकती बखरींत असल्यामुळें ही 'ही हरिवंशाची बखर' म्हणून प्रसिद्ध आहे. बाळकृष्णराव हरिहर पटवर्धन, आंबेकर, हा बखरकार असून बखरीचा लेखन-काल "शके १७६४ शुभकृष्णामसंवत्सरे वैशाख शु. ५ इंदुवार" असा आहे. ग्रंथसमाप्ति "मु. आंबे, नजिक श्रीक्षेत्र पंढरपूर, श्री भीमातीर, श्रीउत्तरेश्वर-संनिध" झाली. बखर अब्बल इंग्रजींत रचिली गेली हें उघड आहे. बखरींत ऐतिहासिक सत्याचा विपर्यास नसला तरी स्थलकाळव्यक्तिविषयक चुका भरपूर आहे. लेखक माहितगार, हौशी, अभ्यासू व चौकस दिसतो. तसेंच बखर एकतर्फी नाही. बखरीची फलश्रुति सांगतांना बखरनवीस लिहितो— "हे श्रमें करून वाचिल्यास मनोरथ पूर्ण होतील व वंशवृद्धि होईल. याची फल-श्रुति हीच. हरीवंशीचे कीर्तीचे वर्णन करील व हरिवंश वाचील त्याचे वंशाची वृद्धि होईल. या वंशाची प्रत लिहून जो आपलें गृहाचे ठायी संरक्षण करील त्यास दुःख-दारिद्र्य प्राप्त होणार नाही याप्रमाणें फलश्रुति असे."

प्रस्तुत उतारा नारायणराव पेशव्याचे वधप्रसंगीचा आहे. आनंदीबाईने 'ध' चा 'मा' केला या म्हणण्यास सबळ असा ऐतिहासिक पुरावा नाही.

पृ. १०३ सासुरवाडीं-कृष्णाजी हरि साठे यांचे घरीं.

क्र. ३१

प्रस्तुत उतारा कृष्णाजी विनायक सोहनीकृत पेशव्यांच्या वखरींतील असून त्यांत सवाई माधवराव पेशव्यांच्या विवाहाचें वर्णन आहे. हा समारंभ शके १७०४ (फेब्रुवारी १७८३) मध्ये पुण्यांत साजरा झाला. नारायणराव पेशव्यांच्या वधानंतर नानाआदि वारभाईंनीं केलेल्या कारस्थानाचें प्रत्यक्ष फळ म्हणजे सवाई माधवराव. साहजिकच हा समारंभ पाहून वारभाईंच्या डोळ्याचें पारणें फिटारें यांत नवल नाही. यावेळीं सवाई माधवरावांचें वय अवघें ९-१० वर्षांचें होतें हा त्यांचा प्रथम विवाह व टोकेकर थत्ते यांची कन्या ही त्याची पहिली बायको. ही पुढें दहा वर्षांनीं वारली तेव्हां सवाई माधवरावानें दुसरें लग्न केलें.

क्र. ३२

प्रसिद्ध बखरकार मल्हारराव चिटणीस याच्या हातची एक ' राजनीति ' उपलब्ध असून ती सप्तप्रकरणात्मक आहे. प्रस्तुत उतारा त्यांतील ' बल-प्रकरणां ' तून निवडला आहे.

क्र. ३३

ज्या ' आज्ञापत्रां ' तून प्रस्तुत उतारा निवडला आहे त्या ' आज्ञापत्रा ' चें कर्तृत्व संशयित आहे. हें प्रकरण आजवर रामचंद्रपंत अमात्य बावडेकर यांच्या नांवावर ओळखिलें व छापलें गेलें असलें तरी अंतर्गत प्रमाणांवरून तें अमात्यकृत नसावें असें वाटूं लागतें. ' आज्ञापत्रा ' च्या प्रारंभीं तें शंभू छत्रपतीनें (म्ह. राजारामास राजसबाईपासून झालेला संभाजी) रामचंद्रपंत अमात्यास उद्देशून लिहिल्याचा स्पष्ट असा उल्लेख आहे. प्रो. कोलते यांच्या मतें शंभू छत्रपतीचा पंतप्रधान नीळकंठ मोरेश्वर रिगळे हा आज्ञापत्राचा

खरा लेखक असल्याची शक्यता फार आहे. या प्रश्नाच्या सविस्तर विवेचनासाठी अभ्यासकांनी 'आज्ञापत्रा'स (वीणाप्रकाशन, नागपूर, १९४५) जोडलेल्या प्रो. पांढरीपांडे व प्रो. कोलते या विद्वद्यांच्या प्रस्तावना पाहणे.

'आज्ञापत्रा'ची रचना राज्याभिषेक शक ४२, म्हणजे इ. स. १७१६ मध्ये झाली. त्याचें कर्तृत्व कोणाकडेहि जावो, हें राजनीतिविषयक प्रकरण विचारदृष्ट्या व भाषादृष्ट्या अमोल आहे यांत कांहीं शंका नाही. त्याची एकूण प्रकरणे ९ असून प्रस्तुत ५ व्या प्रकरणांत इंग्रजांसारख्या घरघेऊ व्यापाऱ्यांशीं कसें सावधगिरीनें वागावे याचें मार्मिक विवेचन आहे. ही राजनीति रचणारा राजकारणांतील मुरब्बी असावा असें पदोपदीं वाटते.

क्र. ३४

हें अमोल पत्र रामदासांच्या हातचें आहे. शके १५९६ च्या चातुर्मासांत रामदास हेळवाकच्या घळींत होते, व पुढें तेथें शीतनाथा झाल्यामुळें तिकडील कार्ये दिवाकर गोसाव्यांचे व्याही रघुनाथभट गोसावी यांजवर सोंपवून ते चाफळच्या उष्ण हवेंत परतले. त्यानंतर लगोलग रघुनाथ भटास लिहिलेल्या या पत्रांत समर्थ आपलें हृदय व्यक्त करित आहेत. मूळ पत्र धुळें येथील श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिरांत सुरक्षित आहे.

क्र. ३५

मशरूल अनाम - लोकप्रसिद्ध ; लोकमान्य (मशरूल = प्रसिद्ध ; अनाम = लोक) एक फारसी मायना.

जुमलेदारानी - इ. हीं प्रथमेचीं अनेकवचनीं रूपें आहेत.

दिमत पायगो - पागेसंबंधींच्या.

क्र. ३६

मामले प्रभावळीचा सुभेदार जिवाजी विनायक यानें आरमाराचा ऐवज न गल्ला नेमल्याप्रमाणें पावता केला नाही याबद्दल शिवाजी त्यास ताकीद देत आहे.

क्र. ३७

राजकारण तर साधावे, पण भाऊपणाहि तुटूं नये अशा धोरणानें शिवाजी आपला सावत्र भाऊ व्यंकोजी याच्याशीं वागत होता. प्रस्तुत पत्रांत शिवाजीचा आत्मप्रत्यय व त्याचें थोर मन व्यक्त होत आहे.

क्र. ३८

हें पत्र म्हणजे शिवाजीनें चाफळ मठास दिलेली सनद होय. रामदासांनीं शके १५७० मध्ये चाफळास श्रीची स्थापना केल्यापासूनचा त्यांचा व आपला ऋणानुबंध शिवाजी या सनदेंत वर्णित आहे. सनद ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची असून शिवसमर्थयोग हा शके १५७१ पासूनचा आहे व रामदास हे शिवाजीचें स्फूर्तिस्थान होय या मतास ती बळकटी आणणारी आहे.

क्र. ३९

आपण दक्षिण जिंकल्यानें आपला सावत्र भाऊ व्यंकोजी हा मनानें उदास व निष्क्रिय झाला आहे हें पाहून शिवाजी प्रस्तुत पत्रांत त्याची समजूत काढून त्यास कार्यप्रवृत्त करीत आहे.

श्रियासह - वैभवयुक्त

कैलासवासी स्वामींनीं - शहाजीनें.

क्र. ४०

रामदासांच्या पश्चात् त्यांचे शिष्य दिवाकर गोसावी व उद्धव गोसावी या दोघांत कांहीं तंटा उत्पन्न झाला. त्या प्रसंगीं समर्थ-संप्रदायास कलंक लागूं नये या बुद्धीनें समर्थशिष्य कल्याणस्वामी दिवाकरास गौरवून त्याची समजाविशी करीत आहेत.

श्रीशिवथरचे घळीस - दासबोधाच्या कांहीं भागाचें रचनास्थळ.

हा महाबळेश्वरकर आहे - दिवाकर गोसावी हा मूळचा महाबळेश्वरचा. रामदास त्यास 'दुराखी मोहरा' म्हणत.

. ४१

संभाजीचे पश्चात् मराठी राज्यावर आलेल्या प्राणसंकटांतून त्यांस वाचवावे या एकाच हेतूने पंत अमात्य, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव ही सर्व मंडळी झगडत असतां एकमेकांत निष्कारण गैरसमज कसे उत्पन्न होत हैं या पत्रावरून दिसते.

क्र. ४२

कजनिं हैराण झालेला बाजीराव प्रस्तुत पत्रांत आपले गुरु ब्रह्मेन्द्रस्वामी धावडशीकर यांजपाशीं रडगाणें गात आहे. या गुरुशिष्यांची तुलना रामदास व शिवाजी या जोडीशीं करण्यासारखी आहे. ब्रह्मेन्द्रस्वामी (इ. स. १६४९ ते १७३८) हे मूळचे वऱ्हाडांतील. येत येत ते धावडशीला येऊन राहिले. छत्रपति शाहू व पहिले बाजीराव यांचे ते गुरु असल्याने, व त्याहिपेक्षां स्वभावच उलाढाल्या असल्याने स्वामींना तत्कालीन राजकारणांत महत्व आलेलें दिसते. (पहा—चरित्र व पत्रव्यवहार, पारसनीस).

चिरंजीव तुझा - स्वतः बाजीराव.

श्रीरंगपट्टणचे वेळेस - इ. स. १७२७ तील श्रीरंगपट्टणची मोहीम.

मीन आम्ही - माशाप्रमाणें गरीब जे आम्ही.

क्र. ४३

बाजी रेठरेकर लढाईत पडल्यावर स्वतः बाजीराव पेशवा त्याच्या आईचें पत्रद्वारें समाधान करीत आहे.

क्र. ४४

आपला अल्पवयी मुलगा रघुनाथराव यास बाजीराव पेशवा प्रस्तुत पत्रद्वारें पढवीत आहे. बाजीरावाच्या मनांत रामदासांची ती प्रसिद्ध चतुःसूत्री असावी काय ?

चाणाख्य - चाणाक्यनीति.

मातुःश्रीबाई - राधाबाई (डुबेरकर बर्वे घराण्यांतील).

ताई - काशीबाई (बाजीरावाची बायको; चासकर महादजी कृष्ण जोशी यांची कन्या).

अनुवाई - घोरपडे घराण्यांत दिलेली बाजीरावाची बहीण.

गोविंदराव - खंडोबल्लाळ चिटणीसाचा मुलगा. हा शाहूचा चिटणीस असून त्याच्या मर्जीतील होता.

क्र. ४५

वाळाजी बाजीरावानें सरदार नाना पुरंदर्यांस लिहिलेलें हें रूपकात्मक पत्र मोठें सूचक आहे. पैशाचा ओघ उत्तरेकडून व दक्षिणेकडून पुण्याकडे सतत वाहता असावा, मराठे सरदारांनीं तो मध्येच स्वतःकडे वळवून घेऊं नये हें पेशवा सुचवीत आहे.

कैलासवासी यांनीं - वाळाजी विश्वनाथ.

चोवीस वर्षे - इ. स. १७१९ ते ४३.

मार्गे रघूजी फत्तेसिंग - इ. स. १७२५-२६ मध्ये नागपूरकर रघूजी भोंसले यांनी.

एक कावेरी मात्र - कावेरीस बंधारे घालून तिचें पाणी तामीळनाड्यांत खेळविलें होतें.

गौणजनकार्य - मधल्या सरदारांचें.

क्र. ४६

शिंदे-होळकरांतील तेढ इतिहासांत प्रसिद्धच आहे. हे दोघे एक होऊन घरभेद नाहीसे व्हावे या बुद्धीनें प्रस्तुत नानासाहेब पेशवा शिंद्यांचा कारभारी रामचंद्रवावा याची समजूत काढीत आहे.

उमद्या उमद्यांचें - थोरामोठ्यांचें.

क्र. ४७

रामदासी संप्रदायांतील एक महंत मुद्गलस्वामी हे निधन पावले त्याप्रसंगीं भालगांवचे मठपति खंडेरावस्वामी हे डोमगांवचे मठपति भीमाजी व रामजी यांचें सांत्वन करीत आहेत. पत्रांतील रामदासी वळण स्पष्ट आहे.

क्र. ४८

पटवर्धन-घराण्यांतील शूर पुरुष गोपाळराव गोविंद यास दौलताबादेच्या मोहिमेवर पाठविलें असतांना तो सरळ हल्ला न करतां राजकारण चालवितो हें पाहून नानासाहेब पेशवा त्यास ताशेरा लिहून त्याचे रागलोभ खिजवीत आहे.

उभयतां चिरंजीवांनीं - सदाशिवराव भाऊ व रघुनाथराव दादा.

क्र. ४९

पानपतचा तडाखा मराठेशाहीस असा कांहीं जबरदस्त बसला, कीं त्यामुळें दौलतीच्या तणावाच तुटत चालल्या. अशा विकट परिस्थतींत अवघा अठरा वर्षांचा माधवराव पेशवा मातुःश्री गोपिकाबाईस राज्याच्या भवितव्याविषयीं मोठ्या पोक्त बुद्धीनें लिहीत आहे.

कारभारी यांचे - सखारामबापू बोकील.

नासले त्यास - एक रघुनाथराव दादा घरभेदी निघाले, त्यांत आपणहि तसेंच केल्यास सर्वस्वाची हानि होईल.

क्र. ५०

आनंदीबाई स्वभावानें कशीहि असो, मराठी राज्य इंग्रजांच्या घशांत जात आहे याची तिला तीव्र जाणीव होती हें प्रस्तुत पत्रावरून स्पष्ट होते. सखारामबापू बोकील हा पेशवाईतील नाना फडणिसांचा प्रतिस्पर्धी. बापूचा 'प्रति-सृष्टि करणारा,' 'शहाणा' असा उल्लेख समकालीन पत्रव्यवहारांतून आढळतो. 'सख्या, देवा, विठ्ठला' या तत्कालीन तीन पूर्ण शहाण्यांत अग्रपूजेचा मान सखारामबापूकडे आहे. तेव्हां आनंदीबाईनें संकटसमयीं त्याच्याकडे धांव घ्यावी यांत नवल नाही. या समयीं ती धारच्या किल्ल्यांत अटकेंत होती.

हुजुरचीं पत्रें - राघोबादादाचीं.

नवी भावजय - सखारामबापूनें उतार वयांत दोन-तीन लग्नें केलीं, म्हणून हा टोमणा आहे.

क्र. ५१

विठोबादादा चातुमसि हे कविवर्य मोरोपंताचे समकालीन सत्पुरुष. मोरोपंतांनीं विठोबादादांना एकूण चाळीस एक पत्रें लिहिलीं असून त्यां स्वतःच्या नवकाव्यनिर्मितीचें निवेदन केलें आहे. प्रस्तुत पत्र भारतरचना काळांतील आहे.

श्रीमंताजवळ - मोरोपंतांचे यजमान बाबूजी नाईक वारामतीकर.

आपलाहि समाज श्रीक्षेत्री - विठोबादादा परिवारासह पंढरपुरीं.

श्रीगुरुपुत्राकडील - हे गुरुपुत्र म्हणजे पंतांचे गुरु केशव पाध्ये यांचे पुत्रद्वय सदाशिव व यज्ञेश्वर यांपैकीं एक असणार. कारण आपल्या 'गंग वकिलीं' त पंतांनीं " मद्गुरुपुत्र सदाशिव यज्ञेश्वर यांसि भेट दे यश दे (गं. ७८) याप्रमाणें त्या दोघांची वकिली केली आहे.

जन होतो - स्वतः मोरोपंत.

मैराळवावा - हे विठोबादादांचे पुत्र पंतकाव्याचे भक्त होते.

क्र. ५२

सवाई माधवरावाची आजी गोपिकाबाई ही नाशिकनजिक गंगापूर येथे वास्तव्य करून होती. आपल्या होतकरू नातवास प्रस्तुत पत्रद्वारे ती राजनीतीचे धडे देत आहे.

वडिलीं सर्वत्याग - विरक्त गोपिकाबाई.

सूर्यग्रहणसंधि - नारायणरावाचा खून हें सूर्यग्रहण व सवाई माधवरावाचा जन्म हा पुण्योदय.

कागदावर निशाणें - ' आज्ञा प्रमाण ' ही लिखिताच्या अखेरची मुद्रा.

गुरुजी - (कलम १) - महादाजीबल्लाळ गुरुजी. थोरल्या माधवरावाचे इतबारी.

सर्वाक्ष देऊन - सर्वांकडे कटाक्ष टाकून.

दिल्ली प्रकरणें - दिल्लीकर मोगल व शिवाजी यांच्यांतील प्रसंगाविषयी.

ताईसाठीं - पेशव्याची आजी (आईची आई).

क्र. ५३

नाना फडणिसास कळाकुसरोच्या वस्तूंचा व चित्रांचा संग्रह करण्याचा नाद होता. या कामीं शंकराजी सखदेवानें नानासाही दिल्लींत जी खटपट तिचा वृत्तांत प्रस्तुत पत्रांत आहे.

या काळाप्रमाणें - नवीन धर्तीच्या, आधुनिक.

क्र. ५४

अलीबहादर हा समशेरबहादराचा मुलगा, म्हणजे पहिल्या वाजीरावाचा नातू. त्यास कृष्णसिंग असेंहि म्हणत. धर्मनिं मुसलमान असूवहि हा पेशव्यांचा अभिमानी व कृष्णभक्त होता. वि. ल. भावे - संपादित 'मराठी दप्तरां' तील बहुतेक सर्व पत्रध्यवहार अलिबहादराच्या घराण्यांतीलच आहे. प्रस्तुत पत्र अलिबहादराम त्याच्या आईनें म्हणजे मेहरवाईनें मथुरेहून पाठविलेले असून त्यावरून ही वाई, 'अनेकरूप' राजनीतींत प्रवीण दिसते.

पृ. १४४ पाटीलवावा - महादजी शिंदे. याचे व अलिबहादराचे प्रथम चांगले असलेले संबंध हिंमतबहादराच्या प्रकरणापासून विघडले व दोघांत उघड विरोध सुरू झाला.

पृ. १४५ गोसावी - हिंमतबहादर गोसावी. याच प्रकरणांत महादजी शिंदे व अलिबहादूर यांचें वाकडें आलें.

पृ. १४५ दिनकरपंत - दिनकर बल्लाळ गोरे. अलिबहादरचा पुण्यांतील खाजगी कारभारी.

क्र. ५५

अलीबहादर स्वारीवर गेलेला असतांना त्याच्या घरांतील कटकटी त्याचा पुण्यांतील खासगी कारभारी दिनकरपंत गोरे हा त्यास प्रस्तुत पत्रांतून कळवीत आहे. पत्राचें महत्त्व सामाजिक व भाषिक असें दुहेरी आहे.

रहिमतबिबी - अलिबहादराची राख.

क्र. ५१

विठोवादादा चातुमसि हे कविवर्य मोरोपंताचे समकालीन सत्पुरुष. मोरोपंतांनीं विठोवादादांना एकूण चाळीस एक पत्रें लिहिलीं असून त्यांत स्वतःच्या नवकाव्यनिर्मितीचें निवेदन केलें आहे. प्रस्तुत पत्र भारतरचना-काळांतील आहे.

श्रीमंताजवळ - मोरोपंतांचे यजमान बाबूजी नाईक वारामतीकर.

आपलाहि समाज श्रीश्रेष्ठीं - विठोवादादा परिवारासह पंढरपुरीं.

श्रीगुरुपुत्राकडील - हे गुरुपुत्र म्हणजे पंतांचे गुरु केशव पाध्ये यांचे पुत्रद्वय सदाशिव व यज्ञेश्वर यांपैकीं एक असणार. कारण आपल्या 'गंगा-वकिलीं' त पंतांनीं " मद्गुरुपुत्र सदाशिव यज्ञेश्वर यांसि भेट दे यश दे " (गं. ७८) याप्रमाणें त्या दोघांची वकिली केली आहे.

जन होतो - स्वतः मोरोपंत.

मैराळवावा - हे विठोवादादांचे पुत्र पंतकाव्याचे भक्त होते.

क्र. ५२

सवाई माधवरावाची आजी गोपिकाबाई ही नाशिकनजिक गंगापूर येथें वास्तव्य करून होती. आपल्या होतकरू नातवास प्रस्तुत पत्रद्वारें ती राज-नीतीचे धडे देत आहे.

वडिलीं सर्वत्याग - विरक्त गोपिकाबाई.

सूर्यग्रहणसंधि - नारायणरावाचा खून हें सूर्यग्रहण व सवाई माधव-रावाचा जन्म हा पुण्योदय.

कागदावर निशाणें - ' आज्ञा प्रमाण ' ही लिखिताच्या अखेरची मुद्रा.

गुरुजी - (कलम १) - महादाजीबल्लाळ गुरुजी. थोरल्या माधवरावाचा इतबारी.

सर्वाक्ष देऊन - सर्वांकडे कटाक्ष टाकून.

दिल्ली प्रकरणीं - दिल्लीकर मोगल व शिवाजी यांच्यांतील प्रसंगाविषयीं.

ताईसाठीं - पेशव्याची आजी (आईची आई).

क्र. ५३

नाना फडणिसास कलाकुसरीच्या वस्तूंचा व चित्रांचा संग्रह करण्याचा नाद होता. या कामीं शंकराजी सखदेवानें नानासाठे दिल्लींत जी खटपट तिचा वृत्तांत प्रस्तुत पत्रांत आहे.

या काळाप्रमाणें - नवीन धर्तीच्या, आधुनिक.

क्र. ५४

अलीबहादर हा समशेरबहादराचा मुलगा, म्हणजे पहिल्या बाजीरावाचा नातू. त्यास कृष्णसिंग असेंहि म्हणत. धर्मनिं मुसलमान असूचि हा पेशव्यांचा अभिमानी व कृष्णभक्त होता. वि. ल. भावे - संपादित 'मराठी दप्तरां' तील बहुतेक सर्व पत्रध्यवहार अलिबहादराच्या घराण्यांतीलच आहे. प्रस्तुत पत्र अलिबहादरास त्याच्या आईनें म्हणजे मेहरबाईनें मथुरेहून पाठविलेलें असून त्यावरून ही बाई, 'अनेकरूप' राजनीतींत प्रवीण दिसते.

पृ. १४४ पाटीलवावा - महादजी शिंदे. याचे व अलिबहादराचे प्रथम चांगले असलेले संबंध हिंमतबहादराच्या प्रकरणापासून बिघडले व दोघांत उघड विरोध सुरू झाला.

पृ. १४५ गोसावी - हिंमतबहादर गोसावी. याच प्रकरणांत महादजी शिंदे व अलिबहादर यांचें वाकडें आलें.

पृ. १४५ दिनकरपंत - दिनकर बल्लाळ गोरे. अलिबहादरचा पुण्यांतील खाजगी कारभारी.

क्र. ५५

अलीबहादर स्वारीवर गेलेला असतांना त्याच्या घरांतील कटकटी त्याचा पुण्यांतील खासगी कारभारी दिनकरपंत गोरे हा त्यास प्रस्तुत पत्रांतून कळवीत आहे. पत्राचें महत्त्व सामाजिक व भाषिक असें दुहेरी आहे.

रहिमतबिबी - अलिबहादराची राख.

क्र. ५६

सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीत मराठ्यांचा ध्वज उत्तरेकडे फडकावून महादजी शिंदे बारा वर्षांनीं म्हणजे इ. स. १७९२ मध्ये पुण्यास परतले, तेव्हां बादशाही फर्मानें स्वीकारण्याचा समारंभ पुण्यास झाला. त्यास फर्मान-वाडीचा दरवार असें म्हणतात. या प्रसंगाचीं वर्णनें नाना फंडणिसानें पेशव्या-चा निजामाकडील वकील गोविंदराव काळे यास लिहून कळविलीं. तीं वाचून झालेलें समाधान गोविंदराव काळे प्रस्तुत पत्रांत नानापाशीं व्यक्त करीत आहे.

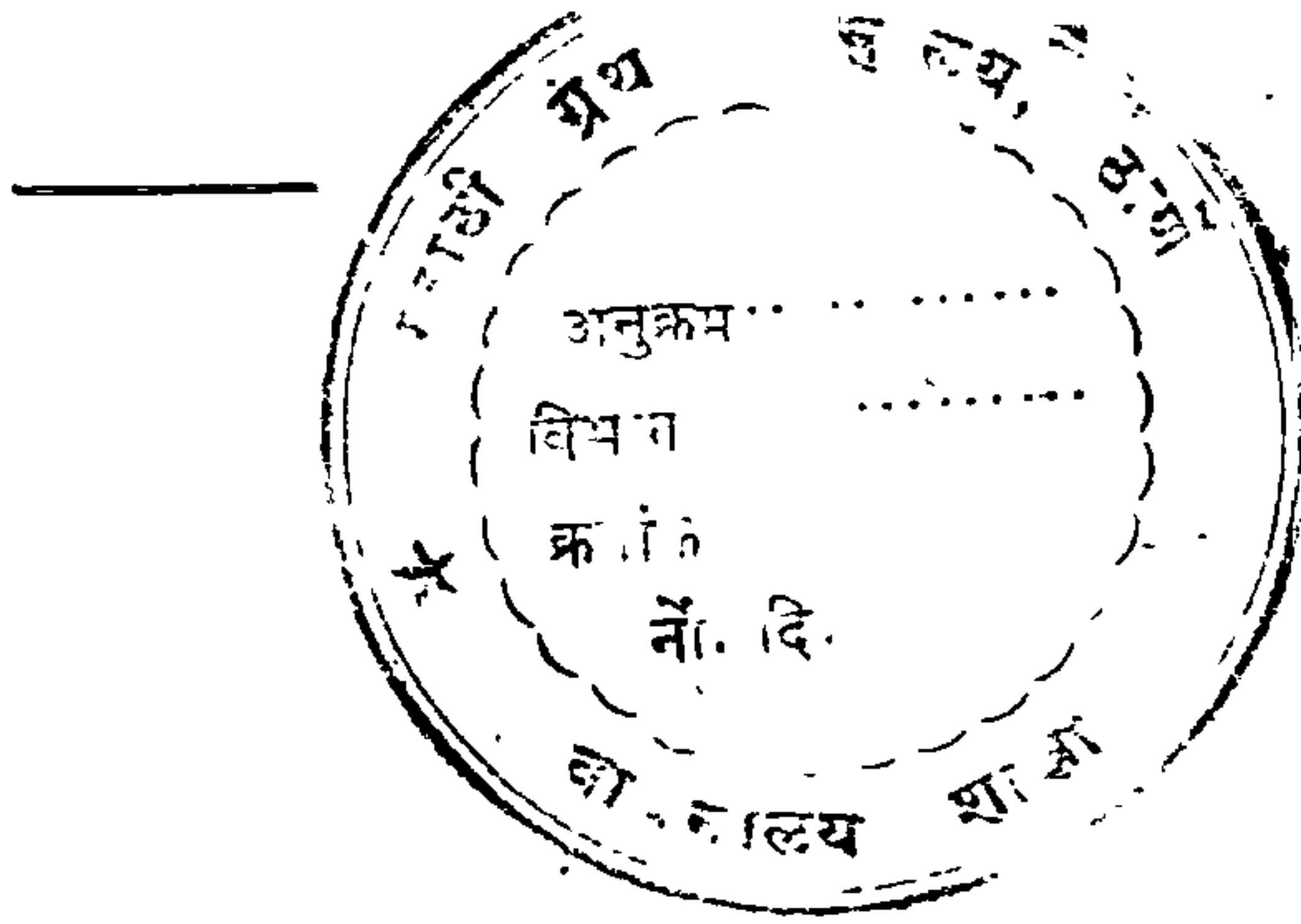
ऐशियास - येथवर नानाच्या पत्रांतील मथितार्थ असून येथून पुढें त्या पत्रावरील गोविंदरावाचें भाष्य आहे.

चकत्यांनीं - झगताईखानाच्या वंशजांनीं; मोंगलांनीं.

क्र. ५७

श्रीलक्ष्मीनारायणकल्याण नाटक -- तंजावर येथील 'सरस्वति-महालां' त जीं अनेक प्राचीन मराठी नाटके आहेत त्यांपैकीं हें एक होय. तें प्रथम उजेडांत आणण्याचें श्रेय कै. राजवाड्याचें आहे. नाटकाचा कर्ता कोण हें समजत नाहीं. शाहू राजाच्या नांवावर मोडत असलें तरी तें त्याचेंच असेल असें म्हणवत नाहीं. कोणा आश्रितानें काव्य रचून त्याचें कर्तृत्व आश्रय-दात्या राजाकडे देण्याची परंपरा जुनीच आहे. तसा कांहीं प्रकार येथें असण्याची शक्यता आहे. प्रस्तुत शाहू राजा किंवा शहाजी हा व्यंकोजीचा वडील पुत्र. व्यंकोजीच्या पश्चात् तंजावरचें राज्य याच्याकडे आलें. तो विद्याकलांचा भोक्ता असून कवींना आश्रय देई. हें नाटक शहाजीच्या मृत्यू-पूर्वीं म्हणाजे इ. स. १७०० च्या सुमारास रचिलें गेलें असावे. नाटकांत पदे पुष्कळ असून त्यांपैकीं येथें कांहीं थोडींच घेतलीं आहेत. नाटक एकांकी असून संगीतमय आहे. नाट्य ही पदवी त्यास कितपत शोभेल याचीहि शंकाच वाटते. सूत्रधाराची भूमिका प्रमुख असून संविधानक जुळविण्यासाठीं तो कथाभाग एकसारखा सांगत आहे.

दरु -- (तामीळ 'तरुवु' सं. धरुव ?) मद्रास विद्यापीठानें प्रकाशित केलेल्या तामीळ भाषेच्या शब्दकोशांत 'तरुवु' या शब्दाची व्याख्या पुढील-प्रमाणें आढळते -- "A Stage-song in a peculiar metre and tune," (Tamil Lexicon, Vol. III, p. 1767.) अर्थात् दरु म्हणजे नाटकांतील पद. पात्र रंगभूमीवर प्रवेश करतें तेव्हां बहुशः 'दरु' म्हणण्यांत येतें.

शब्दकोश

(१) कोशांतील आंकडे मूळांतील क्रमांकांचे आहेत. (२) संक्षेपांचा खुलासा इ.- इंग्रजी; क. कन्नड; ता. तामीळ; फा. फारसी; सं. संस्कृत.

अकृत्रिम ४५. सामान्यजन.
 अजव ३६. (फा.) आश्चर्य.
 अटण-न ९, ५, ११. भ्रमन्ती.
 अंदू २६. (फा.) साखळदंड.
 अधीत ११. धारण करण्यास अशक्य.
 अनाम ३४. (फा.) लोक.
 अनुकार ७, ८, ९, १२, अंगविक्षेप.
 अप्रास्य ९. कष्ट; उपासतापास.
 अवधी १४. (सं. अबद्ध)
 अर्घ्ये १४. (सं. अर्घ्य).
 अर्जणे ३९. मिळविणे.
 अर्जदस्त १५. (फा.) विनंतिपत्र.
 अवकाळ ९. अकालीं.
 अवंदा ४२. यंदा.
 अवसीं ८. तिन्हीसांजा.
 अवस्वरु १०. अवसर; समय.
 असामी २८. (फा.) व्यक्ति.
 असि २. बाजारांतील मालावरील कर.
 असुध ७. (सं. अशुद्ध) रक्त.
 अहेवपण २६. सौभाग्य.
 आइत १३. तयारी; सिद्धता.

आर्कखिणे १० (सं. आ-कृष्)
 ओढणे.
 आगळा-ळी ६. अधिक.
 आंगीं ६. आंगरखा.
 आंचळें ११ (सं. अंचल) अपुरें;
 तोटके. (ऋद्धिपूर, ८४).
 आजार ३५. (फा.) उपद्रव.
 आझुइं १२. अद्यापि; अजूनहि.
 आढे देवढे ११. आडवेतिडवे (?).
 आण ७. (सं. आज्ञा) वचन; शपथ.
 आद्व ३१. (फा.) मुजरा; वंदन.
 आदा ३६. (फा.) भरणा.
 आधारींचा १२. संग्रहांतील; जवळचा.
 आन ६. (सं. अन्यत्) आणि.
 आपजौनि ११ मुद्दाम; आवर्जून.
 आपणपें १४. स्वयमेव; स्वतःसिद्ध.
 आपैसें १४. आपोआप.
 आवादान ३३. (फा.) सुरक्षित.
 आमदरफूती ३३. (फा.) ये-जा;
 दळणवळण.
 आरत १४. (सं. आर्त) उत्कट इच्छा.

आरल ११. फूल.
 आराबा २८. तोफांचा मार.
 आरोगण-ण ७. भोजन.
 आरोग्यवाउली १०. भोजनो-
 त्तरची शतपाउली.
 आलापाला १२. कोवळ्या डिंगऱ्या.
 आवरोध ४७. अडथळा.
 आसू २. एक यादवकालीन नाणें
 आस्थानि ९. सभा.
 आश्वपात ९. (सं. अश्रुपात).
 आहाचपण ११. वरवरचें; दिखाऊ.
 आळीव १०. आळवलेल्या.
 आळोचु ११. कानगोष्ट; हितगुज.
 इखीति १०. (सं. ईषत्) किंचित्.
 इज्जत ३५, ३७. (फा.) अब्रू;
 प्रतिष्ठा.
 इतबारी ५४. (फा.) विश्वासू.
 इतमाम ३१. (फा.) सन्मान.
 इमान २८. (फा.) वचन.
 इरेनें २६. अटीतटीनें; निकरानें.
 इस्तमेल ३१. (फा. इस्तकवाल)
 सामोरें.
 उगवणें ७. गुंता सोडविणें.
 उगाणा ७. कारकून; हिशेवनीस.
 उजुवाड १४. उजेड, प्रकाश.
 उघटणें २. (सं उद्-घट्) मांडणें;
 उघडणें.
 उजरी २६. उदय; उत्कर्ष.

उतर १४. (सं. उत्तर) वचन.
 उदीम १३, ३३. (सं. उद्यम).
 उपंगळी ७, ८, ९. खांदा.
 उपतिष्ठणें ३९. प्राप्त होणें.
 उपहुड १०. उठणें.
 उपरी ७. माडी.
 उपराला २३. मदत.
 उपाणौ-णहौ १०. (सं. उपानह).
 वहाणा.
 उपेगु १४. (सं. उपयोग).
 उंवर ८ भोंक नसलेला वडा.
 उव १० ऊन्ह.
 उभड-डा २६. हुंदका.
 उरोधणें १२. विरोध करणें.
 उल्लोच १९. (सं.) छत; मंडप.
 उवाया ९. लघुशंकेस.
 एकदांच १६, १९, २६, २८, ३१.
 एकदम; एकसमयावच्छेदेकरून.
 एकदील २४, २६, ४६. एकमताचे.
 ओखटी ७, ११. वाईट.
 ओडवणें ११ पुढें करणें.
 ओडेर-रि ३. (क. वोडेर) धनी;
 प्रभु.
 कजाखी २४. साहसी; लढाऊ.
 कटंकटी ११. पातळ पत्र्याचा
 होणारा कडकड असा आवाज.
 कटकै ८. भ्रमन्ती; वनवास.
 कठिया १२. गुरव; युजारी.

कडनिकड २८. अटीतटी; गर्दी.
 कडिसरां ११. बाजूस; कडेस.
 कनवृत्ति ७. कणकण भिक्षा मागून
 राहण्याचें व्रत.
 कपाट ११. (सं.) गुहा, दरी.
 कपाट २९. (सं.) कवाड, दार.
 काविला २६. बायकामुलें; परिवार
 कमकसर २९. (फा.) कमींत कमी.
 कमाविसदार १५. (फा.) वसुला-
 चा अधिकारी.
 कच्हा १२. मातीचा घट.
 कर्जवाम ३३. (फा.) ऋण.
 कयासा १५-१. (फा.) विचार;
 अनुमान.
 करणी १४, कृत्य; चरित.
 करदन ५२. (फा.) बेरीज-वजा-
 वाकी.
 करीणा १८. (फा.) अनर्थ.
 कलगी ३१. पागोट्यावरील रत्न-
 खचित शिरोभूषण; तुरा.
 कलम १५. बाव; विषय.
 कलवड २६. शेणामातीनें आच्छा-
 दिलेला गोवऱ्यांचा ढीग.
 कवडा १२. वडी; गोळा.
 कसवे १५. परगण्याचें मुख्य ठाणें;
 जुनी वसाहत.
 कसाला १५. (फा.) पीडा; दुःख.
 काईत ५३. (सं. कायस्थ).

कांटाळा १२. थरकांप; हुडहुडी.
 कानवडा १०. आडपडदा. (सं.
 कृष्णपट्ट-?).
 कावू ५४. (फा.) बंदोवस्त.
 काफरशाही ५६. (फा.) नास्ति-
 काचें, चोरांचें राज्य.
 कार्याकारणें ४५, ५२. कामापुरतें.
 कारखाना १९, २१ (फा.) उद्योग-
 शाळा; खातें.
 कारिगर ५३. (फा.) कारागीर,
 कलावन्त.
 कारिगिरी ४६. (फा.) कारस्थान;
 करामत.
 कारुवेखारुवे ११. कामकरी लोक;
 मजूर.
 काश १५ (सं) कासें गवत.
 काष्टी १०. समाधि.
 किडडी ८. तिरडी.
 किनखाप १९. (फा.) बहुरंगी
 जर्तारी कापड.
 किमया ५६. (फा.) अद्भुत,
 अलौकिक कृत्य.
 किवी १२. (स. कीटकी) कीड.
 कुजांतर १२. (सं. कुयंत्र) तंत्रमंत्र,
 चेटुक.
 कुमक २६, २८. (फा.) मदत;
 उपराळा.
 कुल १८, २८, ५३. (फा.) सर्व.

कूपकांटी १२. कांटेरी कुंपण.
 केणें २. (सं. क्रयण) बाजारांत
 आलेला विक्रीचा माल.
 कैची २६. दारूच्या बाणांची जुडी.
 कैली ४४. मापी (हिशेब).
 कोठी ७, ५० कोठावळा; वखार.
 कोथळा १२. भरलेलें पोतें.
 कोनटा ११; १२. कोपरा.
 कोना ५५. कोपरा; मर्यादित भाग.
 कोपरदुटी ११. कोपराइतकें येणारें
 वस्त्र; पटकुर.
 कौल १५. आश्वासन; अभय.
 क्रिया २७. वचन, शपथ.
 खडी १६. उंचवटा, टेकडी.
 खडू १२. गवत; चारा.
 खरस २८. फेंस; थुंकी.
 खरावी २७. (फा.) दुर्दशा; हलाखी.
 खलक ३५. (सं.) नीच; क्षुद्र.
 खवासखाना २८, ३१. (फा.)
 अंबारींत खाशांच्या मागील
 मानकरी. बसण्याची जागा.
 खळाळ ११. हिंस्र पशूंचें वसति-
 स्थान.
 खळी ११. खांच; खड्डा.
 खळीव ९-१. खळ लावलेलें; कोरें.
 खाड ७. वस्त्र.
 खाड ८. दाढी.
 खांडणें १२. (सं. खंड्) तोडणें;
 कापणें.

खांडणी १०. विभाग.
 खांडदेउळी ११. भग्न, मूर्तिशून्य
 देऊळ.
 खांडें ७, ११ तरवार.
 खातर २७. विचार; हिशेब.
 खानदान २८. अभिजात; थोर
 कुळांतील.
 खामखा ४६. (फा.) कांहीं झालें
 तरी; निश्चयें-करून.
 खामी २४. (फा.) नुकसानी;
 खरावी.
 खावणी ११. युक्ति; कला.
 खावंद २६, ३३. (फा.) धनी,
 मालक.
 खाशातनिशीं २८. जातीनें, स्वतः.
 खांसा २६, ३७. श्रेष्ठ; मातवर;
 स्वतः.
 खासवदार ३१. (फा. खासवदार)
 खाशांचा बंदुक्या.
 खिचटें १२. खिचडी.
 खिजमतगार २५, २६, २८, २९,
 ३०, ३१, ५२, सेवक, हुजऱ्या.
 खीळी १०. कडी; खीळ.
 खुदावंत २४. (फा.) प्रभु; खावंद.
 खुररव १२. (सं. क्षुर-) पायाच्या
 खुरांनीं तुडविणें, खुंदळणें.
 खुपवक्त ३१. संतुष्ट; खूष.
 खून ३०. (फा.) रक्त; धुंदी.

खेत २८. (सं. क्षेत्र).
 खेमा १४. (सं. क्षमा).
 खैरी १२. घाण्याचें लाकूड.
 खोलबुंधी १०. डोक्यावरून घेत-
 लेला बुरखा.
 गडदरा ११. खांचखड्डा
 गडी ११. दोन भाषांचा सीमाप्रांत
 (टीपा पहा).
 गनिम २३, ३३, ३६. (फा.) शत्रु.
 गनि-ली-म २६. मराठे; लुटारू.
 गयफ २८. (फा.) अदृश्य.
 गर्द-दी २७, ३७, ५३. नाश;
 क्रांति; घालमेल.
 गर्मा १८ (फा.) उष्मा.
 गरगशा १९. (फा.) गोंधळ;
 दंगल.
 गव्हर ११. गुहा; गुंफा.
 गळदंडा १०. गळ्यांतील हार.
 गाडदी २८, ३०. (इं. गार्ड).
 गाशा ३० आच्छादनाचें कापड;
 पातळ गादी
 गिराईक ५०. (सं. ग्राहिक)
 धनी; मालक.
 गंडा १२. (फा.) दगड; गोटा.
 गुढारिला ११. शृंगारलेला.
 गुदडी २९. मठ; आखाडा.
 गुमास्ता २९. मुनीम; प्रतिनिधी.
 गुळळा ८. गुळणा; चूळ.

गौब १८. (फा.) गुप्त; अदृश्य.
 गैरवाखा ५२. (फा.) बनावट
 हकीगत.
 गो ३७. 'गोसावी' याचा संक्षेप.
 गोट २८. तळ; छावणी.
 गोंडीबुंधी ११. गोड लोकांच्या
 पद्धतीचें डोक्याचें टोपरें.
 गोमटें ११. बरें; चांगलें.
 गोरुवें ७. गुरें
 घंटा १२. समूह.
 घरैतेवरैते ११. नवराबायको;
 दांपत्य. (अमृतानुभव, १-४९).
 घृणा १२. (सं.) दया; अनुकंपा.
 चराठी २३. चन्हाट; पाल्हाळ.
 चाटे ७. ब्राह्मणपुत्र ; कापड-
 व्यापारी..
 चांदोवा १०. छत्र; छत्राकार.
 चिंतणिका ४४, ५२, चिंतन.
 चीरचोळी ८. साडीचोळी.
 चुची ८ (सं. चूचुक) स्तनाग्र.
 चोखट १० शुद्ध; स्वच्छ.
 चोपाळा २९. चौपाळा; झोंपाळा.
 चौत्रा २६. चबुतरा.
 छबी २६. तोंडावरील तेज; मुद्रा.
 छाटा २४, २६. टप्पा; अंतर.
 जगती ९. मठाचें आवार.
 जंजिरा ३३. (फा.) जलदुर्ग;-
 पाणकोट.

जतु १०. (सं. जयतु). आरति.
 जप्तनमुलुक ४१. (फा.) प्रदेशजेता.
 जमेत ३७, ३९. (फा.) जमाव; सैन्य.
 जरबाब ३३. (फा.) भरजरी वस्त्र.
 जरमिना ३३. (फा.) रेशमी वस्त्र.
 जरु ८. (सं. ज्वर).
 जलाल ३३. (फा.) जुलुम.
 जळकेली ६. (सं. जलक्रीडा).
 जाज्ती ३५. (फा.) कडक शिक्षा.
 जाडी १०. चादरीसारखें जाड वस्त्र.
 जाणिव ९. (सं. ज्ञा) अवस्था;
 हकीकत.
 जाफत २५. (फा.) आतिथ्य; मेज-
 वानी.
 जाबता १९. (फा.) नियम; यादी.
 जाबसाल २६, ५५. (फा.) प्रश्नो-
 त्तर; संभाषण.
 जिलबी २६, ३१ (फा.) स्वारी;
 लवाजमा.
 जीद ५५. (फा. जिद्) हट्ट; निकड.
 जुआर ७. (सं. द्यूतकार) जुगारी.
 जू ७ (सं. द्यूत) जुगार.
 जे ३८. (सं. यत्) कीं. (अव्यय)
 जेजाल २८. लांब नळीची बंदूक.
 जेठी ५२. (सं. ज्येष्ठी) वस्ताद;
 मल्ल.
 जेर ३६. (फा.) हैराण; त्रस्त.
 जेरदस्त १५. (फा.) काबीज.

जेहेगा १९. (फा.) पागोट्यावरील
 एक रत्नालंकार.
 जोरावारी २०. (फा.) वळजवरी;
 सक्ती.
 झकविणें ६. फसविणें.
 झड १२. जोराचा पाऊस.
 झळंबुका १०. गुच्छ; झुबका.
 झांजरणें १२. खरचटणें.
 झील २६. दलदलीची जागा.
 झेला १०. गजरा.
 टोपरें १०. टोपडें; शिरोवस्त्र.
 टोपीकर ३३. युरोपीय लोक.
 ठावो ८, १२. ताट; पाटपाणी.
 ठिकडें २३. तुकडा.
 डाउ ८. लग्नाची सुपारी.
 डांपणें १४. झांकणें; मिटणें.
 डिंगमार ३३. (इ. डेन्मार्क).
 डिळी १२. पुरलेला लाकडी खांब.
 डुळकणें १२. ओकणें; उलटून
 टाकणें.
 डेरेदांडे २५. तंबू व राहुट्या.
 डोळी ११. डोली.
 डोळीकार १२. डोली वाहणारा;
 भोई.
 डोहणा ४१. बखेडा; तंटा.
 ढाणक ३०. नीच जात; चांडाल.
 तख्त १८, ३१. (फा.) सिंहासन;
 नृपासन.

तगडें १९. पत्रा.
 तजकरा २३. (फा.) दंड.
 तण १३. (सं. तृण).
 तणावा ४९. ताणदोर; आधार.
 तफरका १५. (फा.) दाणादाण;
 हैराण.
 तमा २७. (फा.) पर्वा, फिकीर.
 तमाचा ५५. थप्पड, फटका.
 तमामी ३१. (फा.) जरतारी.
 तमाशा-सा २६, ३९, ५६ (फा)
 प्रदर्शन; प्रेक्षणीय खेळ; शोभा.
 तर्तुद २९, ३१. (फा.) व्यवस्था;
 कसोशी.
 तलव १५, ३० (फा.) पगाराची
 बाकी.
 तलाश ५३. (फा.) चौकशी.
 तवाई २७. (फा.) आपत्ति; नुक-
 सान; खोट.
 तवारीखनामा ५५. (फा.) इति-
 हास; बखर.
 तसर्वासि ३५. (फा.) त्रास; तोशीस.
 ताति ११. चौकशी; विचारपूस.
 तांबतौली १०. तांबली; तांब्याची
 तपेली.
 तारीफलायक ५३. (फा.) प्रशंस-
 नीय.
 तालेवार २६. दैववान; भाग्यशाली.
 तावो ८. (सं. ताप).

तिरंदाजी २१. (फा.) धनुर्विद्या.
 तीटत १२. ठिबकत.
 तुता १२. लोखंडी हातोडा.
 तुरुक ३७. मोगल.
 तुरुकबंदी २६. मोगलांची कैद.
 तोंगल ८. (का. तोंगु = लोंबणें).
 लोंबणारे झुबके.
 तोडगळसुरी ९. (का. तोडु =
 अलंकार). मणिमंगळसूत्र.
 त्रिसुधि ७. (सं. त्रिशुद्धि) त्रिवार.
 थापु १०. स्थापना (राजवाडे) ?
 थापे १२. बोटें झडून थापटका
 झालेला भाग.
 दरकार २३, २४ (फा.) प्रयोजन;
 गरज.
 दरिसन ८. (सं. दर्शन) नजराणा;
 भेट.
 दरु ११. पोटाची पिशवी.
 दरु ५७. (ता. तरु) नाट्यगीत;
 रंगभूमीवरील पद.
 दरेदरकुटे १०. खांचखळगे.
 दरोगा ३१. (फा.) मुख्य अधिकारी.
 दरोबस्त १५. (फा.) सर्व.
 दस्त १५. अधिकार; अंमल.
 दांडा ४. गुच्छ; झुबका.
 दांडी ७; ९; ११. पालखी.
 दादफिर्याद २१. न्याययाचना.
 दारसंका १०. दाराची फळी.

दिमत ३५, ५०. (फा.) संबंधीं;
स्वाधीन; जिम्मेदारी.
दिलेदारी ४६. (फा.) दिलदार-
पणा.
दिशेस ५२. शौचविधीस.
दीं ९. 'दिवस' याची सप्तमी.
दुटी ८. दुहेरी वस्त्र.
दुनी १०. दुहेरी (सं. द्विगुण]
दुभाव १४. द्विधाभाव; संशय.
दुवार्हीं ७. दोहीं बाजूंस.
दूरदेशी ४८. दूरदृष्टीचा.
देकार १९, ३१. दक्षिणा.
देवचार १४. सैतान.
देहाडा १२. शेत.
दोहणें ७. (सं. दुह्) धार काढणें.
दौडणें ५६. पराभूत पावणें.
दौलत २१, २६, २७, ४९, ५२.
(फा.) राज्य.
दौलतखां ३६. (फा.) राज्याचे
हितेच्छु.
धरु ११. (सं. धृ) आधार.
धवळा ८. (सं. धव+ल) विवाह
प्रसंगीचें वरगीत
धारेधाकुटा १२. अल्पवयी;
कोंवळा.
धावणें ९. पाठलाग; धरणें.
धुर ८. (सं.) श्रेष्ठ; प्रमुख.
नगद् ३७. (फा.) रोख.

नगारची २६. (फा.) नौबत
वाजविणारा.
नतीजा ३६. (फा.) शिक्षा.
नरमी ३७. (फा.) नम्रता,
सौम्यता.
नहर १९. (फा) पाट; कालवा.
नक्ष ४६. (फा) नांवलौकिक.
नाकार ५३. (फा.) निरुपयोगी;
नाचीज ३९. (फा.) व्यर्थ.
नादर ४२. (फा.) कंगाल; दीनवाण.
नादान ३६. (फा) कुचकामी.
नामी २३, २६ (फा.) नामांकित.
नावेक ९. क्षणभर; कांहीं वेळ.
निका ७; ११. चांगला.
निटळु १४. स्पष्ट; स्वच्छ.
निडळ ९. (सं. निटिल) कपाळ.
निधावणें १२. त्रासणें.
निभळिणें १३. छेडणें, निर्भत्सना
करणें.
निमक २४. (फा.) मीठ.
निमा ३१. (फा.) आंतून घाल-
ण्याचा अर्धा अंगरखा.
निर्गमून टाकणें ३७. निकालांत
काढणें.
निर्वचु ९. निवाडा; खुलासा.
निरख २१. (फा.) दर; भाव.
निरपौनि ८. निपटून; संपूर्ण.
निरवणूक ९. निरवानिरव.

निशा अकताला २६. (फा.
निशा = कैफ; ताल = दैव.)

निशाण २६, २८, २९. ध्वज.

निशाण ५२. चिन्ह; खूण.

निशाण २१. नेमबाजी.

निसधत ३१. (फा.) च्या तर्फे.

निसूर ३५. (फा.) निष्काळजी.

निक्षेप करणे ७, ८. पुरणे, मूठ-
माती देणे.

नीच ७. (सं. नित्य).

नेकजात २४. (फा.) अभिजात;
शीलवान.

नेणारु १४. नेणता; अज्ञ.

नेमस्त १३, ३४. (सं. नियमस्थ)
नेमके; निश्चित.

नौवत ३१. (फा.) डंका.

पंचगी १७. पचंगी; पाठपोट
झांकेल असे वस्त्र; धोतराची कांस

पटिसाळ ८. (सं. प्रतिशाला)
पडशाळा; ओवरी.

पटेल २६. पाटील.

पडाळ १२. गुरे बांधण्याची छपरी.

पडिताळणे ८. विचारपूस करणे;
समाचार घेणे.

पढिये ११. प्रिय.

पत या तेज ४९. (सं. प्रतिष्ठाम.
पत +फा. 'या' = किंवा, +
सं. तेज.).

पथके ४८. पथकमुख्य.

पन्हरे ७. सोने.

पन्हीवा ८. (सं. प्रवाह) पाट.
(पहा-ज्ञानेश्वरी १३-५६२).

परवर दिगार. २६. (फा.)
पालनकर्ता; ईश्वर.

परावर्ण १० (सं. प्रावर्ण) पांघ-
रूण; आच्छादन.

परिच्छिन्न ४८. निःसंदेहपणे.

परिश्रय १०. शौच; मलविसर्जन.

परिहार ९. निर्वाळा; निरसन.

पशमी ३३. (फा.) लोकरी वस्त्र.

पसीम १० (सं. पश्चिम.).

पस्यातपाहार १० (सं. पश्यत्
प्रहर) पहांटेचा प्रहर.

पहुड ७; १०. निद्रा; आडवे होणे-

पळपळीतु. ११ पोळलेला; त्रस्त.

पाइक ७; १०. १२, १३.
पायदळांतील शिपाई; सेवक.

पाक ५२. (सं. पक्व;) स्वयंपाक,
राधण.

पाख ७. (सं पक्ष) पंधरवडा.

पाखारिला ११. झूल घातलेला;
शृगांरलेला.

पाखालु १२. राजदंड; शिक्षा.

पाग ९. पागोटें.

पागा २२, २३. (फा.) अश्वशाला;
रिसाला.

पागे ५२. (फा.) रिसाल्याचे अधिकारी.

पाटबाज ९. नवारीची खाट.

पाठवणी ८. निरोप; जाण्याविषयी आज्ञा.

पांडरी ४. ग्रामसंस्था; गांवठाण.

पाडु ११. पाड; योग्यता.

पांढ (ड)र ४, १५. पांढरी जमीन; गांवठाण.

पाणिपात्र ७. (सं.) अंजळ; भिक्षा.

पादशाहात २२. (फा.) अधिराज्य; साम्राज्य.

पानद् ८. दोन शेतांतून जाणारी अरुंद वाट. (ज्ञानेश्वरी १६-१८८).

पायरव ५०. शिरकाव; चंचुप्रवेश.

पायेवणी ९. चरणतीर्थ.

पारपत्य ४०. व्यवस्था. ५२. शिक्षा.

पारिसै १२. शिळें.

पालमंडें १०. पात्रविशेष; ताम्हन.

पालव १०. पदर.

पालवी ८. (सं. पल्लव) शाखा; खांदी.

पालाण २८. (फा.) खोगीर.

पावखलक ३५. पायदळ.

पास १२. वखर; कुळव.

पाहातपटी १०. पहांट.

पाळी ११. (क. पळ्ळी) चालतें

(Nomadic) गांव. किंवा वसति.

पिनाकपाणी २७. (सं.) शंकर.

पीढें १२. पाट.

पीलबाला २८. हत्तीसारख्या धिप्पाड बांध्याचा.

पुडती ९. (सं. पुरतस्) पुनः.

पुड्वाटोवा १०. (पुडु + वाटोवा) विड्याच्या पानांची करंडी व बटवा; झोळणा.

पूर ८. शरीर.

पूत ७. (स. पुत्र).

पुंस १२. (सं. पुच्छ.).

पेंच ४६. तेढ.

पेणें ७; ९. (सं. प्रयाग?) मुक्काम; टप्पा.

पेहें १२. स्तन्य; दूध.

पैक ४. पैका; द्रव्य.

पौळी ८. आवार; तट.

फरासीस ३३. फरेंच लोक.

फांकणी ९. विभागणी; फाटाफूट.

फारीक ३३. (फा.) पावता; चुकता.

फाळ १२. नांगर.

फालुकें ११. वस्त्र; कापड.

फितूर ३०. (फा.) कारस्थान.

फिरंगी ३३. (इं. फरेंक) पोर्चुगीज लोक.

फुटा ६, ८, ९. (सं. पट) वस्त्र.
 वा. ५४. 'वरोबर' याचा संक्षेप.
 वखर (फा.) इतिहास; हकीगत.
 वाटिक ११. क्षुद्र, सामान्य मनुष्य.
 बडूवू ७. चाकर; बडवा.
 वंदगी १५. (फा.) सलाम; मुजरा.
 वंदा १५. (फा.) गुलाम; दास.
 वंदेनवाज १५. (फा.) दासानें
 केलेली स्तुति.
 वरवे १३, १४. (सं. वरम्) चांगले;
 सुंदर.
 वस्तन ५२. (फा.) ताळा.
 वहीरवास १०, ११. बाहेरील वस्त्र.
 बळगें २६. भिकार; टाकाऊ.
 बळवंडे ९. बळेंच; मुद्दाम.
 बळिवाडे १४. मुद्दाम.
 बाजी ३९. बाजू; डाव.
 वाढ २५, २६. कनाथ.
 वादली १९. (फा.) भरजरी.
 वार २८. (फा.) घोडा.
 वारगीर २६. (फा.) धन्याच्या
 घोड्यावरील स्वार-शिपाई.
 बाहीरवाहिरीं ९. बाहेरच्या बाहेर.
 विचवा २७. (फा.) लहान बिन-
 खांबी तंबू.
 विछायत २५. (फा.) बैठक.
 विठार ७, ११, १२. विन्हाड; वसति.
 वितपशील १५. (फा.) तपशीलवार.

विरुद् २०. (सं. विरुद्) मान-
 चिन्ह, भूषण.
 बीजें करणें ६, ७, ८. (सं. ब्रज्)
 जाणें.
 बुडडें ७. एक खाद्य.
 बुणगे २६. (फा.) सैन्याबरोबरचे
 बिनलढाऊ लोक.
 बुंधी ९, १२. बुरखा; डोक्यावरून
 घेतलेला पदर.
 बेगमी ३५. फा. पुरवठा; संग्रह.
 वेतन्हा २९. (फा.) तन्हेवाइक;
 विलक्षण.
 वेनिगा २३. (फा.) दुर्लक्ष;
 निष्काळजीपणा.
 वेमुबलक २४. (फा.) असंख्य.
 बेरोजगारी ५३. (फा.) बेकारी.
 बैठी ३५. मुक्काम.
 बैलैरें ८. (क. बैल-ऊरु ?)
 उघड्या माळावरील
 तात्पुरती वसति; अनिकेत
 भटक्ये ?
 वैसकारु ६. आदरसत्कार.
 बोडी ११. डबकें.
 बौलें ८. बोहलें.
 भणौनि ६. (सं. भण्) म्हणून.
 भदें ११. पसरट भांडें; परात.
 भनंग ९. भणंग; भिकारी.
 भाजनु ६. पात्र; भांडें.

भांताहू ९. नवरा
 भाली ११. (सं. भाल) कपाळ.
 भावार्थी १४. भाविक; श्रद्धाळू.
 भास १४. (सं. भाषा).
 भिक्षा करणे ९. अनुग्रह, उपदेश घेणे.
 भीतुर-रीं ६, १४. (सं. अभ्यन्तर)
 आंत; मध्ये.
 भुलटा १७. चुरा.
 भेली ८. खडा.
 मजकूर २५, २७. (फा.) किंमत.
 पाड; विचार.
 मजकूर १५. (फा.) उपर्युक्त.
 मजरा होणे ३६. (फा.) भागणे;
 निभावणे.
 मजल दर मजल २६. (फा.)
 सारख्या मजला मारीत.
 माधिमा १४. (सं. मध्यम).
 मनसुवा-वी २१, ४६, ५६. (फा.)
 विचार; ठराव; कारस्थान.
 मना २६, २८, ५५. (फा.)
 प्रतिबंध; विरोध.
 मर्दानकी ४६. (फा.) शौर्य.
 मरदो (दु) मी २७, २८ (फा.)
 शौर्य.
 मरकाढी १२. असाध्य, मरणानेच
 सुटणारा.
 मरफा ३१. (फा.) एक प्रकारचा
 नगारा.

मवजूद् ५६. (फा.) तयार, हजर.
 मवणे २. (सं. मा) मोजणे.
 मवासा ५४. (फा.) लुटारू, पुंड.
 मशरूल ३४. (फा.) प्रसिद्ध; मान्य.
 मसलत २४, २६, ५२. (फा.)
 कारस्थान; धोरण.
 महाछाव ६. (सं. महोत्सव).
 महाजन ८. (सं.) न्यायाधिकारी.
 महाल १९, २१. (फा.) खाते.
 मा १२. मग.
 मागती-मागौते २६, २९, ४२, ५५.
 पुनः
 माज १७, १८. (सं. मध्य) कंबर.
 मातंग ८. (सं.) मांग.
 मातवर २२, २३, २८, २९, ४८,
 ५३. (फा.) श्रेष्ठ; थोर.
 मादणे ८ (सं. मर्दन) उष्णोदकाचे
 स्नान.
 मानकुलें ७. माणके.
 मावजत ५३ (फा.) बंदोबस्त;
 सांभाळणी.
 माळवध १२. माळवदी घर.
 माळा १२. शेतांतील पांखरें हांक-
 ण्याची जागा.
 माळेकार १२. माळचावरून राखण
 करणारा.
 मुखजवानी ५४. (सं.+फा) तोंडीं
 निरोप.

मुतालिक ३३. (फा.) प्रतिनिधि.
 मुदारत ३१. (फा.) संभावना;
 बरदास्त.
 मुदी ९. (सं. मुद्रिका) वेणीतील
 मूद.
 मुरक्का ५३. (फा.) बांधीव पुस्तक;
 आलबम.
 मुरदा २६, २८, ३०. (फा.) प्रेत.
 मुलाहिजा ३६, (फा.) उपेक्षा;
 पर्वा.
 मुसवर--री ५३. (फा.) चित्रकार;
 चित्रकला.
 मुस्तेदी १८. (फा.) मजबुती;
 तयारी.
 मुख ८. (सं. मुख्य).
 मेटें १५. चौकी, पहाऱ्याची जागा.
 मेहमानी २०, ३३. (फा.).
 पाहुणचार.
 मेहरी ८. बाई.
 मैशी ५७. शाई.
 मोकळणें ११. (भुञ्च्) सोडून
 देणें.
 मोट ७. शिदोरी; अन्नाचें गांठोडें.
 मोबारीं ३३. (फा.) तोंडीं.
 मोमा १०. मुका; चुंबन.
 मोहर-रा ११. (सं. मुखर)
 सन्मुख; समोर.
 मोहरा २५. (फा.) शरीराची ठेवण.

मोहाळाव ३८. (सं. महोत्सव).
 यंत्र २८, ३२ (सं.) तोफ.
 यमकौड १४. नरक. Hell.
 यादी ३५. (फा.) स्मरण;
 सावधानता.
 यार २६. (फा.) हत्तीसह लढणारा
 भालाईत.
 रकम ५६. (फा.) कलम; बाब.
 रंजक उडणें २८. (फा. रंजक =
 ठासण्याची दारू).
 तोफांची फैर झडणें.
 रंजीस ३४. (फा.) त्रस्त;
 असंतुष्ट.
 रणखुंदल २६. धुमश्चक्री; मारहाण.
 रवण ११ विस्तीर्ण जागा.
 रंवदळा रंवदळ २८. मारामारी;
 तुडवातुडव.
 रसद-रस्त २४, ४८. (फा.) युद्धो-
 पयोगी सामग्री.
 राउत ७. घोडेस्वार.
 राउल-ळ ७, १३. राजवाडा.
 राउल २. राजाचा वांटा, भाग.
 राखण ९. (सं. रक्ष्) लक्ष्; पाळत.
 रांगवळी ११. रांगोळी उमटेल
 असा सांपळा.
 रांड ११ ; २६. विधवा.
 राणी ९. (सं. रजनी) रात्र.

रातणें १३. (सं. रंज्-रक्त) अनु-
 रक्त असणें.
 रातीव ३५. (फा.) खुराक.
 रांध्रवण ७. (सं. रंधस्) स्वयंपाक.
 रावता १८. (फा.) ये-जा; बर्दळ
 रायांगण १०. मठाचें प्रांगण.
 रिघणें ६. प्रवेश करणें.
 रि ४. (सं. रीति).
 रूर्इरूर्इ १५. कशीबशी; जेमतेम.
 रेकला २८. एक प्रकारची तोफ.
 रेच २६. (फा.) प्रतिष्ठा, नक्षा.
 रेंदाचेंदा ११. रूक्षान्न; शिळेंपाकें.
 रोखा ३५. (फा. रुक्आ) पत्र.
 रोजमुरा ३०. (फा.) दिवसाची
 मजुरी.
 रोवणें ७, १० रवंथ करणें.
 रोशन १५. विदित; श्रुत.
 लगामीं ४९. (फा.) स्वाधीन.
 लर्गी ३१ निशाण; पताका.
 लवण १२ वाकण, वळण.
 लाइलाज ४८. नाइलाज.
 लितणें १२. चिकटणें; माखणें.
 लेकिन ५६. (फा.) परंतु.
 लेप ११ चित्र.
 लोखंडें १२. शेतीचीं अवजारें.
 ल्याख ३७ (फा.) लायक, योग्य.
 चखर १२. जमीन सारखी कर-
 ण्याचें औत.

वजनी ४४. (फा.) तोलण्याचा
 हिशेब.
 वटोवटो ११. वटवट; बडबड.
 वरकड ३०, ३१, ३३, ३५, ५५-
 इतर.
 वरात ३६. (फा.) हुंडी.
 वरावर्द ४४. (फा.) हिशेब; अंदाज.
 वरिष-दीस ९. वर्ष सहा महिने.
 वऱ्हाड ८. लग्नकार्य.
 वलंदेज ३३. (इं. हॉलंडर्स ?) डच
 लोक.
 वस्तु १४. (सं) कथा.
 वळिवट ८ वळीव पदार्थ, शेवया;
 गव्हले.
 वाखारी ७. भांडारांतील नगद
 शिल्लक.
 वागारा ११ लगाम.
 वांजेल १४. (इं. एंजल) देवदूत.
 वाण २६. (सं. उपायन) व्रत;
 नियम.
 वानरतेल २८. अविचारामुळें
 होणारा सर्व नाश. (टीपा पहा).
 वानेर १२. रानगवत.
 वालसरा १३. वालवंट.
 विखो ११, १२. (सं. विषय).
 वितान १९. चांदवा, छत.
 विभाग ९. मृत्यु.
 विला (य) त ३५. प्रदेश; प्रांत.

विल्हे ३५. व्यवस्था.
 विवरु ४. विवरण ; तपशील.
 विव (वि) क्षा ६, ३२. स्पष्टीकरण.
 विवळणें १२. उजाडणें.
 विवेकु १४. विवेचन.
 विहिणें ९. आज्ञा करणें ; आदेश देणें.
 वीरु ११, १३. (सं. वैर).
 वीसोवा २. विसावा भाग.
 वीळवेन्ही ७; ९. सायंकाळपर्यन्त.
 वीळीचा ७; ९; १२. सायंकाळीं.
 वेकास जाणें ९. उणें अधिक बोलणें.
 वैचला १२. मग्न; व्याप्त.
 वैझ १२. धडक; टक्कर.
 वेढें करणें १० फेऱ्या घालणें.
 वेतसी ३२. वेत.
 ेत्यास ५६. (सं. व्यत्यास) अंतर;
 व्यत्यय.
 वेन्हां-रीं १४. पर्यंत.
 वेव्हारा ९; १२. (सं. व्यवहारक)
 सावकार; व्यापारी.
 वोखटे ९; १३. वाईट; दोष;
 अपकृत्य.
 वोलि ८; ११. तलम रेशमी वस्त्र.
 वोवर ५. ओवरीं; खोलीं.
 वोवांडणें १२. झुकणें; वळणें.
 वोहेर ८, १२. (सं. वधूवर)
 वोळगणें १२ सेवा करणें.

व्याळी ७; ८. सायंकाळचें जेवण.
 शर्थ २४, २७, २८. पराकाष्ठा;
 कसोशी.
 शह ४८. (फा.) चढाई.
 शहरपन्हा ४८. (फा.) तटबंदी;
 कोट.
 शाका २६. (फा.) कत्तल; हत्या.
 शाखामृग १३. झाडांच्या शाखां-
 वरून वावरणारा वनचर.
 शादी ३१. (फा.) विवाहसमारंभ.
 शाहाजणें २६, २८. (फा.)
 मोठा नगारा.
 शिरपेंच १९. पागोट्यावरील
 अलंकार.
 शिष्यमंडळी ५२. पाणके, वाढपी.
 इ.
 शेकदार १५. (फा.) वसुली
 कामदार.
 शोधनी ९. चौकशी.
 श्रवण ९. उपदेश.
 श्वानकुंडली ११. कुत्र्याप्रमाणें
 पाय पोटाशीं घेऊन निजणें.
 सख्त-खती ४८. (फा.) कडक;
 निकरानें.
 संगडें १४. योगानें ; साधनानें.
 सतानीक. ८. शतायुषी-? (प्रो.
 कोलते).
 सत्र ३. (सं. छत्र).

सदर १८. (फा.) राजसभामंडप.
 संधी ३७ (सं.) सलोखा; तह.
 सफेजंगी ४८. (फा.) खडाजंगी;
 घनघोर युद्ध.
 सर (कारकून) २२. प्रमुख;
 मुख्य.
 सरखेल ३१. (फा.) सेनापति.
 (आंग्रे यांचा किताब).
 सरंजाम ३१. (फा.) साधन-
 सामुग्री; व्यवस्था.
 सरणें ८. मरणें.
 सलाम १५. (फा.) वंदन.
 सलूख २७. सख्य; सलोखा.
 सल्ला २८. (फा.) तह; सामो-
 पचार.
 सव ८. (सं. शव) प्रेत.
 सवी ६. शिवी.
 सवे ११, १२. संवय.
 सर्वेचि ९. पाठोपाठ; लगोलग.
 साइली १२. सावली.
 साउमा ९, ७, १०, ११, १२.
 सामोरा.
 साउला ८, ९. वस्त्र.
 साकवती १०. पालेभाजी.
 सांगड ८. सांठवणीचें भांडें.
 सागळ १०. कापडाचें केलेलें भांडें.
 सांगाती १३. सोवती; मित्र.
 साचोकारें ८. खरोखर.

सांट १४. (इं. सेंट) संत.
 सांडणी स्वार ३१. उंटिणीवर
 बसून डांक पोंचविणारा.
 साडे ८. लग्नानंतर ऐरणी पूजनाच्या
 वेळीं वधूवरांस वस्त्रें देण्याचा
 सोहळा.
 सादृष्ट १४. साक्षात्.
 साद्रु १२. आर्द्र, रसमय.
 सापटें १२. जीर्ण वस्त्र.
 सांघु १४. सांप्रत; वर्तमान.
 साफ २६. (फा.) स्पष्ट; सरळ.
 सामक १०. सामवेद गायक.
 सारी ७ सारीपाट; सोंगट्या.
 सावळें २६. सोवळें वस्त्र.
 साहेव नौबत ३१. (फा.) हत्ती-
 वरील मोठा डंका.
 सिडी ११. विषय-पदार्थ शून्य
 खेडें.
 सीक ८. (सं. शिक्षा).
 सीलिका १०. (सं. शलाका) काडी.
 सींव ७. (सं. सीमा) शींव.
 सुचीक ९. सूचना; इषारा.
 सुडा ७, ३५. चार हातांचें वस्त्र.
 सुणें १२. घालणें.
 सुतरनाल २६, २८. उंटावरील
 तोफ.
 सुतरस्वार ३१. उंटावरील स्वार.

सुत्तलें १. (क.) ओवऱ्या व
सभोंवतींचा तट.

सुध १४. (सं. शुद्ध).

सुपवती ७. गादी.

सुभेमामले १९. (फा.) प्रांताचे
वसुलाधिकारी.

सुरत १७. (फा.) प्रतिमा; चित्र.

सुरतपाक २५. (फा.) देखणा.

सुवेळें १०. सोवळें.

सूजगरें (होणें) १०. जागें होणें.

संगुळें ७. डाळीच्या भरड्याचे
मुटके.

सेजिया साइलिया १२. शेजारणी
पाजारणी.

सेतडी १२. शेतांतील खळ्यावर
जाऊन मागितलेली भिक्षा.

सेव ९. कण ; बारीक तुकडा.

सोखन ९. (सं. शोषण) उपोषण.

सोनेसळा ८. रेशमीं सोनेरी वस्त्र.

सुळल-ळ ३, ४७. (सं. स्थल).

स्याले १०. (सं. शीतकाल) थंडीचे
दिवस.

हजरत पन्हा २४. (फा.) आश्रय-
दाता; स्वामी.

हमेषा २६, ५३. (फा.) नेहमीं.

हरामजादा १५. (फा.) स्वामि-
द्रोही.

हरामी २६. (फा.) कपटी; दुष्ट.

हशील-कलम २३. (फा.)
तात्पर्यार्थि; मतलब.

हस्तनाल २८. (सं. + फा.)
हत्तीवरील तोफ.

हलभल ३७. भीतिग्रस्तता ;
अगतिकता.

हाकारा ९. हांक; बोलावणें.

हारि ७. हार; पड; माघार.

हाल ३५. (फा.) त्राण; सुस्थिति.

हासिया ५३. (फा.) किनार;
कांठ.

हालळवीलहळीं ८. स्फुंदून स्फुंदून.
हाळियांपाळियां ११.

(क. हळ्ळीपळ्ळी) खेडोपाडीं.

हाळोहाळियां ११. (क. हळ्ळी)
खेडींपाडीं.

हुजरात २८ (फा.) खास हुजूरची
खडी फौज.

हुन्नर १८. (फा.) युक्ति;
चमत्कार.

हुन्नरवान १८. (फा.) कावेबाज.

हैवान १८. (फा.) पशु.

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	११	नग	नगरें
१०	२६	वर्तले	निवर्तले
१३	९	पटीसोळवरी	पटिसाळेवरी
१६	५	चक्रधराची लेक	गोविंदप्रभूची लेक
२३	९	भग	मग
२८	१६	चांदोबा	चांदोवा
३२	१६	निनलेयाही	मिनलेयाही
३२	२७	पश्चात	पस्यात
३३	१६	अधरीत	अधरीत
३५	१२	असे देव मा	असे मा
५१	१४	दर्पेच	दर्पेच
५१	२२	जांबुळबुढि	जांबुळबुढि
८१	१५	बचेंग ता	बचेंगे तो
८७	६	आर	और
९४	२५	इनाम	इमान
११०	२५	व जूं	वाजूं
११९	७	साम	सामा
१२३	४	सिरलकटे	सिरलकोट
१५४	७	लग्नसिहि	लग्नसिद्धि
१६७	७	निघावें	नेघावें
१६९	७	चक्रश्वर	चक्रधर
१७०	११	चक्रधर	चक्रधर
१७२	१	सासीट	सासटि

१७२	१४	खेटभट	खेइभट
१७२	२२	गोविंदप्रभु	गोविंदप्रभु
१७६	७	पाहिलें	पहिलें
१७६	१९	पदन	पदन
१७९	१९	उद्धवण	उद्धरण
१८२	१९	वाडवीती ताळी	वोडवीति ना
१८३	७	toxtus	textus
१८७	२४	नसून	बसून
१८८	१३	निश्चलपुरी नांवाच्या	—पंडितानें
१९२	७	पीळबाळा	पीलबाला
१९२	२४	मानानेंच	नानानेंच
१९२	२६	आत्मचरित्र्यांत	आत्मचरित्रांत
१९३	५	अंबळा	चंबळा

REFID 0007268

REFBK-0007268

